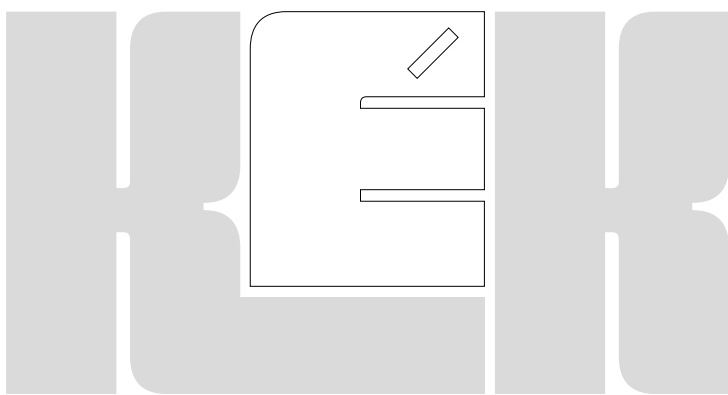
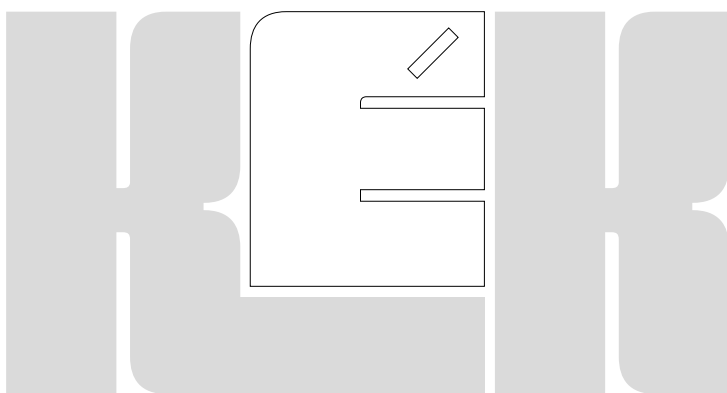

Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat

Kavicsok és gyöngyök

Kultúra és Közösség művelődéstudományi folyóirat

Nemzeti Kulturális Alap

Támogatók: Nemzeti Kulturális Alap Folyóirat Kiadási Kollégium,
Petőfi Kulturális Ügynökség, Emberi Erőforrások Minisztériuma

Számunk összeállítása Tibori Timea és A. Gergely András munkája.

Számunk képanyagához köszönettel használtuk a Fortepan gyűjteményét.

Címlapkép: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára / Klösz György fényképei

Főszerkesztő: Tibori Timea

Főszerkesztő-helyettes: A. Gergely András

A szerkesztőbizottság tagjai: A. Gergely András, Bögre Zsuzsanna, Czibere Ibolya, Fekete Mariann, Paksi Veronika,
Pataki Gyöngyvér, Szász Antónia, T. Kiss Tamás.

Tanácsadó Testület: Boga Bálint Dr., Falus András akadémikus, Fülöp Márta DSc, Jászberényi József PhD, Karbach Erika könyvtáros, Koncz Gábor PhD, Melegh Attila PhD, Murányi István PhD, Neményi Mária DSc, Papp Richárd PhD, Szabó Ildikó DSc, Szilágyi Erzsébet CSc, Tarnóczy Mariann.

Szerkesztőség címe:

1096 Budapest, Haller u. 88.

+3630 99 00 988

www.kulturaeskozossege.hu

foszerkeszto@kulturaeskozossege.hu

szerk@kulturaeskozossege.hu

Kiadja: Belvedere Meridionale

www.belvedere.meridionale.hu

Nyomdai kivitelezés: s-Paw Bt., 6794 Üllés, Bem József u. 7.

www.s-paw.hu

Felelős vezető: Szabó Erik

ISSN 0133-2597

A lap előfizethető és megrendelhető a következő e-mail-címen: terjesztes@belvedere.meridionale.hu

A lap ökotudatos szellemben készül.

TARTALOMJEGYZÉK

A Kultúra és Közösség szerkesztőségének jubileumi felhívása DOI 10.35402/kek.2023.2.1	5
TANULMÁNYOK	
S. Nagy Katalin: <i>Nők a művészetben</i> DOI 10.35402/kek.2023.2.2	7
Bakony Alexa: <i>Történetmesélés a dokumentumfilmben</i> DOI 10.35402/kek.2023.2.3	15
Heidl Sára Eszter: <i>A zaj-élmény</i> DOI 10.35402/kek.2023.2.4	21
S. Nagy Katalin: <i>Csak úgy a filmekről</i> DOI 10.35402/kek.2023.2.5	33
Szilágyi Erzsébet: <i>Válasz... csak úgy</i> DOI 10.35402/kek.2023.2.6	39
MŰHELY	
Czibere Ibolya – Huszti Éva: <i>Falusi kisiskolák kihívásai a leszakadó térségekben.</i> <i>Hátránycsökkentő fejlesztési program kialakítása lépésről lépésre</i> DOI 10.35402/kek.2023.2.7	41
Dominek Dalma Lilla: <i>Kulturális intézményekben mért flow-élmény egyetemisták körében</i> DOI 10.35402/kek.2023.2.8	49
Nagy-Menyhárt Szidónia: <i>Megélhetési stratégiák egy székely faluban</i> DOI 10.35402/kek.2023.2.9	57
Bana Tibor: <i>Vasi kistelepülések jelene és jövője</i> DOI 10.35402/kek.2023.2.10	65
SZEMLE	
Almadi Sejla: <i>Kulturális kihalás. A nyugati kulturális forradalom önpusztító mechanizmusa</i> DOI 10.35402/kek.2023.2.11	73
Fülöp Zoltán Ottó: <i>Antropológia – Gondolkodás – Alkotás</i> DOI 10.35402/kek.2023.2.12	81
Kozma Tamás: <i>Miatyánk</i> DOI 10.35402/kek.2023.2.13	85
A. Gergely András: <i>Színpadi táncművészet a bartóki nyomvonalon</i> DOI 10.35402/kek.2023.2.14	89
Szerzőink.....	93

Fotó: Fortepan / GGAABBOO

A KULTÚRA ÉS KÖZÖSSÉG SZERKESZTŐSÉGÉNEK JUBILEUMI FELHÍVÁSA

DOI 10.35402/kek.2023.2.1

Folyóiratunk fennállásának 50. évfolyama indul most. A jubileumi számok tervezett anyagában szívesen szerepeltetnénk – rendszeres szerzőinken túl – olyanok írásait, fotóit, visszaemlékezéseit, vagy akár újraközlésre érdemesültnék tetsző írást is, amely hozzájárul e kerek évforduló emlékeztetésé válásához. Bizonyos, hogy többen vannak, akik ebben társaink vagy kollégáink lehetnének, de vélhetően akadnak számosan, akiknek okkal vagy életútkanaryok miatt nem maradt meg állandósult kapcsolata a KÉK-kel, most azonban készséggel emlékezőpartnerre válhatnak. Nem kívánjuk persze mindenki minden apró feljegyzését közrebocsátani, ezért igyekeztünk tematikai fogódzókat nyújtani néhány témajavaslattal. Kiemelten érdekes lehet példaképpen a Népművelési Intézet és a Művelődéskutató nagy témaköréből az amatőr művészeti mozgalmak kérdése, a Balázs Béla Stúdió filmjeinek és rendezőinek, a korabeli kultúrpolitikai viták kérdéskörének számos leágazása, eddig esetleg nem ismert tartalma, mint amilyenek a kultúra áruvá válása, az ízlés változása, a táncház és mozgalmak, a beat és korszakai, az ifjúság és „problémái”, a tömegkultúra egykori (és mai) viszonyrendszere a kultúra egészen belül, valamint a kor jelentős, kiemelt kutatási témakörök, melyek Hankiss Elemér, Pataki Ferenc, Almási Miklós, Márkus István, S. Nagy Katalin, Beke László vizsgálataihoz kapcsolódtak, az amatőr színházak, a filmnyelvi kísérletek, a kortárs képzőművészet új korszaka, az olvasáskutatás,

a zenei-zeneiskolai intézmények működése, a helyi kultúra ápolásának tárgykörével, kísérleti pedagógiai, kultúragazdaságtani, alternatív egyházi kezdeményezések kutatásaival kapcsolatos értelmezési tárgykörök. Pedagógiai (állandó) rovatunk okán figyelemre érdemesítenénk a népművelő/művelődésszervező/andragógusképzés dilemmáit taglaló, a távoktatásnak és az online képzés kialakuló rendszerének, a vírusválsággal összefüggő kulturális és kommunikációs jelenségeknek elemző bemutatását, valamint az oktatás és ifjúságkutatás részkérdéseivel kapcsolatos problematikák elemzését is.

A várt szerzői művekhez előzetesen nem formáltunk szűkítő kritériumokat, de a Szerkesztőség fenntartja a válogatás jogát, a lektorálás szokását, várja ugyanakkor a rövid magyar és angol absztrakt elkészítését és a Szerző rövid bemutatását (születési hely és év, tudományos státusz, szakterület). Megítélésünk szerint a KÉK néhány könyvtárban még elérhető régi példányai, több adatbázis digitalizált anyaga, valamint az OSZK hozzáférhető oldalai elegendő alapot kínálnak e részben feltáró történeti, részben emlékező, együttesen is az évforduló közös és közösségi ünneplésének célját elérni hivatott kezdeményezésnek.

A jeles évfordulóra a Szerkesztőség kezdeményezi Jubileumi Emlékbizottság létrehozását, melynek elnökekül a folyóirat kezdeti időszakában is már aktív dr. Koncz Gábort kéri föl, további tagok szűk körét a mai szerkesztők köréből jelöljük ki.

Fotó: Fortepan / GGAABBOO

Absztrakt

A nő szerepe a műteremben, a nőművészet és a műterem jelentésváltozásai a magyar művészetben S. Nagy Katalin írásának főbb csomópontjai. A nők ábrázolása a művészetben kezdetben kizárólag mint modellekre korlátozódott a férfi szobrászok és festők műtermeiben. Csak a 19. században jelent meg a nők a műteremben és a női művészeti iskolák témája a festészetben. A tanulmány kitér arra is, hogy az a felfogás, miszerint csak férfiak tudnak igazán nagyszerű műalkotásokat létrehozni, hogyan befolyásolta a nők művészeti státuszát. A művészeti világ patriarchális struktúrája a nők alulreprezentáltságához vezetett mind a történelmi, mind a kortárs művészetben. S. Nagy Katalin bemutatja azt is, hogy a műterem jelentésében az elmúlt fél évszázadban milyen jelentős változás zajlott le. A stúdió természetes környezete a művészi munkának, a kísérletezésnek, a kreativitásnak, de gyakran menedéket jelentett a kulturális és politikai nyomás elől is. A kihívásokról szól, amelyekkel a művészek szembesülnek szakmájukban, különösen a nők, akiknek gyakran több akadályt kell leküzdeni, mint a férfiaknak. E kihívások megakadályozhatják, hogy az alacsonyabb társadalmi-gazdasági háttérrel rendelkezők elismert művészek lehessenek. Sokan, különösen a nőművészek, családi kötelezettségeik, valamint az elismerés vagy a jövedelem hiánya miatt hagyják el a pályát.

Abstract

The role of the woman in the studio, the changing meanings of women's art and the studio in Hungarian art are the main nodes of Katalin S. Nagy's article. The representation of women in art was limited to models in the studios of male sculptors and painters. It was only in the 19th century that women in the studio and the theme of women's art schools emerged in painting. The study also addresses how the perception that only men can create truly great works of art has affected the social status of women in the arts. The patriarchal structure of the art world has led

to an under-representation of women in both historical and contemporary art. Katalin S. Nagy also shows how the meaning of the studio has changed significantly over the last half century. The studio is the natural environment for artistic work, experimentation, creativity, and was often a haven from cultural and political pressures. The study also describes the challenges that artists face in their profession, especially women who often face more obstacles than men. These challenges may prevent talents from lower socioeconomic backgrounds from becoming recognized artists. Many artists, especially women's arts, drop out of the profession due to family responsibilities and a lack of recognition or income.

A szakirodalom szerint a „nők a művészetben” leginkább a műtermekben a férfi szobrászok és festők munkáihoz modellekként álló nőket jelenti. Leginkább aktokat, a női test milyenségét megjelenítő műveken látható szereplőket. A magyar képzőművészetben is nyomon követhető, hogyan változott a különböző időszakokban a téma ábrázolása (Barabás Miklós, Szinyei Merse Pál, Márfy Ödön, Rippl-Rónai József és sokan mások). Az 1970-es és 1980-as években folytatott művészetszociológiai kutatásaink megerősítették: a megkérdezettek nagy többsége számára a „nők a műteremben” értelmezés elsősorban a női modelleket jelentette, másodsorban a nőiakt-festményeket, szobrokat.

Később jelent meg a festészetben a nők a műteremben és a festőnők iskolája téma. Számos, a témához kapcsolódó képet gyűjtöttek egybe 2021-ben Párizsban a Musée du Luxembourgban, többek között Adrianne Grandpierre-Deverzy női festőiskolát megörökítő szokatlan művét (1822), Marie-Gabrielle Capet műteremfestményét (1808) és női önarcképeket tanítványaik körében. A 19. században már tanulhattak és felvételt nyerhettek a királyi akadémiára nők is.

Igazán zseniális művek alkotására csak a férfiak képesek – állították évszázadokon keresztül, és annak ellenére, hogy Európában a 18. században megkezdődött a máig tartó küzdelem a nők egyenjogúsításáért, ez a vélekedés annyira megkövesedett

a köztudatban, hogy ma is meghatározza a biológiai értelemben nőnek születettek társadalmi helyzetét (néhány közismert, negatív példa: nők aránya a vezető pozíciókban, az akadémiai és az egyetemi körben; közvetlen példa: a nők és a férfiak festményeinek árai a nemzetközi aukciókon, arányuk a műgyűjteményekben). Múzeumokban, kiállításokon folytatott kutatásainkban, a hetvenes években a megkérdezettek még gyakran feltették a kérdést: „lehet-e igazi művész egy nő?” (ennek a kérdésnek az abszurditása különösen a Magyar Nemzeti Galériában 1971-ben rendezett és a Miskolci Galériában 1972-ben rendezett Kísérleti kiállításokon volt szembeütő, hiszen Anna Margit, Vajda Júlia, Ország Lili, Keserű Ilona és mások művei is láthatók voltak).

A művészettörténetet évtizedek óta újraírják annak elismeréseként, hogy mindig is voltak nők a képzőművészek között. A képzőművészetet kezdetektől a férfiak uralták a feudális és patriarchális rendszereknek megfelelően, a művész szerep leginkább a férfiaké volt, a nőké a múzsa. Még a kortárs képzőművészetben is csak 15-20 százalék (!) a nők aránya, és az állandó gyűjteményekben se jobb a helyzet. A művészettörténet is férfidominanciájú, férfiak írták férfiak részére. A kódexfestők, illusztrációk készítői a kolostorokban apácák, a reneszánsztól egyre több női életmű válik ismertté, sikeressé. Sofonisba Anguissola (1532–1625) tehetségének elismeréseként két évig Michelangelótól tanulhatta a szakmát, Artemisia Gentileschi (1593–1653) korai barokk festőt a Mediciék támogatták, az első nő volt, akit felvettek a Firenzei Képzőművészeti Akadémiára, Lavinia Fontana (1552–1614) az első, aki nőként meztelen nőket festett és diplomát szerzett a bolognai egyetemen.

Marie Louise Élisabeth Vigée Le Brun (1755–1842) több mint ötszáz képét őrzik a nagy múzeumok. Mary Cassatt (1844–1926) amerikai impresszionista festő, az ukrán Sonia Delaunay (1885–1979) absztrakt festő, Tamara de Lempicka (1898–1980) a 20. század első felének sztár festőművésze, Georgia O’Keeffe (1887–1986), akit a modernizmus amerikai anyjaként szokás nevezni, Frida Kahlo (1907–1954) kiemelkedő életműve közismert. (Itt említem meg, hogy New Yorkban a National Museum of Women in Arts-ban kizárólag női alkotók művei láthatók. Fontos adalék: a New York-i Metropolitan Museum gyűjteményében a nyolcvanas évek végén mindössze 5 százalék volt a kiállított művészek között a nők aránya (ezzel szemben az aktképek 85 százaléka nőket ábrázolt).

Egy 2017-es adat a Miami-ban rendezett Art Basel-ről: a férfiak vezette galériákban 25 százalék, a női tulajdonosokéban 34 százalék volt a nők aránya a kiállítók között.

A magyar képzőművészet történetében a 19. század végétől vannak jelen a nők: Fialka Olga (1848–1930), Dienes Valéria (1877–1915), Modok Mária (1896–1971), Gyenes Gitta (1888–1960), Anna Margit (1913–1991).

A női művészet megnevezésnek ma is van pejoratív, lekicsinyítő tartalma – a nők, akik festegetnek, hímeznek –, ez leginkább a 19. században elterjedt kategória, amely jelezte, hogy mivel nők a művek készítői, azok alacsonyabb rendűek a hierarchiában. Még mindig nem egyértelmű a megjelölés: női művészek, nők a művészetben, művészek... Az egyre bővülő szakirodalomban (a művészettörténet mellett az esztétika, a szociológia, a pszichológia, az antropológia, a biológia, a neurológia és így tovább) leginkább a nőművészet megnevezés vált elfogadottá. A nőművészet a nők által folytatott tevékenység, a női identitásról, önreflexiókról szól. A feminista mozgalmak hozadéka számos, a nőket érintő kérdés tematizálása, így jelentőségük tagadhatatlan a képzőművészetben is. Magyarországon szinte hiányoztak a feminista mozgalmak, ám az 1890-ben a Várkert bazárban megnyíló Magyar Királyi Női Festőiskolától kezdve egyre több az olyan női alkotó, akinek a munkásságában megjelenik annak vállalása, megmutatása, hogy miben más a női létforma, mint a férfié, így az önkifejezés révén hozzájárultak a női nyelv – vizualitás – megteremtéséhez. Nem mindenre vonatkozik ez a megállapítás, valójában a kezdeti időszakról (19–20. század forduló) hosszú folyamat a női identitások, női szerepek megjelenítmódja a képzőművészetben. A két világháború között megnőtt az intézményesített képzőművészeti felsőoktatásban és az állami kiállításokon is a nők száma a résztvevők körében. Olyan életművek indultak, amelyekben már fiatalon is megjelentek a női identitás jellegzetességei (például Anna Margit érzékeny akvarellőnarcképei a harmincas években, Lossonczy Ibolya, Forgács Hann Erzsébet műveiben a női szempontok is megtalálhatók). Aktívak voltak a női művészegyesületek, élénk viták folytak a nők helyzetéről. A művésztelepeken együtt dolgoztak nők és férfiak (például Gödöllőn) és együtt állítottak ki olyan meghatározó csoportokban, mint a KUT. A II. világháború után a nyitott szellemű, modern Európai Iskola tagjai és a hozzájuk csatlakozott művészek között jelentős női alkotók vannak: Anna Margit,

Vajda Júlia, Szántó Piroska, Schaár Erzsébet, Gedő Ilka, Vaszkó Erzsébet. 1948 után mindegyiküket a nem támogatott művészek közé sorolták, mintegy két évtizedig nem állíthattak ki.

Rejtett utakon mégis hatottak a magyar képzőművészet átalakulására, és a hatvanas évek második felétől többük szerepe jelentős a szemléleti változásokban, az államilag támogatott szocialista realizmussal szemben álló irányzatok, szemléletmódok terjedésében. Anna Margit 1968-ban az Ernst Múzeumban rendezett kiállítása, 1966-ban Schaár Erzsébet bemutatkozása a székesfehérvári István Király Múzeumban szellemi értelemben is új utak lehetőségét nyitotta meg a képi és plasztikai kifejezésekben. Schaár műterme és a férjével, az ismert és elismert modern szobrásszal, Vilt Tiborral közösen működtetett, úgynevezett „szerda esti beszélgetések” számos fiatal művész figyelmét irányították a nemzetközi művészeti életben zajló változásokra. Vajda Júlia és Vaszkó Erzsébet nonfiguratív festményei hiánypótlónak bizonyultak, hiszen a Képzőművészeti Főiskolán és más intézményekben, fórumokon az absztrakt művészet az Aczél György-féle 3T kultúrpolitikában még a „tiltottak” kategóriájába tartozott, nagy ritkán a „tűrt” kategóriába. A hatvanas évek végén egyre több klubkiállításon, vidéki kultúrházakban és lakástárlatokon egyre több a női résztvevő, főként a fiatalok és avantgárd szemléletűek között. Megjegyzendő: a hatvanas években általánosan is jellemzővé válik a nők jelenléte még az államilag támogatott kiállításokon is (például Udvardy Erzsébet, Berki Viola, Koszta Rozália).

A hivatalos ideológia az ötvenes-hatvanas években a szocializmus építését, a „dolgozó népet” bemutató képzőművészetet favorizálta, a nőkérdés nem tematizálódott, a hamis egyenjogúság jegyében tolódtott háttérbe mindaz, ami e téren problematikusnak tűnhetett. Nők és férfiak az építés motívumait festették, a gyárak, lakótelepek, munkafolyamatok motívumait örökölték meg. A köztéri munkákon, igényes könyvillusztrációkban, sokszorosított grafikákon keresztül egyre inkább újjáéledt a századelő baloldali avantgárdizmusa és a konstruktivizmus.

A hatvanas-hetvenes évek fordulója alapvető változásokat hozott a magyar képzőművészeti életben, amelyek erősen befolyásolták a nők szerepét, bemutatkozásaik lehetőségét, kapcsolódásukat az avantgárd és a neoavantgárd képzőművészethez. Kassák Lajos 1967-es önköltséges kiállítása a Fényes Adolf Teremben, Victor Vasarely kiállítása a Műcsarnokban 1969-ben, Schaár Erzsébet sokalakos

Utca című összegző műve (és még több hasonló figyelemfelkeltő bemutatkozás, például Anna Margit 1968-ban az Ernst Múzeumban, Ország Lilié 1967-ben az István Király Múzeumban) bizonyították, hogy nem zárhatók ki a művészeti életből az absztrakt, nonfiguratív, szürrealis, konstruktivisták művészek. A neoavantgárd fiatal művészek megteremtették lehetőségeiket a közönséggel való találkozáshoz. Kiállításait maguk szervezik, nem hivatalosak, zsűrimentesek, az állami kultúrpolitika ellenzői (Stúdió '66 kiállítás, Zuglói Kör, az 1968-as pop art kiállítás stb.). Mérföldkő az első Iparterv kiállítás 1968 decemberében (11 fiatal művész között egyetlen nő: Keserű Ilona). Az Iparterv II. kiállításon összesen 15 fő vett részt. 1969-ben rendezték az első Szürenon kiállítást (tagjaik között is egy nő: Zeisel Magda).

1969–1975, az interjúk

1969 és 1975 között 120 többórás életútinterjú készíttettem magyar képzőművészekkel (lásd erről a Kultúra és Közösség 2023/1. számában megjelent tanulmányomat). Utólag derült ki, hogy a kérdezettek között mindössze 27 fő volt nő. Pedig az interjúkészítés időpontja egybeesik azokkal az évekkel, amikor megváltozott a nők részvételi aránya és jelenlétük a képzőművészeti életben. És átalakultak a női szerepek, a női alkotók iránti társadalmi figyelem, megbecsülés. Elég, ha csak Anna Margit, Ország Lili, Schaár Erzsébet, Mauer Dóra, Keserű Ilona munkásságát említem. Újra és újra hangsúlyozandó: abban az időszakban már nem a szocialista realizmus az egyetlen megtűrt képzőművészeti irányzat, oldódik a cenzúra szigora (még ha be is tiltanak avantgárd kiállításokat, bezáratják a Balatonboglári Kápolnatárlatokat és csak 1975 nyarán engedélyezik újbóli megnyitását). Az új generáció művészei a modernizmus, majd a posztmodern felé nyitnak, igyekeznek kiállításaikon közönségüket hozzászoktatni az új nyelvhez, új alkotói eljárásmodokhoz.

Növekszik a nők száma a festők és a szobrászok között a Főiskolán és a kiállításokon is (egyes foglalkozási csoportokban is, 1970-ben Magyarországon a felsőfokú végzettséggel rendelkezők 31,2 százaléka nő, 1990-ben 46,1 százaléka). Növekszik a szobrászok száma (Albrecht Júlia, 1948–; Antalffy Mária, 1922–1989; Bakos Ildikó, 1949–; Balás Eszter, 1947–; Gádor Magda, 1924–; Hetey Katalin, 1924–2010; Kovács Margit, 1902–1977; Ligeti

Erika, 1934–2004; Lóránd Zsuzsa, 1948–2004; Lugossy Mária, 1950–2012; Schaár Erzsébet, 1908–1975; Szöllősi Enikő, 1939–; Várnagy Ildikó, 1944–). Ez a szám meg sem közelíti a férfiak számát. Kossuth- és Munkácsy-díjas is alig van közöttük, e téren meglepően mellőzöttek. A változást jelzi viszont, hogy a gyarapodó köztéri (főleg lakótelepi) szobrok alkotói között megnövekszik a megbízást kapó nők aránya. Azt azonban ki kell emelni, hogy még Budapesten is leginkább névtelen nőket ábrázoló szobor van (anya gyerekekkel, ülő nő stb.), teljes alakos női szobrokat csak színésznőknek, szenteknek, mitológiai alakoknak állítottak, és feltűnően kevés a női mellszobor is (nincsenek tudós nők, politikus nők és a magyar történelem és irodalom kiemelkedő alkotói is hiányoznak). A kétezres évek elejéről származó adat: a fővárosban található közel 1200 köztéri szobor között mindössze 35 olyan nőt ábrázoló volt, akik név szerint is beazonosíthatók voltak. Az interjúkészítések idején nyilvánvaló, hogy ennyi sem volt (ékes bizonyítékként a férfiuralomnak, a feudális, patriarchális konzervativizmusnak).

Az állami mecénatúra is a férfi művészeket támogatta. Az úgy nevezett „kétmillió vásárlásokon” 1965-től 1980-ig kevés nőtől vettek festményeket. A „törzsgárda”, azaz a rendszeresen műveket beadók között nagyon kevés a nő (például Udvardy Erzsébet, Kocsár Adriene, V. Bazsonyi Arany). Rendszeresen vásároltak Aczél Ilonától, Benkő Katalintól, Berki Violától, Gábor Marianne-tól, Gálffy Lolától, Garabuczy Ágnes-től, Gern Évától, Szilvássy Margittól, Vaszkó Erzsébettől, Záborszky Violától.

Elvétve, egyszer-egyszer szerepeltek: Csernó Judit, Dobi Piroska, Gráber Margit, Mattioni Eszter, Séday Mária, Szilveszter Katalin, Vidéky Brigitta. Leírva soknak tűnik, valójában csak töredéke a férfi képzőművészeknek. Pedig a nők többsége családban élt és gyermekeket nevelt (Anna Margit kettőt, Vajda Júlia, Szenes Zsuzsa, Szilvitzky Margit és Gedő Ilka is, Schaár Erzsébet egyet), eleget téve a hagyományos biológiai alapú társadalmi szerep elvárásainak). Természetesen a nők között is voltak, akik nem szültek gyereket (Gráber Margit, Ország Lili, Gábor Marianne), mint ahogy a férfiak közül is sokan nem vállalkoztak gyermeknevelésre – az interjúkban néhányszor elhangzott, hogy tudatos döntés volt, feláldozták a családot a művészlétre koncentrálás érdekében.

A nemzetközi képzőművészetben is a 70-es évek elejétől vált kiemelt témává a nőművészet, itthon is

akkor fordult fokozott figyelem a téma felé, különösen a fiatal avantgárdok közötti tehetséges, újító szemléletű nők (Mauer Dóra, Keserű Ilona) körében, akik a 60-as években, „a remény évtizedében” indultak pályájukon és férfi képzőművész társaikkal vállalva küzdöttek egy nyitottabb, szabadabb művészeti közélet megteremtésén. „Azok a jó kis hatvanas évek”, fogalmazták meg többen is 1973–74-ben az interjúkészítés során (akkoriban zajlott a Haraszti-per, a filozófusper, több gondolkodót és művészt nyugatra üldöztek: Lakner László, Szentjóby Tamás, Halász Péter, Ajtony Árpád, Konrád György, Szelényi Iván.) A kultúrapolitika egyre tanácsalabbul figyelte az új nemzedékek színrelépését.

Amikor 1969-ben elkezdtem a többórás beszélgetéseket az akkor megismert művészekkel (Bálint Endre, Korniss Dezső, Anna Margit, Lossonczy Tamás, Illés Árpád, Lakner László és így tovább), még hatott az 1968-as új gazdasági mechanizmus a könyvkiadásra, a kiállítások nyitottabbá válására (egyetemi klubokban, peremkerületi és vidéki művelődési házakban), az átalakuló magyar filmművészetben, a pszichológia és a szociológia beengedésére az egyetemi oktatásba és az akadémiai intézetekbe. A 68-asok generációjához tartoztam, és érzékenyen reagáltam azokra a reflexiókra, amelyek a reformévtizedben zajló változásokra vonatkoztak. Kezdő művészettörténész és szociológus tanonc voltam, és egyáltalán nem figyeltem arra, hogy ki a nő és ki a férfi a megkérdezettek közül. A művészek körében sem volt olyan, aki beszélt volna erről. Még a textiles képzőművészek között sem, pedig ők sokat tettek azért, hogy itthon is megkezdődjön e kérdésekben is a paradigmaváltás végre (Szenes Zsuzsa, Szilvitzky Margit, Hübner Aranka, Szabó Marianne, Gecser Lujza és még sokan mások).

Néhány „műteremlátogatás”

A műterem megnevezés nem pontos, azért kell időzjelbe tennünk. A férfiak többsége sem műtermes lakásokban élt, hanem az otthonukban alakították ki azt a teret, ahol festeni tudtak. A szobrászok közül, akiknek nem volt műterme, kollektív műtermekben dolgozott (a Lehel úti kollektív műteremben készítettem interjút Gáti Gábor és Kutas László szobrásszal és két nővel: Ligeti Erika és Szöllősi Enikő szobrászokkal, mindketten már akkor elismert éremművészek, később mindketten Munkácsy-díjasok). Amikor a kétezres években a kollektív műtermekben is bekapcsolódtak a Nyitott műtermek

programba, több nőművész is fogadta a látogatókat és szívesen beszélgetett a nők, ezen belül a női alkotók aktuális helyzetéről.

Az otthonok, magánlakások mellett a legismertebb műteremházakban (Gellért-hegyi műteremház és Százados úti művésztelep) lévő, munkára alkalmas műtermekben is készítettem interjúkat. A Százados úti művésztelepen élő, dolgozó művészek közül 8 férfival és 2 nővel beszélgettem, ez utóbbiak Gádor Magda és Lugossy Mária szobrászok.

A Kultúra és Közösség 2023/1. számában jelent meg írásom a Schaár Erzsébet – Vilt Tibor házaspár Városmajor utcai műterméről, ezért **Schaár Erzsébet** munkásságáról itt nem írok. A műtermében készült fotók sokaságából egy szokatlan emelek ki: az egyik sarokban 13 szoborfej, nők, férfiak, gyermekek portréja. Ezek alapján is megállapíthatatlan, hogy a művész, aki létrehozta ezeket, nő vagy férfi. 1975 augusztus végén jártam a műteremben utoljára, amikor Nagyatádról visszavittük a Faszobrász Művésztelephez kapcsolódó kiállításról kisméretű bronz plasztikáit (főleg a székek sorozatból). Schaár már nem élt. Üresség, magány, elhagyatottság, amiről költő szellemi társa, Pilinszky János írt: „Valahol rettenetes csönd van. Effelé gravitálunk.”

Ország Lili (1936–1978) volt az első nőművész, akinek járhattam a „műtermében”, pontosabban abban a budai 36 m²-es szűkös lakásban, ahol a sok darabszámú, nagyméretű, monumentális Labirintus-sorozatot teremtette. A hozzá kapcsolódó legendáriumok egyike, hogy soha senki nem látta festeni. 1968 októberétől, amikortól rendszeresen mehettem hozzá, hárman biztos, hogy tanúi lehettek annak, hogyan dolgozik: Kolozsváry Ernő, Vasilescu János műgyűjtők (ez utóbbi rendszeresen ellátta őt holland olajfestékekkel) és egy gyógyszerész barátja. Nekem megmutatta, hogyan készíti a krumplinyomatokat. Zárkózott volt, nem engedett be mindenkit a lakásába, ahol polcokon sorakoztak festményei. Nem szívesen beszélt munkáiról. Több visszaemlékezésben olvasható, hogy milyen kontrasztos volt a hatása a szűk terű lakásban (kicsi előszoba, kicsi fürdőszoba, konyha helyett csak egy alig felszerelt főzőfülke, de legalább egy erkélyajtón bedőlő fény) a művek tágas, nyitott tereinek, a bennük megidézett történeti időknek és kulturális hagyományoknak. A festő rejtélyes, szorongásokkal teli külseje és egyiptomi szépségű arca sem könnyítette meg az eligazodást. A monográfia szerzőjeként (1993) sem jutott eszembe, amíg dolgoztam az anyaggal, sem az általam rendezett kiállításokon

(Rákosliget, 1968; Diósgyőri Vármúzeum, 1972; Haus Ungarn, Berlin, 1996; Római Magyar Akadémia, 2007), hogy Ország Lili nőművész. Most is úgy gondolom, az a típusú intellektuális művész, akinél másodlagos a tényleges biológiai-társadalmi női szerep.

Anna Margit (1913–1991), akiről az első könyvemet írtam, és akihez 1968-tól rendszeresen jártam Fillér utcai műtermébe (amikor a Szilágyi Erzsébet fasorba költözött, oda már ritkábban), ízig-vérig nő volt, asszony, feleség, özvegy, anya, akinek műterme is kifejezetten tükrözte azokat a női szerepeket, amiket festményein is megjelenített.

Anna Margit fiatalkorától festett olyan önarcképeket, amelyekben jelen vannak mesterségének attribútumai és olyan műteremképeket, amelyen környezetéből is látszanak részletek (például *Műterem*, 1936, tempera, papír, Magyar Nemzeti Galéria). Amikortól rendszeresen jártam hozzá a Fillér utcai nagy lakásban berendezett műtermébe (1968–69-től), szinte megszokhatatlan volt az a sokféle paraszti eredetű tárgy, bútor, hangszer, vázák, babák, bábuk (és így tovább), amik körülveték környezete természetes tartozékaként és egyben ihlető motívumként készülő műveihez. Fekete-fehér fotók sokasága dokumentálja azt a tárgyakban látható formagazdagságot, ami szürrealis képeinek is szerves része. 2015-ben írtam Anna Margit különös világa címmel műterméről az Arnolfini Szalon esszéportálon. Abban írtam arról, hogy kevés olyan önazonos-énazonos, merészen őszinte művészetet ismertem, mint az övé. Alkata, személyisége, megnyilvánulásai, tárgyi környezete és expresszív, szürrealis, egyéni festésmódú és atmoszférájú képei a legteljesebb összhangban voltak. A sokkok mélyesen mély bugyrai (zsidóüldözés, a társ, Ámos Imre kegyetlen halála, özvegység, tüdőbaj, eltiltás a nyilvánosságtól, szegénység, beteg gyermek, magány) nyomokat hagytak külsején, arcán, műtermén és alkotásain is. Ezerféle női szerepet örökölt meg a képein: kislány, erotikus fiatal táncosnő, műza, akt, a nagy festő modellje és társa, gombkészítő, anya, háztartásvezető, szakácsnő, takarítónő, állatszelidítő (macskák), dohányos, ünneplő művésznő, öregedő nő. Érdekes végignézni önarcképeit kora ifjúságától megöregedéséig (78 évesen halt meg): nem szerepeket, szerepjátékokat festett, hanem női és festő önmaga színeváltozását.

Egyetlen rövid, ide illeszkedő emlékezet megosztom: 1970-ben (ő 57 éves volt, végre sikeres,

kiállításokon szerepelt, műgyűjtők vásároltak tőle, én 26 éves, teljesen kezdő, még öt év választott el a művészettörténeti doktorimtól) együtt dolgoztunk a készülő kismonográfián, amikor egyszer csak felugrott, kirohant a konyhába, mert közben ebédet készített a fiainak. Ez a jelenet gyakran megismétlődött.

Vajda Júlia (1913–1982), Vajda Lajos özvegye a magyar képzőművészeti életben méltán híressé vált Rottenbiller utcai lakásban dolgozott, őrizte fiatalon meghalt első férje, Vajda Lajos avantgárd alkotásait és a New Yorkban élő második férje, Jakovits József szobrait. Korombeli szabadszellelmű költők, írók, színházcsinálók (Halász Péterék, Bálint István, Tábor Ádám, Ajtony Árpád és így tovább) látogatták rendszeresen. (Erről is írtam az Arnolfini Szalon esszéportál Múterem-sorozatában *Vajda Júlia és a Rottenbiller utca* címmel 2016-ban.¹) Vajda Júlia rejtőzködő ember volt, kevés beszédű, puritán. Mikor 1969 elején először kerestem meg őt, az együttlakó Bálint Endre és családja már elköltözött a Budafoki útra (Bálint Endre felesége Vajda Júlia testvére volt), Jakovits negyedik éve New Yorkban élt, Vajda Júlia iker gyermekeivel élt a zsúfolt lakásban. Elmúlt már 50 éves, mikor végre lett saját műterme, megörökölte szobrász férje munkahelyét. Nonfiguratív képeket festett, geometrikus és lírai absztraktokat. Rendkívül művelt, olvasott ember volt, nagyon tájékozott az európai kortárs művészetben. Műterme sziget volt egy zárt, korlátolt, korlátozott társadalomban a hivatalos kultúrapolitikától fényévnnyi távolságra.

Szoros baráti, szellemi kapcsolat fűzte számos jelentős modern művészhez. Nála ismerhettem meg a már említett tehetséges, kreatív fiatal művészen kívül számos olyan alkotót, akik az Európai Iskola háború utáni működése során kapcsolódtak Vajda Júliához és Bálint Endréhez (például Fekete Nagy Béla, Lossonczy Ibolya, Szántó Piroska, Mészöly Miklós, Mándy Stefánia).

Gedő Ilka (1921–1984) is szerepel az Arnolfini Szalon esszéportálon megjelent Múterem-sorozatban *Tükör által homályosan* címmel 2016-ban. 1963 januárjában voltam először pesti polgárházban lévő lakásukban, ahol természettudós férjével és két fiával élt. Akkor kezdtem ismerkedni Ország Lili hatására és segítségével a Bibliával, a Kabbalával,

Martin Buberrel, a zsidó tanításokkal. Gedő Ilka környezetének, felhalmozott könyvkupacainak és a tőlük tanultaknak következtében kezdtem el a Scheiber Sándor péntek esti összejöveteleire járni a Rabbiképzőbe és héberül tanulni egy fiatal rabbitól. Gedő Ilka személye, kommunikációja, környezete hasonlóan különleges, titokzatos, a szokásostól nagyon eltérő volt, akárcsak érzékeny rajzai, mágikus, egymásra rétegződő színei, áttűnő, realitáson túli formái. Zömében vegyes technikával készült művei összetéveszthetetlenek, mindenkiétől eltérőek. A művészetszociológia az azóta eltelt fél évszázadban sem tudott egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogy kiből lesz művész (főként kiemelkedő alkotó) és mennyire határozza meg az egyéniség a létrejött műveket (egyen és mű korrelációja).

Egy vidéken élő nőművész műterméről: a Gyulán élő, alkotó **Kosza Rozália** (1925–1993) környezetéről. Amikor a hetvenes évek elején nyaranta a Gyulai Művésztelepen kísérhettem figyelemmel 8-10 kortársam festővé válásának folyamatát, tanulmányait a hagyományok alapján, többször is felkerestem egy jellegzetes alföldi kisvárosban lévő házban kialakított műtermét. Erősen kötődött a műteremre vonatkozó hagyományokhoz és olyan rendezett, gondozott és tiszta volt, hogy gyakran felmerült bennem: ez csak egy nő környezete, munkaterpe lehet. Természetesen festményei is hasonlóan rendezettek voltak, nyugodt, egyensúlyos kompozíciók. Akármikor mentem hozzá, tiszta ruhában volt, ecsetei és festékei is gondosan tisztán tartva. Hagyományos műfajú táblaképeit hitelesítette belső és külső környezete, az a nyugalom, csend, zűrzavar nélkülség, aminek megszokásához Budapestről Gyulára érkezve kellett pár nap.

Gráber Margit (1895–1993) már a hetvenes évek elején is az idős művészek közé tartozott. Amikor az interjút készítettem vele, egy ablakmélyedés előtt ült magas, erőteljes festőállványa és virágcsokrokkal teli asztalka körül. Ez utóbbi gyakori motívuma volt „műtermi csendéletek” című, a nagybányai és a francia posztimpresszionista hagyományokhoz kapcsolódó festményeinek. Akkoriban nem volt divat szépségről beszélni, pedig ő is – jó néhány festőhöz, nőhöz és férfiakhoz hasonlóan szép emberpéldány volt, mint ahogy szép volt polgári lakása, jó atmoszférájú műterme és derűs, harmonikus képei is.

Par excellence festő volt és tanúja a 20. századnak. Amikor 2007-ben megrendezték közös kiállításukat

¹ S. Nagy Katalin 2016. Vajda Júlia a Rottenbiller utcában. Múterem VIII. Első közlés. Arnolfini Szalon – Esszéportál.

férjével, Perlott Csaba Vilmos (1888–1955) az Új Budapesti Galériában, sokakkal együtt fedeztem fel, hogy nemcsak a hagyományokat tisztelte, hanem híve volt a húszas évekbeli németországi és párizsi évek során elsajátított modern képzőművészeti nyelvnek is. (Párizsban portrét festett a fiatal József Attiláról.) A vele készült interjúból ő hozta szóba, hogy a húszas évek elejétől őt egyenlő félként fogadták a KUT-ban is, kiállításokon is, pedig a „festőnő” még akkoriban kabarétéma volt, hiszen unatkozó úrinők körében kedvelt foglalatosság volt a festegetés. Kiemelte, hogy amikor Petrovics Elek képet vett tőle a Szépművészeti Múzeum számára, hangsúlyozta, hogy Gráber Margitot nem tekinti festőnőnek, hanem festőnek.

*

Folytathatnám a sort (a legfiatalabbakról, az akkor kezdőkről egy további tanulmányban lesz szó), ám talán sikerült kiemelnem a hetvenes évek eleji aktív, kreatív képzőművészek közül sokat a jellegzetes műtermekből, amelyekben a nők által teremtett művek megszülettek. Néhány további művész, akiről egy, a témához kapcsolódó írást feltétlenül írni kellene: Mattioni Eszter (1902–1993), aki 1931 és 1942 között a szolnoki művésztelepen élt és dolgozott, Berki Viola (1932–2001) a kiskunsági paraszti világ szofisztikált népszerűsítője (akkoriban sokak kedvence) és így tovább. A festő- és szobrászműtermektől eltérőek voltak a textilesek műtermei, lakásai, hiszen eredeti szakmájuk tárgyi kellékei, anyagai mellett ott voltak a hagyományos festőkellékek, állványok is környezetükben. Szenes Zsuzsához (1931–2001) évekig jártam, a vele készült interjú is nagyon hosszú lett. A Virágárok utca 6/b, ahol párjával, Erdély Miklóssal (építész, képzőművész, filmrendező, író) és két fiával lakott, a hatvanas évektől a nyolcvanas évek közepéig a magyar avantgárd meghatározó, markáns szellemi központja. A concept art, az akcióművészet, az environment hazai képviselőinek találkozóhelye. Ebben a budai művészházban készültek Szenes Zsuzsa új szemléletű textiljei, többek között a nőiséget természetes módon vállaló textilszobrai. A textilesek közül kiemelendő volna még több műterem, például Szilvitzky Margit, Pérel Zsuzsáé, Hajnal Gabrielláé és így tovább.

Nők? Férfiak? Művészek

Többször is elhangzott az interjúban nőktől és férfiaktól egyaránt, hogy a művész foglalkozáshoz, hivatáscsoporthoz tartozás útja során számos akadályt kell legyőzni, talán a nőknek még többet, mint a

férfiaknak. A rajzkészség, színérzékenység korán megjelenik, a szülők eleinte örülnek, aztán amikor a gyerek pályaaorientációja stabilizálódik, kezd a család tiltakozni (kevés az a kivétel, ahol támogatták a művészpálya-orientációt). A legfőbb kifogás: nem lehet megélni a képzőművészetből. A másik: féltés, aggodás a bohém életforma miatt. A tehetség mérésére nincs kontroll, mi a biztosíték arra, hogy tényleg művész-e a művész. A műterem fenntartása sok befektetést igényel, a munkaeszközök, anyagok drágák, periférikus életformára kényszerülhet az alkotó.

Ez az elterjedt nézet is gátolhatja, hogy az alacsonyabb státuszú társadalmi csoportokból jóval kevesebben jutnak el oda, hogy bekerülhessenek a számon tartott művészek közé, mint azok közül, akiknél a korai szocializációtól kezdve növekszik a támogatók száma (tanárok, művelt rokonok, rajztanárok, képzőművészet-kedvelők). Az interjúkban többen is megfogalmazták, hogy a pályaelhagyók között több a nő, mint a férfi (okai: gyerekszülés, családtagok ápolása, kevesebb jövedelem, elismerés hiánya).

Akár nőnek, akár férfinak született művészekről beszélünk, a műterem a természetes közege az alkotó munkának, a kísérletezésnek, a kreativitásnak, a mű létrejöttének. Az interjúkészítések idején, a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején, közepén gyakran új művészeti mozgalmak születésének színhelye, szakmai, baráti társaságok közege, és gyakorta menedék, a kultúrapolitikai nyomások elől a bezárkózás, kívülmaradás lehetősége. Voltak műterem, amelyekben érzékelhető volt, hogy folytatódott a hagyomány: a látogatók, beengedett külsősök számára „szent”, „megszentelt” hely, megfeythetetlen csodákkal, titokzatossággal. Erről maguk a művészek is szívesen beszéltek, ki nyíltan, ki szégyenlősebben, ki bizonytalanul. 2013-ban volt a Magyar Nemzeti Galériában egy olyan fontos kiállítás, amelyben bemutatták az utóbbi fél évszázadban a műterem jelentésváltozásait a magyar művészetben (nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy a bemutatott művészek között csak hat nőművész volt, közöttük Schaár Erzsébet és Maurer Dóra). Amikor 2018 novemberében az Artézi Galériában Műterem² címmel csoportos kiállítást rendeztem, hasonló hibát követtem el: a kiállító 10 művész közül csak 3 volt nő. Kétségtelen, kiállításrendezőként a művészek és művek válogatásánál fel sem merült bennem ez a szempont. A tematika megnevezése

² S. Nagy Katalin, 2018. 10. 13. Tükör és Kép. Műterem-sorozat. Artézi Galéria.

után a kiállítandó művekben megnyilvánuló művészfelfogások és a művészek habitusa volt a kiválasztási szempont.

A hatvanas évek fordulóján jelentkező új művészgeneráció nemcsak a művészi nyelvhez, művészeti technikákhoz, hagyományokhoz viszonyul másképp, mint a középkorúak és az idősebb generációk, hanem a művészszerphez, a művész és a társadalom kapcsolatához, a megbízókhöz, intézményekhez is (erről a következő tanulmányban lesz szó). A nőkérdés is akkor tematizálódik, itthon körülbelül akkorra jelenik meg a szakirodalomban, amikor befejezem a 120 interjú elkészítését. Akkor kezdenek foglalkozni azzal, hogyan jelenik meg (megjelenik-e egyáltalán) motívumként,

tartalomként, hogy a mű létrehozója nő vagy férfi. Mi is akkor kezdtük vizsgálni közönségkutatásainkban, hogy a befogadásban, ízlésben, választásokban és elutasításokban van-e, és ha van, milyen következménye, ha az alkotó nő vagy férfi. Ez azonban már összekapcsolódik a művészetszociológia egyik alapkérdésével: hogyan fejeződnek ki a társadalmi viszonyok a műalkotásban.

A hetvenes években a Nemzetközi Szociológiai Szövetségnek (ISA) még nem volt művészetszociológiai bizottsága, még a Várnában (1970) és Uppsalában (1978) tartott világkongresszuson sem szerepelt önállóan. Ezért is kiemelkedően fontosak az itthoni empirikus művészetszociológiai kutatások.

Fotó: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára / Klösz György fényképei

TÖRTÉNETMESÉLÉS A DOKUMENTUMFILMBEN¹

DOI 10.35402/kek.2023.2.3

Absztrakt

Minden látszat ellenére dokumentumfilm-készítésnek egy jól megtervezett folyamatnak kell lennie. Ebben a folyamatban a ráció és az intuício ötvözése a kulcs. A várható történeti fordulatokra alaposan fel kell készülni, és folyamatosan felül kell vizsgálni az adott film lehetséges struktúráját. Az alapvető dramaturgiai ismeretek használata elengedhetetlen a minőségi dokumentumfilm készítéséhez. Az elméleti és gyakorlati munkáimban azt ismertem fel, hogy a jó dokumentumfilm-rendező alapvetően nyitott szemlélettel kell, hogy rendelkezzen, és folyamatosan etikai és dramaturgiai döntéseket kell meghozzon, hogy a valóságban megtörténő eseményeket a saját nézőpontja szerint tudja értelmezni és így filmben a nézővel megismertetni. Ez a „sajátos szemüveg” a kulcsa annak, hogy a dokumentumfilm ne pusztán az események leíró egymásutánja legyen, hanem művészeti alkotás.

Abstract

Successful documentary filmmaking requires careful planning, blending intuition and rationality, and achieving a balance between perception and structure. These elements are essential for preserving the integrity and intrigue of a documentary. Adherence to basic storytelling principles is also crucial for creating a high-quality film. Based on my theoretical and practical experience, a skilled documentary director must be very open and also consciously applying ethical and dramaturgical principles to realize their vision. By doing so, the story can transcend itself and attain an artistic quality.

„Stories are equipment for living.” Kenneth Burke²

Van-e történet a dokumentumfilmben?

Gyermekkoromban a vidámparkban volt egy olyan játék, amiben egy kis üveglak mögött apró versenylovassok álltak, pénzt lehetett bedobni, és aztán meg kellett tippelni, hogy melyikük ér először a célba. Aki eltalálta a választ, az ajándékot kapott. Néztem ezeket a versenyeket, és azzal szórakoztattam magamat, hogy kiválasztok egy lovaszt és kitalálok neki egy történetet. Például olyat, hogy eddig mindig nyert, de most valamiért nem, vagy azt, hogy csak három lába volt a lónak, de mégis nyert stb. Ha egy apróságot hosszan figyelünk, akkor egy idő után találunk benne valami érdekeset, drámait. Ezzel a példával szeretnék rámutatni arra, hogy az emberek történetekben gondolkodnak. Nem feltétlenül az egész az érdekes, hanem inkább egy kis metszete a valóságnak. Mindannyiunk élete egy-egy kis történet, és emellett mi is számtalan apró eseménnyel találkozunk életünkben, így érzékeljük a valóságot. Az érzékeléseinkre, érzéseinkre reflektálni szeretnénk, ezért folyamatosan keressük a történeteket a filmekben, színházban, könyvekben. Azért, mert újra szeretnénk élni valamit, vagy pont azért, hogy egy eddig ismeretlen élethelyzetet ismerhessünk meg. Filmkészítőként, főleg a dokumentumfilmek segítségével azt tartom fontosnak, hogy a körülöttem lévő történeteket megmutassam, át tudjam adni őket úgy, ahogyan én látom őket. Nem pusztán felfedni szeretnék érdekes történeteket, hanem elmesélni azokat.

Kovács András Bálint³ (Kovács 1997:8) azt mondja a *Film és elbeszélés* című munkájában: egy dokumentumfilmben nem kell történet. Számos sztereotípiát kapcsolódik a dokumentumfilmhez és a dokumentumfilmezéshez. Az egyik az, hogy a dokumentumfilmes pusztán megfigyeli az eseményeknek, passzívan van jelen, nincs beleszólása a történet alakulásába. A másik az, hogy a dokumentumfilm objektíven mesél el történeteket. Tanulmányomban azt szeretném bebizonyítani – kiváltképpen elmesélt dokumentumfilmeket keresztül és a saját dokumentumfilmes tapasztalataim alapján –, hogy miért nem igazak ezek az állítások, illetve arra

¹ Ez az írás a 2017-ben készült, azonos című szakdolgozat átdolgozott, rövidített változata.

² Burke, Kenneth Duva (1897–1993) amerikai irodalom-teoretikus, nagy hatása volt a huszadik századi filozófiára, esztétikára, kritikaíráásra és retorikára.

³ Kovács András Bálint 1997 *Film és elbeszélés*. Budapest, Korona.

vállalkozom, hogy megkeressem azokat a történetmesélési kapaszkodókat, amelyek alapján formálható és dramatizálható tehát egy dokumentumfilm.

John Grierson⁴ így definiálja a dokumentumfilmet: „A valóság egy szeletének kreatív feldolgozása”⁵. (Grierson 1926) Ez a definíció a lehető legpontosabb meghatározás, hiszen ennél tágabban nem lenne érthető, hogy mi is a dokumentumfilm, ennél szűkebben pedig már a dokumentumfilmnek egy típusára korlátozódna a megfogalmazás. A dokumentumfilm nem objektív műfaj, nem képes arra, hogy bemutassa az objektív valóságot. A stáb jelenléte már a kezdetektől beavatkozást jelent. A kamera által rögzített képek, illetve a hangfelvevő által befogott hanghullámok pedig nem képesek arra, hogy a teljes valóságot bemutassák. Sőt, ha még esetleg létezne mindent látó kamera és mindent felvevő hangrögzítő, akkor sem lennének előrébb, mert a végeredmény egyszerűen nem lenne érdekes.

A dokumentumfilmről Carl Plantinga (Plantinga 2005:114–115)⁶ így értekezik: „A tipikus dokumentumfilm állított/kijelentett igazsághű ábrázolás, egy téma kiterjedt feldolgozása az egyik mozgóképes médiumban, amelyben a filmkészítők nyíltan jelzik az intenciójukat, hogy a közönség a hit attitűdjét vegye fel a kijelentett tartalommal kapcsolatban. A képeket, a hangokat és ezek kombinációját megbízható forrásként fogadja el a film témájával kapcsolatos hite formálódásában, bizonyos esetekben a releváns beállításokat, rögzített hangokat és/vagy jeleneteket a film érzékelése és érzése fenomenológiai megközelítésének fogadja el.” Plantinga⁷ gondolata azért fontos, mert ugyanazt a griersoni alapvető állítást erősíti meg: attól, hogy valami igaz, még lehet konstruált. Nincs objektív dokumentumfilm. Fontos, hogy a néző higgyen abban, hogy amit lát, az releváns, higgyen abban, hogy a látott dokumentumfilm etikailag stabil lábakon áll. Bár valódi elemekből építkezik, de elkerülhetetlenül kiemeli egy bizonyos szeletét a

valóságnak, mégpedig azt, ami megítélése szerint legjobban szolgálja a sztorit mind dramaturgiailag, mind képileg. Hiszen éppen ettől válik filmmé és nem egy antropológiai tanulmánnyá. Attól, hogy esetleg neutrálisan, tényekre hivatkozva meséli el a történetet, még nem objektív. A dokumentumfilm hiteles kell maradjon, de mindig azt a valóságot kapjuk meg, amit a rendező kiválaszt. Míg a dokumentáció és a riport csak bemutat, minimálisan van megszerkesztve, addig a dokumentumfilm⁸ abban tér el ettől, hogy egy téma alaposan kikutatott, ellensúlyozott, egyedi hangon megszólaló verzióját látjuk, ami már művészi absztrakciókat hordoz, szintetizál. A fikciós történetmesélésben kitalált karakterek kitalált történetét látjuk, míg a dokumentumfilm valódi emberekről szól, az ő „talált” történetüket mutatja be. A dokumentumfilmet sokféleképpen próbálták meg kategorizálni, de ennek kibontására most terjedelmi okokból nincs lehetőség.

A történetmesélés egyidős az emberiséggel. Bár a világunk rengeteget változott, de az ember alaptermészete, mozgatórugói ugyanazok maradtak, így a történetmesélés szabályai sem változtak az alapvető dramaturgiai kérdéseket illetően, évezredek óta. Bármilyen banálisan is hangzik, egy dologban minden történet megegyezik: van „eleje, közepe és vége”. Persze nem mindig ebben a sorrendben.⁹ Fontos a konfliktus. Ez szükséges ahhoz, hogy a történetnek legyen izgalma, tétje, legyen benne feszültség, ami miatt megragadja és tartósítja a figyelmet.

Ha lenne recept arra, hogy hogyan épüljön fel egy jó történet, talán így képelnénk el: szükség van egy hősrre, aki szeretne valamit elérni. A filmbéli céloknak is ugyanolyan erőteljeseknek kell lenniük, mint az valódi életbeli céloknak, különben érdektelen, hamis lesz a történet. A jó célt a S.M.A.R.T.¹⁰ mozaik szóval írhatjuk le. Ebben a betűk bizonyos tulajdonságokat rövidítenek. A jó cél specifikus (specific), mérhető (measurable), elérhető (attainable), lényeges (relevant), időhöz kötött (time-bounded). Ha a szereplő céljára az összes szó igaz, akkor a motivációja is érthető lesz,

⁴ Grierson, John (1898–1972) skót dokumentumfilm-es, filmelméleti szakember, a brit és a kanadai dokumentumfilm atyja.

⁵ Grierson, John 1926, *The New York Sun* – Moana Review.

⁶ Plantinga, Alvin Carl 2005 *The Journal of Aesthetics and Journal Criticism* – What a Documentary is, After All.

⁷ Plantinga, Alvin Carl (1932–) amerikai analitikus filozófus, aki csatlakozott Edmund Husserl szubjektív idealista fenomenológiai felfogásához, melynek központi tétele: nincs objektum szubjektum nélkül.

⁸ Nicols, Bill (1942–) amerikai filmkritikus és teoretikus. Úttörő tanulmányában a dokumentumfilmeket hat csoportba sorolja: költői, magyarázó, megfigyelő, résztvevő, reflexív, performatív.

⁹ Godard, Jean-Luc (1930–) francia–svájci filmrendező, a francia újhullám élő legendája.

¹⁰ Doran, George T., Miller, Arthur, Cunningham, James szociálpszichológusok 1981-ben alkották meg a célok fontosságának elméletét.

a jó cél jó irányba vezeti a filmet, ez a sztorinak biztonságos alapot ad.

A célhoz vezető úton ki kell derülnön a főszereplő karaktere, megismerjük fiziológiai, szociológiai és pszichológiai tulajdonságait. A célhoz különböző lépcsőfokok vezetnek. Először is megszületik egy vágy, ami megkövetel egy döntést. Ez elvezet egy belső konfliktushoz, ami aztán külső konfliktust eredményez. Ekkor beüt a válság, ami végül a csúcspontba jut. Ez az a pillanat, amikor még bármerre eldőlhet a történet. A történet megoldása nem feltétlenül azonos a *happy end*-del. Miután eldőlt, két út lehetséges: vagy visszajut a hős abba az állapotba, ahol eredetileg is volt, de a megtett út megváltoztatja a felfogását, vagy az élete gyökeresen megváltozik. Egy jól felépített, sűrűn szőtt történetben természetesen ezek a pontok nem feltétlenül élesen észrevehetőek, kézenfekvőek. Ha azonban azt érezzük, hogy a film működik, akkor nagy valószínűséggel a filmkészítők ezeket az állomásokat rendkívül alaposan végiggondolták.

A jó történet másik nagyon fontos alkotórésze az, hogy többet jelent, mint a benne szereplő elemek összessége. A nyilvánvaló téma mögött megbújik egy mélyebb, felfejtendő tartalom. Meghúzódik mögötte egy állítás (idegen szóval premissza) – ez az, amiről a film szól. Ez egy egy- vagy legfeljebb kétmondatos állítás, ami kifejezi azt a szándékot, azt a mondanivalót, amiért az adott film elkészült. Alan Berliner *First Cousin Once Removed*¹¹ című dokumentumfilmjében a rendező egy Alzheimer-kórban szenvedő rokonáról készített filmet, amelyben szellemes időkezeléssel, elvont, az emlékezés ellentmondásosságára utaló montázssal, illetve a saját életének rövid bemutatásával építi fel a filmet. A film állítása az, hogy egyszer minden véget ér, ezért meg kell becsülni az adott pillanatot. A Libanoni keringő¹² című animációs dokumentumfilmben a filmkészítő a saját traumáját dolgozza fel, tulajdonképpen azt, hogy miért nem emlékezik a háborúra. Ez a film arról szól, hogy hiába is szeretnénk, nem tudunk elmenekülni a saját emlékeink elől, előbb-utóbb megtalálnak minket és szembe kell néznünk velük. Werner Herzog *Grizzly Man*¹³ című dokumentumfilmje egy fanatikus férfit mutat be, aki szeretne együtt élni a medvékkel, közéjük

akar tartozni. A főszereplő által forgatott anyagokat Herzog narrálja folyamatosan. A film premisszája az, hogy aki túlságosan elvakultan szeret valamit, az végül a saját vesztébe rohan.

Természetesen ez nem ilyen egyszerű, nincs egy fix sablon, ami alapján filmet lehet készíteni. Egy dokumentumfilm-téma kiválasztásánál az első szempont, amit figyelembe kell venni az az, hogy van-e drámai szerkezet a sztoriban, illetve hogy van-e lehetőség a felépítésére a különböző filmes eszközökkel.

Az elmúlt években a Színház- és Filmművészeti Egyetemen a magyar és a nemzetközi dokumentumfilmes osztályokkal Kazincbarcikán töltöttünk sok időt terepmunkán. Itt mindannyian azt a feladatot kaptuk, hogy egy hét alatt készítsünk rövid dokumentumfilmeket, kisebb csoportokban. Voltak remek, több fesztivált megjárt filmek is, és volt sok olyan, ami már sajnos eszembe sem jut. Szinte minden esetben azok a filmek működtek jól, amelyekre igaz volt a fent említett dramaturgiai ív megléte. Ilyen volt például a *Kazincbarcika hangja* című film, ami egy bárpultos nő életének történetét mutatta be a helyi kórus által énekelt, megrendezett betétekkel, és a változtatás képtelenségéről szól. Ilyen volt a *János* című film is, ami egy hobbiborászról szól, aki hosszas hezitálás után benevezi egy versenyre a borát – ez a film arról szól, hogy ha valamit szívvel-lélekkel csinálunk, az előbb-utóbb kiváltja mások elismerését is. Voltak még jó filmek, de a legtöbb nem tudott több lenni önmagánál. Kezdő dokumentumfilmesként tipikus hiba, hogy a rendező annyira bízik a karaktere érdekességében, hogy azt gondolja, pusztán ő majd „elviszi a filmet a hátán”. Fontosak a jó pillanatok, fontos, hogy a szereplő kiválasszon valamit a nézőkből, de ha a története nem fut ki sehova, nincs konfliktusa, hamar unalmassá válik a film. A másik tévút az, hogy a rendező annyira a történet-vizualitásra helyezi a hangsúlyt, hogy a történet elsikkad, és ezáltal egy idő után a figyelem is. Általában az ilyen dokumentumfilmeket szokták kísérletinek nevezni; ez sajnos legtöbbször egyenlő azzal, hogy teljesen érthetetlenek. A harmadik tipikus hiba az, hogy a rendező beleszeret egy formai megoldásba, ami idegen a karaktertől és annak helyzetétől, és ezt ráerőszakolja a filmre.

A jó dokumentumfilm átviláglik a térbeli, időbeli és kulturális különbségeken, bárki számára átlátható, dekódolható, egyszerűen univerzális. A történetre épít, eleve olyat választ, amiben van konfliktus. Olyan formát keres, ami organikusan

¹¹ Alan Berliner (2012) *First Cousin Once Removed*. Dokumentumfilm-dráma (1 h:18 m).

¹² Ari Folman (2008) *Libanoni keringő*. Életrajzi dokumentumfilm (1 h:30 m).

¹³ Herzog, Werner (2005) *Grizzly Man*, dokumentumfilm (1 h:44 m).

ered a történetből. Olyan karaktert/karaktereket mutat be, akiknek van mélysége. A film vizualitása sosem erősebb, mint maga a történet, a kép feladata az, hogy támogassa, kiemlje a történet részeit. A rendező szelektál, strukturál az előkészítéstől a forgatáson át az utómunkáig, saját, egyéni nézőpontját felvállalja; a jó dokumentumfilm kimondottan önkifejező, alanyi: egyedi íze van. A dokumentumfilm-rendező munkája sok ponton azonos az íróéval és a forgatókönyvíróéval, hiszen saját víziót teremtenek, de a dokumentumfilmes ezt a valóság elemeinek felhasználásával teszi meg. Fontos járatosnak lenni a történetmesélés szabályait illetően, érteni a saját ötletünket, mert aki ezzel tisztában van, az a váratlan helyzetekhez sokkal jobban tud alkalmazkodni, tudni fogja, hogy mire figyeljen, amikor változás van a történetben. Ez egyfajta szabadságot is ad, így sokkal jobb mesélő tud lenni. Felismeri azokat az elemeket, amiktől erősebb lesz a film. Ezért fontos forgatókönyvet írni a forgatás előtt és közben is fejleszteni azt. Az alkotó meghatározza és formálja a filmet, és ha kívár valamilyen eseményt, azt is alapos megfontolásból teszi.

A történet vázlatát fel kell építeni, forgatókönyvet kell írni, mert „*aki nem tudja, hogy melyik kikötőbe tart, annak egyik szél sem kedvez*”.¹⁴ Kifejezetten fontos, megspórolhatatlan agymunka ez egy olyan helyzetben, ahol a történet alakulása nem csupán, sőt főleg nem a filmkészítőn múlik. Ez a rugalmasság alapfeltétele.

Azt érzem, hogy számomra a dokumentumfilm olyan helyet foglal el a filmkészítésben, mint a táncban a balett: ez az alapja a filmkészítésnek, a nehéz pálya. A valóság elemeiből történő szelektálás, strukturálás ugyanúgy ad lehetőséget a művészi önkifejezésre, igaz, hogy kötöttebb módon, mint a fikció esetében. Hogyha ennek a fogásait valaki jól elsajátítja, akkor bármilyen műfajban is alkot, olyan érzése lesz, mint amikor valaki lekapcsolja magáról a súlyokat – szárnyakat kap. Természetesen nem gondolom, hogy feltétlenül műfajt kell váltani mindenkinek. Csak azt akarom érzékeltetni, hogy elképesztően hasznos dokumentumfilmekkel foglalkozni. Nem pusztán a történetmesélés technikáinak végiggondolása szempontjából, hanem mert rengeteget lehet tanulni emberismeretből, inspirálódni világnézetek

által, megtanulni improvizálni: ez a folyamat kitartásra és türelemre tanítja a filmkészítőket, ami – bármilyen műfajban is alkot az ember – elképesztően hasznos tapasztalatokat ad. A dokumentumfilmnek van még egy remek tulajdonsága: kevés dolog tud olyan erőteljesen hatni, mint az igazi, emberi történetek.

Jó példák a dokumentumfilmes történetmesélésre

A teljesség igénye nélkül néhány példát szeretnék bemutatni arra vonatkozóan, hogy egy megtalált történetet hogyan lehet elmesélni jól, milyen megoldásokkal lehet élni dokumentumfilm-készítés kapcsán. Két olyan alkotó filmjein keresztül szeretnék erről mesélni, akik magyar származásúak és gazdag az életművük: Schiffer Pál¹⁵ és Kerekes Péter¹⁶ rendezők. Bár két különböző korból származnak, nagyon különböző a stílusuk, mégis egy dologban megegyeznek: kiválóan mesélnek történetet.

Schiffer Pál *Cséplő Gyuri*¹⁷ című filmjét dokumentum-játékfilmként tüntetik fel a megfelelő oldalakon. Elsőre akár arra is gondolhatna az ember, hogy játékfilmes, újrájátszott jelenetekkel van tűzdelve, holott ez azt jelenti csupán, hogy olyan drámai szerkezete van, olyan pontosan van bemutatva a történet, nincs benne semmi esetlegesség, hogy az az érzése támad a nézőnek, mintha egy játékfilmet nézne. Manapság a kreatív dokumentumfilm, angolul „creative non-fiction” kifejezés jelöli az ilyen felépítéssel készült filmeket. Ilyen például *Az ölés aktusa*,¹⁸ a *Man on Wire*,¹⁹ az *Amy – Az Amy Winehouse-sztori*,²⁰ a *Tititá*,²¹

¹⁵ Schiffer Pál (1939–2001) Balázs Béla-díjas magyar filmrendező, producer, forgatókönyvíró.

¹⁶ Kerekes, Peter (1973–) szlovák–magyar dokumentumfilmes, rendező, forgatókönyvíró és producer.

¹⁷ Schiffer Pál (1978) *Cséplő Gyuri*. Dokumentum-játékfilm (1 h: 37 m).

¹⁸ Oppenheimer, Joshua (2012) *Az ölés aktusa* (The Art of Killing). Dán–norvég–angol dokumentumfilm (2 h: 46 m).

¹⁹ Marsh, James (2008) *Man on wire*. Dokumentumfilm (1 h: 38 m).

²⁰ Kapadia, Asif (2015) *Amy – Az Amy Winehouse sztori*. Életrajzi dokumentumfilm (2 h: 08m).

²¹ Almási Tamás (2015) *Tititá*. Dokumentumfilm (1 h: 27 m).

¹⁴ Zrínyi Miklós (1620–1664) horvát bán, Zala és Somogy vármegyék örökös főispánja, főnemes, hadvezér, politikus, hadtudós, költő. A jelzett idézet tőle származik.

a *Kijárat az ajándékbolton át*,²² a *Wolfpack*²³ is a kortárs filmek között.

A Cséplő Gyuri című film egy zalai fiatal cigány életét mutatja be, aki egy jobb élet reményében Budapestre utazik, hogy ott vállaljon munkát. Óriási hátránnyal indul, olyan elképesztő szegénységben és tudatlanságban él a családjával, ami elől menekülni kell, ami ellen tenni kell valamit. Úgy indul el a film, mint a szerencsét próbáló szegénylegény klasszikus története. Elbúcsúzik a családtagoktól, és elindul az ismeretlenbe, azzal a szándékkal, hogy nem csak önmaga, hanem a közössége számára is új utat törjön. A filmben rengeteg olyan jelenet van, amikor a rendező megkéri arra a szereplőit, hogy bizonyos cselekvéseket ismételjenek meg. Ezzel nem hazudik, hiszen semmi olyat nem kér tőlük, ami idegen lenne a hétköznapi viselkedésüktől. Ártatlan dolgokra kell gondolnunk, ezt a bekezdés végén ki is fejtem példákkal. Azért van erre szükség, mert így képileg és dramaturgiai sokkal szebben lehet feldolgozni egyes történeteket. (Ez a módszer nyilvánvalóan nem megvalósítható akkor, ha a szereplő éppen élete tragédiáját meséli el valakinek, hiszen tönkretenné a pillanat erejét.) Például olyan jelenségeket ismételtek meg, amikor egy apartmanban először vesz kádfürdőt életében, vagy amikor eltéved a metróaluljáróban és egy rendőr útbaigazítja. Erre azért volt szükség, mert kizárólag szituációkon keresztül kapunk információkat, nincsenek interjúk, amik megmagyaráznák a helyzeteket. Így különösen fontossá vált a sűrítés, az ütköztetés.

Ezt a módszert már Almási Tamás is használta a Meddő-sorozatában, ugyanis az általa követett

szereplő elhagyta a falut egy IFA-val, de sajnos a rendező nem tudta jól rögzíteni ez az eseményt. Ezért bérelt egy ugyanolyan teherautót, és újra felvette a jelenetet messziről, ahogy elrobog a teherautó – ezúttal sokkal szebben sikerült. Így a filmben ezt a pótoltnak látjuk arról, ahogy az IFA egy nagytotálban eltűnik a messzeségben. Dramaturgiailag és képileg is jobb választás ez az apró kis „trükk”.

Schiffer Pál megmutatja, hogy bár Gyuri egyszerű ember, mégis megvan a magához való esze, iszonyatosan szerethető figura. Eléri azt, hogy a néző megkedvelje, tudjon vele azonosulni. Cséplő Gyuri Budapesten valójában kap lehetőséget, és él is azzal. Nem olyan álomszerű az élete, ahogy elképzelte, de még mindig sokkal jobb színvonalon tud élni, mint eddig. Amikor már éppen megszeretné az új életét, akkor szivárog be a történetbe a konfliktus: roma származása miatt nem fogadják el egyenlőként, és a film állítása szerint sajnos nem is fogják soha. Egyedül a helyi cigány közösségben talál valamiféle otthon, de az igazi családját ők sem tudják pótolni. Mivel elveszve érzi magát, ezért hamar elragadja a honvágy és megfogalmazódik benne a gondolat, hogy hazamenjen. Ez a film csúcspontja, az igazi döntési helyzet – vagy marad, és nem néz vissza soha többé, vagy hazamegy ugyanabba

²² Banský (2010) *Kijárat az ajándékbolton át* (*Exit Trough the Gift Shop*). Brit dokumentumfilm (1 h: 27 m).

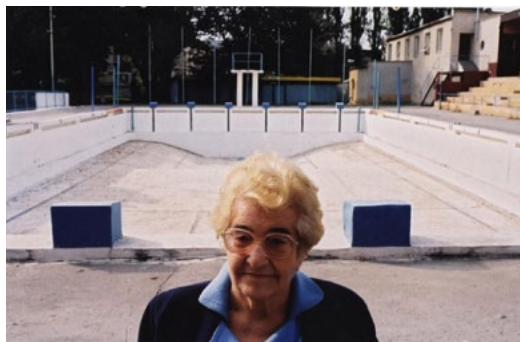
²³ Moselle, Crystal (2015) *Wolfpack*. Dokumentumfilm (1 h: 30 m).

a nyomorba, ahol legalább boldog. Gyuri végül az utóbbit választja. A hazatérése azonban nem hozza már el azt a katarzist, amit vár. Ugyanis a megtett út során szerzett tapasztalatai megváltoztatták, más ember lett, már szemet szűrnak neki a közössége alapvető problémái, rájön ok-okozati összefüggésekre, és a pesti élmények után Németfalu minden romantikáját elveszíti. Rádöbben, hogy nem tud visszailleszkeszteni az övéi közé. A film végén a sztori megoldása, lezárása az, hogy Gyuri újból elindul Budapestre szerencsét próbálni.

A Cséplő Gyuri szikár, lineáris ívű, tisztán szituációs stílusától merőben eltér Kerekes Péter *Hatvanhat szeton*²⁴ című dokumentumfilmje. Kerekes stílusa nagyon játékos, eklektikus, váratlan megoldásokat használ. A sokszínűsége ellenére mégis nagyon szépen épül fel a film dramaturgiája. A film a kassai uszoda elmúlt évtizedeit mutatja be a kassai bombázástól napjainkig. A múlt és a jelen folyamatosan keveredik, a történet főszereplői a rendező nagymamája és a nagy baráti köre.

A filmben a néni mesélnek az életükről interjúszituációkban, de van, hogy a strandon barangolva megkérnek fiatalabb embereket, hogy játsszanak el bizonyos jeleneteket az életükből. A stáb is szereplője a filmnek, a rendező a 'minden lében kanál' mesélő, az operatőr játssza el az egyik néni negyven éve eltűnt férjét, a hangmérnök pedig folyamatosan elrontja feladatát. Ezek kitalált, vállalt, felnagyított, de nem testidegen szerepek. A filmben a tér- és az időkezelés is egészen különleges.

²⁴ Kerekes Péter (2003) *Hatvanhat szeton*. Dokumentumfilm (1 h: 2 m).

Kerekes folyamatosan játszik: szokatlan beállításokkal, kivetítésekkel, múltbéli időket megidéző statisztákkal, tárgyakkal, álmokkal. Olyan komplex, sokrétű filmet készített, aminek nehéz megkeresni a premisszáját. Egyszerre habkönnyű és egyszerre érint súlyos filozófiai és egyetemes emberi kérdéseket. Egy család élettörténete van bemutatva, és közben Közép-Európa huszadik századi történelme is, nagyvonalakban. A filmben a főbb szereplőknek az a célja, hogy kijussanak a tengerre egyszer az életben. Ám a kassai uszoda lett az évek alatt az ő saját tengerük. A film arról szól, hogy sokszor helyben ott van minden, amire csak várunk, de nem mindig vesszük észre. Az uszoda szimbolizálja az élet körforgását: „Az ember először a gyermekmedencében pancsikol – szól a filmvégi vidám-szomorú dalocska –, majd ahogy nő, nagyobb medencébe kerül. Aztán felnőttként a legnagyobb-legmélyebb medencében úszik. Kimegy egy sörért, s a büféből a gyermekmedencébe tér vissza, tapicskolni az unokákkal. Gyorsan elszalad az idő. Szeretne fürdőzni még, de rászólnak: záróra, kifelé!”

Kerekes Péter úgy dolgozik, hogy forgatás előtt sok-sok időt tölt a helyszíneken és a szereplőivel, és nem pusztán szinopszist ír, hanem szó szerinti forgatókönyvet, párbeszédekkel. Igaz, hogy ezek végül a filmben nem mindig fognak szó szerint elhangozni; Kerekes nagy teret ad az improvizált ötleteknek is. De ez a módszer alkalmas arra, hogy a képzelete elinduljon, legyen egy erős víziója, amiből igaz, hogy néha-néha engedni kell, de az anyag így szépen „kiadja magát” végül. Nem véletlen, hogy a nagyobb fesztiválok pitch fórumaira való pályázati anyag beküldésekor is sok helyen nem elégednek meg a treatmenttel, szinopszissal, hanem lehetséges párbeszédet szeretnének látni leírva. A cél csupán az, hogy a lehető legpontosabb elképzelés legyen a döntéshozók előtt. De a legfontosabb dolog az, hogy a rendező saját maga számára tegye rendbe a gondolatait, értse meg a saját ötletét.

Felhasznált irodalom

- Balázs Béla 1948 *Filmesztétikai gondolatok*. Budapest, Franklin nyomda.
- Bernand, Currant Sheila 2007 *Documentary storytelling, creative nonfiction on screen*. New York, Routledge.
- Egri Lajos 1942 *A drámaírás művészete*. The Art of Dramatic Writing. New York. Ford. Köbli Norbert, 2008. Budapest, Vox Nova Produkció.
- Kovács András Bálint 1997 *Film és elbeszélés*. Budapest, Korona.
- McKee, Robert 1985 *Story*. Ford. Jakab-Benke Nándor, Zágoni Balázs. Kolozsvár, 2019, Filmtett Egyesület
- Nichols, Bill 2001 *Introduction to documentary*. Indiana University Press.
- Zalán Vince 1983 *Fejezetek a dokumentumfilm történetéből*. Budapest, Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum

Fotó: Fortepan / Fortepan

Absztrakt

Jelen tanulmány egy rock-metál zenei fesztiválon végzett kutatómunkát mutat be vallásszociológiai szempontból. Az egyre növekvő népszerűségű fesztiválkutatások lehetőséget adnak arra, hogy új értelmezéseket alkalmazzunk ezekre az átmeneti eseményekre. Elemzésemben négy dimenzió által, a tér és idő, a szimbólumok, a közösségi és a személyes élmény által mutatom be a résztvevők élményeit, amelyet korábbi kutatási projektemben „eseményvallásnak” neveztem el. A Fekete Zaj Fesztiválon a tér és idő, a szimbólumok, az emlékezet, a közösségi és személyes élmények jelentésének feltárása egy olyan átmeneti közösséget mutat be, amely vallási jellegű érzéseket, benyomásokat, képeket generál és él át, vallási hovatartozástól függetlenül. Egy liminális, valláson kívüli, ámde vallásszerű jelenséget tár fel.

Abstract

This study presents a fieldwork carried out at a rock-metal music festival from a sociology of religion point of view. The growing popularity of festival research provides an opportunity to apply new interpretations to these temporary events. In my analysis, I present the experiences of the participants through four dimensions: space and time, symbols, community and inward experience, which I called “event religion” in my previous research project. At the Fekete Zaj festival, the exploration of the meaning of space and time, symbols, memory, community and personal experiences presents a temporary community that generates, and experiences religion related (*religionesque*) feelings, impressions, and images, regardless of religious affiliation. It reveals a liminal, *religionesque* phenomenon, that exists outside traditional religion.

Bevezetés és kitekintés a kortárs kutatásokra

„A fesztiválok elképzelt utópisztikus világokat hoznak létre” – írja Lucia (Lucia 2020: 20, szabad fordítás), amely alapja lehet a manapság egyre növekvő fesztiválkutatások népszerűségének.

Egy fesztivál vagy hasonló esemény nemcsak szociológiai, kulturális antropológiai vagy néprajzi, de vallástudományi szempontból is vizsgálható közeg. Kutatások a témában – a teljesség igénye nélkül – foglalkoznak alternatív és átmeneti közösségek kialakulásával (St John 2001; Kirchner 2011; Gauthier 2014; Nita 2018), az események társadalmi és kulturális szerepével (Tjora 2016; Wang, Kasim és Yu 2020; Gauthier 2021; I. Povedák 2022; Vitos, Graham és Gauthier 2022), vallási, rituális jellegű élmények és tevékenységek megjelenésével (Abdurrohman és Sholeh 2016; Barla 2019; Lucia 2020; Pike 2022), vagy egész eseménykultúrák létrejöttével (St John és Gauthier 2015; Nita és Kidwell 2022). A kutatások jelentős részét áthatja a kulturális és vallási turizmus, a konsumerizmus és marketing, illetve az ellenkultúrák kérdése, azonban az elemzések alapvető mozgatórugója a fesztivál liminális jellege, a közösségformáló és transzformációs ereje.

Vallástudományi szempontból az ilyen események arra mutatnak rá, hogy a valláspótló, -kiegészítő cselekvések egyik fő formája a fesztivál, legyen szó zenei (Lloyd 2020, Gauthier munkái), spirituális (Heidl 2018; 2020) vagy vallási eseményről (K. Povedák 2011). Nemcsak alternatív vallási formákat kínálnak a zene, közösségteremtő erejük vagy spirituális és vallási események esetében kifejezetten erre irányuló programjaik által, de az egyéni vallásosság és a vallási élmény megjelenését is elősegítik (Heidl és Szilárdi 2022). Ez a tanulmány elsősorban egy zenei fesztivál által nyújtott élményekre fókuszál, amelyben szerepet játszik a fesztivál területének, időszakának, közösségének és a megjelenő motívumok, tárgyak egyéni interpretációja.

Ezen kutatás alapjául a Mátrafüred–Gyöngyös határában évente megrendezett Fekete Zaj Fesztivál (Fekete Zaj, 2022) szolgált, amely egy experimentális, techno, metal, rock, underground, alternatív rock zenei vonalat képvisel, kifejezetten egyedi szerepet

¹ Egy zenei fesztivál vallásszociológiai elemzése.

röltve be az országban. A fellépők és zenei stílusok meghatározásában nincs szabály: bárki jelentkezhet a fesztiválra, amelyben csupán a szervezők személyes preferenciái és a helylimit szabhat határt. Mégis, a fesztivál egy kisebb (napi 900-1000 látogató), családias hangulatú közeget hoz létre, amelyben gyermekek, fiatalok és felnőttek egyaránt biztonságban érzik magukat. Az empirikus kutatásban három nap alatt 14 interjú (15 interjúalany részvételével) került felvételre, amelyet résztvevői megfigyelés és személyes beszélgetések egészítettek ki. Résztvevők, önkéntesek, szervezők és a főszervező egyaránt nyilatkoztak.

Korábbi tanulmányaimban egy 'spirituális közege' (Everness Fesztivál) végzett immár 7 éve tartó felmérés adatait elemeztem,² amelyekben más kutatásokhoz hasonlóan abból indultam ki, hogy egy esemény olyan erős közösségi és egyéni élményeket képes generálni, amelyek a vallási, rituális magatartást tükrözik, és egy átmeneti, vallási jellegű (religionesque) közösséget hoznak létre. Ezt a jelenséget kísérleti alapon fesztivállásnak (Heidl 2017; 2018) hívtam, illetve később eseményvallásnak (Heidl 2020; 2023) neveztem el, amelyet mint fogalmi megközelítést és módszert alkalmazok az alternatív, kortárs, átmeneti természetű, eseményalapú vallási jellegű élmények és érzések feltérképezésére és magyarázatára.³ Az eseményvallást olyan jelenségként, érzésként írom le, amely „átmeneti közösséget hoz létre a közös tevékenységek által, egyfajta liminális fázist alkotva, ezáltal a helyszínt és időszakot spirituális jelentőséggel ruhazza fel. Ebben az időszakban a személy belső, egyéni és közösségi misztikus élményeket egyaránt átél” (Heidl 2020: 23). A jelenséget négy dimenzióból közelítem meg: a tér és idő, a szimbólumok, a közösségi és a belső élmény dimenziója felől.

Ebben a dolgozatban a Fekete Zaj Fesztivál résztvevőinek élményeit ebből a négy dimenzióból vizsgálom, és az empirikus adatokat szakirodalmi megközelítésekkel magyarázva mutatom be azt az 'utópisztikus világot', amelyet a fesztivál hoz létre, és azokat az élményeket, amelyeket a résztvevők átélnek. Véleményem szerint ezeket az élményeket a nem vallásos, ám vallási jelleggel magyarázható élmények (James 2019) és rezonáns kapcsolatok (Rosa 2019) jellemzőivel lehet megérteni.

A fesztivál demográfiai háttere és társadalmi jellemzői

A résztvevők demográfiai adatai alapján a férfi-női jelenlét nagyjából egyforma arányt mutatott (az interjúalanyok között női felülreprezentáció mutatkozott), az átlagéletkor 34,9 év volt. A 35 év felettiek jellemzően családjukkal, gyermekeikkel jöttek a fesztiválra, s hasonló arányban jelentek meg a párkapcsolatban élők és egyedülállók. Iskolai végzettség szempontjából a befejezett egyetemi tanulmányokkal rendelkező, vagy főiskolát végzettek száma volt a legmagasabb. Lakóhely szerint erős volt a Budapesten élők (bejelentett lakcímtól függetlenül), valamint a megyeszékhelyekről érkezettek aránya. Szeged kiemelkedő szerepet játszott, amely a szervezőkhöz való kapcsolódással magyarázható. A résztvevők elsősorban középosztálybeli dolgozó polgárok voltak. A különleges zenei közeg olyan közösséget vonzott magához, amelynek tagjai valamilyen okból kirekesztettnek érezték magukat a hagyományos kulturális trendekből, viselkedésükben és véleménynyilvánításukban gyakran rendszerellenes kritika jelent meg, egyfajta ellenkultúrát létrehozva, amely a transzformációs fesztiválok és zenei közösségek egyik általános jellemzője (D'Andrea 2007; St John és Gauthier 2015; Lucia 2020). A Fekete Zaj követi azokat a trendeket, amelyek lokális és globális problémákra és kérdésekre hívják fel a figyelmet (globális felmelegedés, környezetvédelem, elnyomó politikai rendszerek, konsumerizmus [Gauthier 2014]), és egy olyan átmeneti világot kíván létrehozni, ahol az egyenlőség, a béke, a nyitottság és az egyéni önreprezentáció kerül előtérbe, az ítélkezést és igazságtalanságot háttérbe szorítja. Ez gyakran tabufeszegetéssel (például a szexualitás, vallás(ellenesség) és halál témájával kapcsolatos művészeti kiállítás vagy öltözködés) vagy transzgresszióval (például alkohol és egyéb tudatmódosító szerek használata) jár. Habár az esemény nem kötelezi el magát semmilyen politikai, vallási vagy kulturális mozgalom mellett, a résztvevők hozzáállása a fenti területekhez hasonló. Ez abban is megnyilvánul, hogy a látogatók szabadon kifejezik véleményüket bármilyen témában idegenek előtt is, például a fesztiválhoz tartozó Facebook-csoportban.

A Fekete Zaj vallási jellegű dimenziói

Ebben a fejezetben feltárom az eseményvallásban meghatározott négy dimenziót a Fekete Zaj közegeén alkalmazva. Jelen tanulmány egy későbbi összehasonlító kutatómunka része lesz, amelyben az

² Az Everness fesztiválon a Szegedi Tudományegyetem kutatócsoportjának tagjaként vettem részt.

³ Jelenleg PhD-tanulmányaim keretei közt foglalkozom az 'Event Religion' című kutatással az erfurti Max Weber Kolleg és a Grazi Egyetem cotutelle-programjában.

eseményvallás alapjául szolgáló Everness Fesztivált, egy katolikus fesztivált és a Fekete Zajt vizsgálok mint újfajta kapcsolódási pontokat az intézményes vallás követőinek, az intézménytől elforduló vallásos vagy spirituális (illetve spirituális, de nem vallásos: SBNR [Erlandson 2000; Casanova 2020]) és a nem vallásos, de vallási jellegű élményeket átélő egyéneknek.

Kutatási kérdésem, hogy a fesztiválokon, illetve egyéb eseményeken átélt élmények magyarázhatók-e vallási jelleggel, ezzel alternatív irányt adva a vallás(talanság) feltérképezésének. Munkám célja, hogy egy olyan empirikusan alkalmazható fogalmi megközelítést és módszert hozzak létre, amely a kortárs meggyőződéseket és élményeket vizsgálhatóvá teszi. A tradicionális vallásra vonatkozó szociológiai kérdések (egyházi hovatartozás, vallásgyakorlat, vallási önbesorolás és istenhit), amelyek nagyobb kutatásokban kerülnek felmérésre (KSH 2014; Nagy 2016), nem adnak elég helyet és figyelmet a vallásukat másképp, vagy éppen belső élményeik által megélőknék, amely problémára már több jeles kutató felhívta a figyelmet (Tomka 2006; Rosta 2008; 2019; Bögre 2017), kezdve Tomka Miklós „maga módján vallásos” kategóriájának bevezetésével, amelyet nagyobb survey-ek használnak, azonban részletesebben nem tér ki rá egy kvantitatív felmérés sem.⁴ Ezen a nyomvonalon elindulva, a „maga módján vallásos” kategóriáját, illetve az alternatív megközelítéseket, például az SBNR kategóriáját továbbgondolva, a New Age, ezoterika, miszticizmus és hasonló felfogások, új vallási mozgalmak figyelembevételével kívánom alkalmazni az eseményvallás kérdéseit. Jelenlegi célom, hogy eseményeken, fesztiválokon alkalmazható kérdéssort (interjú és survey) hozzak létre, amelyek közelebb vihetnek eme, a ma talán legnépszerűbb valláspótló formához. A kvalitatív kérdések kvantitatív kérdésekké való átformázhatósága remélhetőleg a jövőben más kutatásokat is előre tud segíteni.

Ebben a tanulmányban az eseményvallás négy dimenzióját elemzem interjúrészletekkel alátámasztva.⁵

A tér és idő dimenziója

A tér és idő társadalomtudományi értelmezése különösen kiemelt szerepet kap a fesztiválok vizsgálatakor. Az ilyen események fő jellemzője a hétköznapiakból való kiszakadás, egy liminális tér (van Gennep 2019; Turner 2002) létrehozása, amelyben az átmeneti tér és idő adja meg az esemény különlegességét a szereplők számára. Turner a liminalitást mint a rítusok köztes fázisát, állapotát írta le, amely destrukturalja a társadalmat egy átmeneti közösség létrehozásával. Ebben a fázisban előkerülnek a határfeszítések, a transzgresszió és eltűnnek a társadalmi státuszok (Máté–Tóth 2014).

A tér vallástudományi értelmezését Kilde szerint négy oldalról lehet megközelíteni (Kilde 2014). A vallástudós először a hermeneutikai megközelítéseket mutatja be, amelyek szubjektív elméleteket takarnak, mint Eliade értelmezése, aki szerint „a tér akkor válik szentté, amikor az isteni (divine), rendszerint isten (god) alakjában, megnyilvánul” (Kilde, 2014: 185, szabad fordítás). A társadalomtudományi megközelítések egyik példája Smith leírása, amely az émikus perspektívától továbblépve arra mutat rá, hogy a szent terek a csoportok általi szakralizálással jönnek létre, az egyén teszi őket szentté tevékenységei vagy értelmezései által. Ezen megközelítések szerint a vallási tér konstruált és esetleges (Kilde 2014). A két megközelítés között a legfőbb különbség, hogy hermeneutikai értelmezésben a tér aktív szereplő, míg a társadalomtudományi megközelítésekben a szereplők teszik azt aktívvá.

A kritikus megközelítésben Kilde bemutatja Lefebvre elméletét, aki a tér és személy (csoport) kapcsolatain keresztül vizsgálja a vallási tereket. Elkülöníti a térrel való mindennapi kapcsolatokat, a tér nyilvános reprezentációit és a tér belső, komplex értelmezését, amely a szimbolikákat, rejtett jelentéseket fedi fel. Lefebvre szerint a tér és idő akkor lesz aktív és produktív, amikor előállít valamit, például egy összefüggést, vagy valamilyen érzelmet generál (Kilde 2014).

Kilde utolsó kategóriája vallástudományi értelmezést és alkalmazhatóságot keres. Kim Knott az emberi testet helyezi középpontba, amely nélkül nincs térbeli értelmezés az ember számára. Szerinte (Lefebvre és Foucault elméleteire építve) a teret annak dimenziói (amelyben a fizikai, mentális és szociális terek összegyűlnek), tulajdonságai (konfiguráció, egyidejűség és kiterjesztés, amelyben a hatalom megtestesül), szempontjai (tehát ahogy

⁴ Gondolok itt a kérdés részletesebb felmérésére. A felmérések elemzései általában adnak valamilyen mélyebb magyarázatot.

⁵ A kvantitatív kérdések egyelőre csak az Everness Fesztiválon kerültek felmérésre. (Heidl 2020) Ezek továbbformázására az interjú kutatások összegzése és összehasonlítása után kerül majd sor.

azt az emberek érzékelik, felfogják és élik) és dinamikája (amely által a tér új társadalmi csoportokat vagy kulturális termékeket hoz létre) szerint kell vizsgálni vallástudományi kutatásokban (Knott 2005). Véleményem szerint a terület és az időszak egy bizonyos szintig aktív szereppel rendelkezik (pl. a természet „ereje”), s emellett a szereplők tevékenysége és értelmezése erősíti ezt a szerepet. Ezért mérhető fel a terület különlegessége az emberi percepció által.

Az idő értelmezésekor Eviatar Zerubavel (Zerubavel 1981) gondolatfolyamatát követve, aki az idő szociológiájába kíván betekintést nyújtani, elmondhatjuk, hogy akár csak a térnek, az időnek is többretegű szerepe van a társadalom számára. A legalsó réteg az időbeli állandóság, annak lényege, hogy minden eseménynek van időbelisége, akár folyamatosságban, hosszúságban, időbeli elhelyezkedésben és gyakoriságban, amelyek mind társadalmilag konstruáltak. Zerubavel beszámol az időbeosztás társadalmi fontosságáról, a rutinizáció és a naptár szerepéről. A naptár növeli a csoportidentitást, kifejezi az emberi értékeket (például az ünnepek által). Szerinte a vallásos ember számára a naptár elkülöníti a szent és profán időszakokat. A szerző kitér a személyes és a nyilvános időre is, a szociális és az „énidő” elkülönítésére (Lauer 1982).

Michael Stausberg a tér és idő különlegességét a vallási turizmus által közelíti meg, amelyben a turista és a zarándok élménykeresését hasonlítja össze, akik az „énidőt” az utazás által élik meg, számukra különleges vagy 'szentnek' minősített úticélok által (Stausberg 2010).

A fesztivál résztvevői egyfajta átmeneti térbe lépnek, amelyet fizikailag és mentálisan tapasztalnak az esemény időszaka alatt. Ez a terület és időszak különleges atmoszférát sugall a szereplők számára, azonban saját maguk is tesznek azért, hogy különleges legyen.

A Fekete Zajon végzett kutatásban az interjúalanyok kivétel nélkül különleges időszaknak írták le ezt a néhány napot. Arról is beszámoltak, hogy másképp érzékelik az időt, a külvilág és a mindennapi élet nem számít. Néhányan szinte szakralizálták az időszakot, vallási fogalmak említésével.

„Igazából az évnek mindig a csúcseseménye. Egy őö... nagyon hamar... vagy nagyon sokára jön el (felnevet), és nagyon hamar eltelik (nevet). Úgyhogy ez kábé nekem egy ilyen »advent az egész év«, és (nevet) itt csúcsosodik ki. Úgyhogy ez egy ilyen szent idő nekem (nevet). Itt..., itt másképp telik az idő.” (Férfi, 34, Budapest)

Az időszak véget értével többen a mindennapi életbe való visszatérés nehézségeiről számoltak be

(„poszt-party-depresszió” – nő, 27, Budapest). Sokan szabadságot vettek ki a fesztivál utáni első napra, hogy vissza tudjanak rázódni a mindennapi kerékvágásba. Többen leírták, hogy a közös Facebook-csoportban megjelenő posztok, fényképek segítenek átvészelni a következő heteket.

A területet hasonlóképpen élték meg a résztvevők. Knott gondolatmenetét követve, ahogy az egyén belép a területre, a teste által érzékeli a teret, az irányokat, az illatokat, ezáltal egy teljesen új, liminális világot élve meg. A természet közelségét, a térrő hiányát pozitívumként hozták fel az interjúalanyok. A fesztivált a nyugalom szigeteként jellemezték, távol a civilizációtól, „egy kiszakított világ a világból” (férfi, 48, Győr). Néhányan kialakítottak maguknak egy speciális területet a fesztivál területén belül, ahol a legtöbb időt töltik, egyfajta repetitív, minden évben visszatérő, rituális jelleggel.

„...például a sátrunkat mindig ugyanarra a pontra [tesszük], de nem úgy kábé, hanem mindig ugyanoda, ugyanabba az irányba nyitjuk.” (Nő, 27, Budapest)

A jelentősen Budapesti látogatók számára a természet kiemelkedő szereppel bírt. A természet, mint a vallási érzületek előhozására alkalmas tér, nem egyedülálló jelenség. A vallási turizmus, zarándoklatok egyik fő eleme a természettel való kapcsolódás, az erdők, növények, vizek meditatív jellege, az emberi építmények, tárgyak természetben való elhelyezése különleges kapcsolódási pontot jelent az egyén és hitének tárgya számára. A zarándoklat, turizmus emiatt nemcsak vallásos emberek számára vonzó, hanem a feltöltődni vágyó, önismereti célból vagy mindennapokból való kiszakadás vágyával elindulók számára is (Stausberg 2010; Tan–Yıldiran 2019; Régi–Rátz–Michalkó é. n.).

A Fekete Zaj Fesztiválon a nem vallásosak és a vallást alapvetően elutasítók voltak nagyobb arányban, de előfordultak vallásgyakorlók is. Érdekes volt megfigyelni az interjú során utolsóként feltett, vallási önbesorolásra szóló kérdésre érkezett válaszokat, amelyre nemcsak a hagyományos vallási kategóriák szerint érkezett válasz, hanem a maga módján vallásos, SBNR-értelmezések is megjelentek, és például az egyik interjúalany a természetet írta le vallásaként (nő, 37, Budapest).

A tárgyak és az emlékezés

Mivel a hagyományos vallásokban általában kiemelkedő szerepet játszanak a szimbólumok, tárgyak,

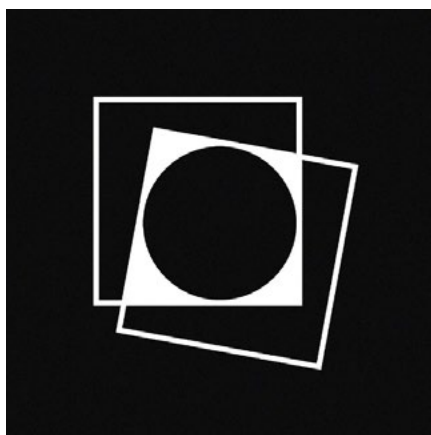
képek, fontosnak tartottam megkérdezni a résztvevőket arról, hogy milyen motívumokat, tárgyakat találnak fontosnak a fesztiválon, illetve van-e valamilyen saját maguk számára fontos jelképük.

Korábbi kutatások kimutatták, hogy egy fesztiválon használt logók, képek, tárgyak (karszalag, re-pohár, táskák és egyéb merchandise termékek) segítenek a közösségérzet, együvé tartozás élményének kialakításában (Kirchner 2011). A fesztiválábrák, fesztiváldizájn nemcsak a szervezői oldalról, a marketing szempontjából fontosak, és a résztvevők nemcsak a fesztivál támogatásának fejében vásárolnak ilyen termékeket (holott ezt az aspektust sem szabad figyelmen kívül hagyni), hanem emlékeik erősítése, a hovatartozás érzésének létrehozása szempontjából is fontosnak tartják a szimbólumokat.

Turner szerint a szimbólumok a rituálék legkisebb egységei, amelyek hatalmas mennyiségű információt tárolnak (storage unit). Ezek az egységek lehetnek „tárgyak, tevékenységek, szavak, kapcsolatok, események, gesztusok vagy térbeli egységek” (Deflem 1991: 5, idézi Turner 1967:19). A szimbólumok társadalmi és vallási értékeket tárhatalnak fel, és képesek megváltoztatni az emberi hozzáállást és viselkedését (Deflem 1991).

A Fekete Zajon nemcsak vallási elemek – gyakran ironikus, szinte már blaszfémikus módon megjelent ábrázolások – jelennek meg például az emberek öltözködésén, kereszt alakú nyakláncként, tetoválásként egyes embereken, de a nem vallási jelképek is különös figyelmet kapnak. Ahogy egy fesztiválon általában, a fesztivál dizájnjá, logójá nagyon sok helyen megjelenik.

A Fekete Zaj logójában az a különleges, hogy a dizájn évről évre változik. Alapvetően két négyzetet ábrázol, amelyek egybefonódnak és egy kört zárnak közre (1. ábra).

1. ábra. A Fekete Zaj Fesztivál logója.

Kép forrása: Fekete Zaj Fesztivál – YouTube, évszám nélkül

Minden év grafikája valamilyen szinten magába foglalja az eredeti ábrát, azonban mindig új képi világot mutat be és másfajta hatást ér el. Alapvetően a fekete, a fehér, illetve a vörös színek dominálnak, de a 2022-es fesztiválon a zöld szín is megjelent az erdőt, természetet szimbolizálva. Az interjúalanyokat, akik megemlézték a logót és annak jelentését, megkérdeztem, számukra mit jelképez a logó. Sokan az összetartozást írták le mint fő jelentést, de volt, aki a holdat látta benne és az éjszakára asszociált, volt, aki az ellentétek kapcsolódását. Ezekben a személyes interpretációkban megmutatkozik, hogy mit jelent a résztvevők számára a Fekete Zaj maga, mivel a főszervező szerint a logónak valójában nincs semmilyen eredeti jelentése.

Szorosan kapcsolódik a témához az *emlékezés*. Az emlékezet segít meghatározni az egyéni és társadalmi szerepet. Az ezzel foglalkozó kutatások és tudományágak bebizonyították, hogy a múlt soha nem marad ugyanolyan, és az emlékezet sokszor meghatározza a jelent és a jövőt. Az egyén emlékezete képes rekonstruálni a múltat és értelmezni a jelent, és meghatározza, hogyan viselkedjünk úgy, hogy az a legjobban tudja szolgálni jövőnket. Szociológiailag az emlékezet az emberi ügyek időbeli dimenzióját hangsúlyozza, a múltkonyság és a megőrzés szempontját (Jedlowski 2001).

Az eseményen vásárolható poharak, táskák, ruházat elsősorban emléktárgy szempontjából kerülnek megőrzésre. Néhány látogató hazaviszi az egyébként visszaváltható re-poharat vagy táskát, ruházatot vásárol magának az aktuális dizájnából (az állandóan változó dizájn szintén erős marketingfogás, valamint az egyes látogatók támogatni is szeretnék a fesztivált, ezért vásárolnak ilyen tárgyakat vagy akár támogatói pólót), hogy otthonát is berendezze ilyen – elsősorban használati – tárgyakkal. Többen is voltak, akik megemlézték, hogy a munkahelyükön megjelenik a „zajos” pohár vagy egy-egy matrica, amely nemcsak emlékként funkcionál, hanem megmutatja a személy identitását is. A mindennapi életben való használat során az egyén „magával visz egy darabot” a fesztiválból, és néhányan azt is megjegyezték, hogy a karanténidőszak alatt sok esetben segített az ilyen tárgyak, jelképek jelenléte a nehezebb pillanatokban. Voltak, akik szinte rituális jelenséggként írták le az ilyen tárgyak gyűjtését.

„Alapvetően én az otthonteremet telepakolom ilyen tárgyakkal. Mert én olyan környezetben érzem jól magam, ahol így nem tudom... Tarkovszkij mondott ilyesmit, hogy az otthon az a

magánmitológiának a szentélye. Ahol ott vannak az életnek a különböző tárgyi lenyomatai, és kicsit olyan tényleg, minthogyha... úgy a kis... nem tudom, szent tárgyaikkal lennék egy helyen.” (Nő, 27, Budapest)

Nemcsak eseményeken, de más közegekben is gyakori a tárgyak, jelképek vallási szavakkal való jellemzése, akkor is, ha azok nem vallási töltetűek. Ilyen jelenséget láthatunk például a civil vallásnál is (Bellah 1967), ahol adott társadalom a nemzeti zászlóját vagy törvényeit 'szentként' írja le, vallási kötődéstől vagy istenhittől függetlenül.

Különleges figyelmet kapott a fekete szín szerepe is. A látogatók nagy része fekete ruházatban, fekete alapra nyomott zenekari (albumborító, banda) pólóban jelent meg. Néhány interjúalany megjegyezte, hogy kívülről ez elrettentőnek tűnhet, ijesztőnek, azonban ez csak a látszat, valójában a béke, udvariasság, barátságos hozzáállás jellemzi a résztvevőket, itt nem érzik magukat veszélyben, és ha bármi történik, bárkihez fordulhatnak segítségért.

„A gótok⁶ azok feketébe öltözött hippik” – jegyezte meg az egyik interjúalany, aki arról is beszélt, hogy bár a látszat azt sugallhatja, hogy mindenki milyen fekete, sötét és egyforma, valójában itt lehet látni igazán, „hogy a fekete is milyen sok árnyalatban létezhet” (nő, 31, Budapest). A „zaj” szó számára azt az üzenetet hordozza, hogy mindenki lehet önmaga, élhet, lehet hangos, szabadon kifejezheti a véleményét.

Az élmények és a zene

A dolgozat utolsó részében elérkeztünk az élmények vizsgálatához, amelyben két, a közösség és a belső élmény dimenzióját fogom feltárni.

Durkheim és Turner törzsi rituálék alapján fogalmazták meg híres elméleteiket a kollektív pezsgés és a communitas érzésének létrejöttéről a közös tevékenységek által (Durkheim 1964; Turner 1969). A rituálék egy lavinaszerű érzést generálnak az emberekben, amelyet Durkheim az elektromosághoz hasonlított (Máté–Tóth 2012). Turner a korábban már említett liminális fázis kapcsán beszél a communitasról, amely egy kezdetleges, átmeneti közösség, ami a „rítus rendszeréből fakadó tekintélynek” veti alá magát (Máté–Tóth 2014: 135).

Sokan megemlésték, hogy az itt lévő, vagy hasonló emberekkel nem találkoznak a hétköznapi életben, esetleg csak hasonló eseményeken. A fesztivál

arra is lehetőséget ad, hogy a több éve ismert emberekkel itt fussanak össze évente egyszer, ami megadja az eseményvallás eseményjellegét. Tehát a közösség mindenképpen átmeneti, megadja az újratálalkozás lehetőségét és élményét, amely általában a naptári ünnepeknek is egy jellemzője.

Bár a fesztiválon megtalálható széles zenei kínálat sokszínűséget mutat, az interjúalanyok leginkább metálfesztiválként jellemezték az eseményt, a fő zenei vonulat ezt az irányt képviselte, és a résztvevők öltözködésük alapján is elsősorban a metál szubkultúrába tartozóként jellemezhetők. Egy zenei fesztivál elemzése során fontos megemlíteni a zene, ebben az esetben a metálzene elsődleges szerepét, amelynek kutatása nemcsak szociológiai, de vallástudományi körökben is jelentős szakirodalommal büszkélkedhet (Moberg 2009; 2012; Granholm 2011; Scott 2012; 2014; Brown és mtsai. 2016).

A metálzene nemcsak szimbolikájában (például a halál ábrázolása, amely segíti előhozni az egyén „sötét oldalát” [Barratt 2016: 228]), de zenei stílusában is a sötétség, transzgresszió, lázadás tabutémái körül forog. A zene erős, intenzív hangzása egyszerre „lenyűgöző és zavaró” képeket, érzéseket kelt az emberben (Hill 2016: 284), amely segít a transzformálódásban és az érzelmkifejezésben. Sokan egyfajta érzelmi ventilálásként alkalmazzák a zenét. A sírás, kiáltás, ordítás a legelső kifejező eszköz, amelyet az ember használ, és később is élete során ezekkel az eszközökkel érzelmeket, stresszt, haragot, traumákat old fel. Nem véletlen, hogy a metálzene műfajának kedvelői sokszor felszabadultságról számolnak be, a zene meditatív jellegéről. A metálzene hallgatása érzelmileg terápiás hatással bír (Vasan 2016: 266).

A zenei – legyen az metál, rock, pszichedelikus vagy bármilyen stílusú – koncertek mintegy rituáléként működve hozzák létre a közös élményt, valamint a személyes élmények kiteljesedését (Tjora 2016). Azt, hogy a koncerten a tömeg egyfelé irányuló figyelme a vallási szertartásokat tükrözi, az interjúalanyok is felismerték. Az egyik interjúalany egy személyes koncertélményt osztott meg egy korábbi Fekete Zaj Fesztiválról katarzisélményének leírása kapcsán.

„...tényleg olyan volt, mint amikor... olyan lehetett, mint amikor Jézus a tanítványai közé lejtött, tehát tényleg amikor lejtött az Anna⁷ köztünk, az egy ilyen hihetetlen élmény volt, mint hogyha így meg lettünk volna ott áldva, és tényleg utánozhatatlan volt”. (Férfi, 27, Tatabánya, felekezethez nem tartozó)

⁶ A gót szubkultúra tagjai.

⁷ Anna von Hauswolff svéd zenész és énekes.

A közös élmény mellett az egyéni élményre is érdemes hangsúlyt fektetni. Mivel a közösségi élmény és az egyéni élmény kölcsönösen hatnak egymásra, a liminális élményeket mindkét szinten érdemes vizsgálni. Az egyéni, belső élmények mutatják meg, hogy valóban beszélhetünk-e vallási jellegű élményekről, és nemcsak a környezet és a közösség reflektálja a vallási rítusokat és viselkedést. Ennek megközelítéséhez William James 'misztikus élmény' fogalmát veszem alapul (James 2019). James az intézményes vallástól eltávolodva a személyes, belső élményre koncentrált. Bár kritikusai szerint az egyházak szerepe a vallási élmény kialakulásában nem hagyható figyelmen kívül, az objektív, vallásoktól független megközelítés fontos előrelépés a személyes vallási élmények magyarázatában (Taylor 2003). James arra törekedett, hogy megértse az – általa néha misztikusnak, néha vallásinak nevezett – élmények mibenlétét. Arra akart rávilágítani, hogy a személyes élmények vallástól, hittől, egyháztól függetlenül hasonlóak, és minden ember számára hasonló jellemzőkkel bírnak. Megfogalmazott négy jellemzőt, amelyek ilyen jellegű élményeket takarnak – a kimondhatatlanság, a noetikus minőség, a passzivitás és az átmenetiség jellemzőit. Véleménye szerint egy misztikus élményt nehéz szavakba önteni, annak átélője mégis mélynek és valódinak éli meg, úgy érzi, mintha valamilyen felsőbb hatalom is szerepet játszana benne, és mindezt csupán néhány pillanatig vagy legfeljebb egy, másfél óráig érzi (James 2019). Mivel ezek a jellemzők több interjúban is megjelentek, a vallási jellegű élmények leírásához megfelelő alapot biztosít James elmélete.

James elsősorban irányíthatatlan érzésekről beszél, egy olyan állapotról, amelyben a szereplő nem tudatosan kerül bele, és érzéseit nem képes irányítani. Hasonló vonalon indult el Hartmut Rosa, amikor megfogalmazta rezonanciaelméletét (Rosa 2019). Szerinte a felgyorsult társadalom egyik problémája az, hogy az emberek nem képesek kapcsolódni a körülöttük lévő világgal, közösséggel, helyszínekkel, tárgyakkal, vagy akár önmagukkal, amelynek elidegenedés az eredménye. Ahhoz, hogy megtaláljuk a szépet, a pozitív élményeket, képesnek kell lennünk a rezonanciára. Ő szintén négy jellemzőt fogalmaz meg a rezonáns kapcsolatok leírására, amelyek hasonlóak James vallási élményéhez. Rosa elsősorban kapcsolatokról beszél, amelyek kétoldalúak: az egyén és élményének tárgya kölcsönösen „megszólítja” egymást, a személy „megérintve” érzi magát, élményének tárgya pedig „válaszol” erre az érzésre. Ezt Rosa önhatékony (self-efficacious)

módként írja le, amelyben a másik szereplő, élő vagy élettelen tárgy aktív szereplőként működik. A rezonáns kapcsolat transzformálja a két szereplőt, a liminális állapothoz hasonlóan kiemeli térből és időből, egy átmeneti kapcsolatot hozva létre. A kapcsolat azonban elérhetetlen, kontrollálhatatlan, nem lehet tudatosan belekerülni, és a szereplők nem tudják megszabni annak hosszúságát vagy végkimenetét (Rosa 2019). Jameshez hasonlóan Rosa egy irányíthatatlan élményről beszél, amelyet nem könnyű szavakkal kifejezni, leírni, azonban a szereplők számára mégis valóságos. Ezeket a rezonáns kapcsolatokat nemcsak vallási kontextusban, hanem a hétköznapi életben megjelenő élményekben, pillanatokban is meg lehet találni, amely a „jó élet” eléréséhez vezet. Ez a gondolat hasonló Schulze élménytársadalom elméletéhez, aki szerint a szép életet az élménykeresés és -találás határozza meg (Máté-Tóth 2014). Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy mindkét tudós egy felsőközéposztálybeli német társadalmi közegeből érkezik, és elméleteikben ez meg is mutatkozik, ezért általános következtetéseket nem lehet levonni belőle. Ebben a tanulmányban a fesztivál szereplőinek élményeiről szeretnénk mélyebb képet kapni, amelyre az empirikus adatok alapján a fenti elmélet alkalmazhatónak bizonyult.

Akik ilyen fajta érzésekről számoltak be, elsősorban az örömrészt, eufóriát, felszabadulást, szabadságot, eksztázist, katarzist, áhítatot, átlényegülést, hálát, boldogságot emelték ki személyes élményeik leírásakor. Sokan beszámoltak arról, hogy gyakran sírnak koncertek közben, úgy érzik, önmaguk lehetnek, kiemelték a meditatív jelleget, és nem kis szerepet kaptak az emlékek is. Volt, aki szürreálisnak nevezte a koncertek közben átélt élményeket, és megjelentek az olyan szlengszavak is, amelyeket általában a kábítószer okozta élmények leírására szoktak használni, mint „elszállás” és „flesselés”. James arra is kitér, hogy a misztikus, vallási élményekhez hasonló érzéseket legjobban a kábítószerhasználat tud kiváltani, ő maga is kísérelte meg különböző tudatmódosító szerekkel (James 2019). Az interjúk során kitértünk ezen szerek használatára is. A válaszok alapján azt lehet mondani, hogy bár az alkohol- és egyéb tudatmódosító szerek használata nem tabutéma és nem elítélendő a fesztivál résztvevői között, a legtöbb résztvevő nem, vagy kevésbé fogyaszt alkoholt, tudatosan mértéket tartva. A kábítószerhasználatból egyedül a marihuánafogyasztást említették meg néhányan. Ők kivétel nélkül megjegyezték, hogy a marihuánát

nem keverik alkohollal, és hogy a fent felsorolt érzéseket, élményeket szerhasználat nélkül is képesek elérni, habár a szerhasználat egyértelműen felerősíti és intenzívebbé teszi azokat.

„Az olyan elszállós [zene]... tehát hogy talán azért is könnyű nekem, mert nagyon »női energia« tehát hogy az egy... tényleg nagyon nőies, meg ők is valahogy átadják magukat, elszállnak, és akkor ennyiből tehát nekem is könnyebb. Meszecsinkán⁸ én állandóan [ezt érzem] ... de én szerintem azért könnyen át tudok lényegülni, hogyha olyasmit hallok.” (Nő, 27, Budapest, nem fogyaszt kábítószert)

Azonban a személyes élmény egy másik oldalról is megközelíthető. Csíkszentmihályi Mihály flow-elmélete olyan mértékben terjedt el a mindennapi életben, hogy a flow-érzés már egyéni interpretációkban is megjelenik, eredeti jelentését valamiben megváltoztatva. Eredetileg a flow-érzést Csíkszentmihályi az „optimális érzés” leírására alkalmazta, amely leírásában hasonló Rosa és James megközelítéseihez, azzal a különbséggel, hogy a tökéletes élményt az ember akkor tudja elérni, ha arra tudatosan törekszik. A flow-élményben a személy idő- és térérzékelése átformálódik, és teljes figyelmet tud szentelni élményének. Ezt akár egy munkafolyamatban is el lehet érni, amikor a személy teljes egészében az előtte álló feladatra tud koncentrálni (Csíkszentmihályi 2001). A mindennapi nyelvhasználatban a flow-élmény értelmezése valamivel közelebb áll ahhoz az irányíthatatlan, megfoghatatlan pozitív érzéshez, amelyről Rosa vagy James beszél, azonban valamivel tudatosabb szinten.

„...én így nagyon szeretem átérezni ezt a flow-érzést, ami így az embert magával ragadja és akkor tényleg bele tud merülni. [...] Úgy ragad magával vagy úgy visz, [...], hogy így kiszakad az ember az időből kicsit. Az a jó koncert, amikor nem azt... nem azt figyelem, hogy mennyi ideig tart, mikor lesz vége, mi lesz a következő, mi volt előtte, hanem csak arra tudok figyelni, hogy ott éppen mi zajlik.” (Nő, 43, Budapest)

Az interjúalanynak hozzátartozott a flow-érzéshez az emlékek megjelenése, azonban kiemelte, hogy ez általában olyan koncerteken van így, ahol már korábban is ismerte a dalokat. Új, még nem ismert zenekarokat hallgatva az érzések hasonlóak, azonban ott az emlékezés nem játszik szerepet.

Az, hogy az érzést valaki spirituálisnak vagy vallásosnak írja-e le, az egyéni interpretációtól függ. Azonban az élmények jellemzői értelmezésről

függetlenül vallási jelleget mutatnak. Néhányan ki is emelték ezt a jellemzőt, a koncerteket szertartáshoz, rituáléhoz hasonlítva. A spiritualitás fogalma olyannál és feljött, aki egyébként ateistának vallja magát.

„Egy ilyen örömrzés, eufóriaérzés, az van, tehát nem feltétlenül nevezném spirituálisnak, főleg azért nem, mert meggyőződéses ateista vagyok, szóval ja. Spirituális dolgokkal kapcsolatosan távolságtartó vagyok, nem az én világom, de hát attól még az, hogy az élőzene ereje... Az valahogy ad egy pluszt.” (Férfi, 38, Szeged)

„Egyszer azt beszéltek, hogy van egy-két előadó, akik szinte olyan, mintha egy szertartásra menne az ember, vagy egy rituálét élne meg. És az, hogy együtt szinte egy ilyen rituálét látunk és élünk át, abból fennmarad egy ilyen... erős kapcsolat. [...] Álltunk szóltanul és csak megöleltük egymást utána, mert annyira zsigeri élmény volt az a koncert, hogy... hogy nem voltak szavak. Csak így egymásra néztünk és ugyanazt éreztük. És ez olyan, hogy nem gyakran fordul elő szerintem...” (Nő, 31, Budapest)

Az, hogy miben mutatkozik meg a „felsőbb hatalom” jelenléte, szintén egyénenként változó. Volt, akinek ez a természetet jelentette, az univerzumot, energiákat, és volt, aki a hanghullámok rezgését a Szentlélekhez hasonlította. Amit ki lehet emelni, hogy a résztvevők többnyire felismerték az élmények hasonlóságát, és ezáltal is tudtak egymáshoz kapcsolódni. Az interjúalany, aki a Szentlélek és a zene hanghullámjainak hasonlóságáról beszélt, így fogalmazott:

„K: Le tudod írni, mit érzel az ilyen élmények közben?”

V: Leginkább a hálát, a kapcsolódást... valami olyasmit, hogy... hogy itt mindenki valami hasonlót érez, mint én, csak maximum nem ugyanazokkal a fogalmakkal írja le.” (Nő, 27, Budapest)

Összefoglalás

A zenei események, fesztiválok vallásszociológiai vizsgálata egyre gyakoribb a kortárs kutatásokban. Ezen terület feltárása olyan témákat foglal magába, mint az ellenkultúrák megjelenése, a transzformációs fesztiválok, a spiritualitás új formái, a liminális közösségek, vagy a globalizációs és fogyasztói hatások.

8 Meszecsinka: magyar világzenei együttes.

A tanulmányban a kortárs vallási jellegű és fesztiválkutatásokhoz kapcsolódva fejtettem ki egy esettanulmányt a Mátrában megrendezett Fekete Zaj Fesztiválról. Elemzésemben négy dimenziót követtem, amelyet kutatási projektemben „eseményvallásnak” nevezek.

Az eseményvallás, mint a fesztiválkultúrák egy aspektusa, a résztvevők élményeiben jelenik meg. A Fekete Zaj Fesztiválon a tér és idő, a szimbólumok, az emlékezet, a közösségi és személyes élmények jelentésének feltárása egy olyan átmeneti közösséget mutat be, amely vallási jellegű érzéseket, benyomásokat, képeket generál és él át. A hétköznapi napokból való kiszakadás, a határok áthágása segít az egyén önreprezentációjában, a nyugalom és béke megtalálásában. A zenei programokon való részvétel a törzsi és vallási rituálékra tükrözi, amelyek elemei a személyes élményben is megjelennek, például a vallási élményhez való hasonlításban.

Az eseményvallás megmutatja, hogy a kortárs fesztiválokon való részvétel egyfajta individuális, élményközpontú, valláspótló cselekvésként értelmezhető, amely alátámasztja azokat a kutatásokat, amelyek a kortárs vallásosságot alternatív módon közelítik meg, a személyes, privát szférát helyezve középpontba, ezzel bemutatva, hogy a vallásosság és a vallási élményhez való hozzáállás átértelmeződik és átforgalmazódik a mai társadalomban.

A vallásosság privát értelmezése és kutatása kifejezetten fontos szerepet játszik manapság, ezzel bemutatva azt a vallási transzformációt, amely korunkat jellemzi. Véleményem szerint a vallásosság szabadabb, spektrumszerű értelmezése és az, hogy a vallástudományi és szociológiai közegekben is teret adunk az alternatív megközelítéseknek és a vallási jelleggel magyarázható élményeknek, egy befogadóbb társadalomhoz vezethet.⁹

⁹ A kutatást a DFG által finanszírozott International Graduate School „Resonant Self-World Relations in Ancient and Modern Socio-Religious Practices” (GRK 2283) keretében, a Max Weber Centre for Advanced Cultural and Social Studies és a Grazi Egyetem együttműködésében végezték.

Felhasznált irodalom

- Abdurrohman, Nurun Sholeh 2016 „The Religion of Festival (Case Study on The Celebration of The Prophet's Birthday in East Lombok)”. In Proceedings of the 1st UPI International Conference on Sociology Education (UPI ICSE 2015). Bandung, Indonesia: Atlantis Press. <https://doi.org/10.2991/icse-15.2016.53>.
- Barla, Amrit 2019 „Contextualizing Religion and Festival in Transition”: 7.
- Barratt, Claire 2016 „Death Symbolism in Metal Jewelry: Circuits of Consumption from Subculture to the High Street”. In Global Metal Music and Culture: Current Directions in Metal Studies, szerkesztette Andy R. Brown, Karl Spracklen, Niall Scott, és Keith Kahn-Harris. Routledge Studies in Popular Music. New York ; London: Routledge.
- Bellah, Robert N. 1967 „Civil Religion in America”. Daedalus 96 (1, Religion in America – Winter 1967): 1–21.
- Bögre Zsuzsanna 2017 „„Átmeneti» kategóriák erősödése az ifjúság vallásos önjellemzésekor”. METSZETEK 6 (3): 31–46. <https://doi.org/10.18392/metsz/2017/4/3>.
- Brown, Andy R., Karl Spracklen, Niall Scott, és Keith Kahn-Harris szerk. 2016 Global Metal Music and Culture: Current Directions in Metal Studies. Routledge Studies in Popular Music. New York; London: Routledge.
- Casanova, José 2020 „Conditions of Belief and Unbelief in Our Global Secular Age”. Manuscript előadás Templeton Project, Dominican Monastery, Prague.
- Csikszentmihályi Mihály 2001 Flow. Az áramlat. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- D'Andrea, Anthony 2007 Global Nomads: Techno and New Age as Transnational Countercultures in Ibiza and Goa. International Library of Sociology. London; New York: Routledge.
- Deflem, Mathieu 1991 „Ritual, Anti-Structure, and Religion: A Discussion of Victor Turner's Processual Symbolic Analysis”. Journal for the Scientific Study of Religion 30 (1): 1. <https://doi.org/10.2307/1387146>.
- Durkheim, Emile 1964 The Elementary Forms of the Religious Life. London: George Allen & Unwin Ltd.
- Erlandson, Sven 2000 Spiritual but Not Religious: A call to Religious Revolution in America. Iuniverse Inc.

- „Everness Fesztivál”. é. n. Elérés 2022. szeptember 1. <https://www.everness.hu/fesztival>.
- „Fekete Zaj”, 2022. 2022. augusztus 17. <https://www.feketezaj.hu/>.
- „Fekete Zaj Fesztivál – YouTube”. é. n. Elérés 2022. szeptember 8. https://www.youtube.com/channel/UC9Vxx_s2kCjucbMKIVuF6g?app=desktop.
- Gauthier, François 2014 „Intimate Circles and Mass Meetings. The Social Forms of Event-Structured Religion in the Era of Globalized Markets and Hyper-Mediatization”. *Social Compass* 61 (2): 261–71. <https://doi.org/10.1177/0037768614524326>.
- . 2021 „Authenticity, Consumer Culture and Charismatic Authority”. *Studies in Religion/Sciences Religieuses* 50 (1): 27–49. <https://doi.org/10.1177/0008429820920885>.
- Gennep, Arnold van. 2019 *The Rites of Passage*, Second Edition. Szerkesztette David I. Kertzer. Fordította Monika B. Vizedom és Gabrielle L. Caffee. University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226629520.001.0001>.
- Granhölm, Kennet 2011 „Sons of Northern Darkness”: Heathen Influences in Black Metal and Neofolk Music 1”. *Numen* 58 (4): 514–44. <https://doi.org/10.1163/156852711X577069>.
- Heidl, Sára Eszter 2017 „Fesztiválvallás. Vallási dimenziók az Everness Fesztivál résztvevőinek körében”. In Szeged: Szegedi Tudományegyetem. Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar. Alapszakos szakdolgozat. Kézirat.
- . 2018 „Vallási dimenziók az Everness Fesztivál résztvevőinek körében”. In *Vallásdömping. Ezoterika, spiritualitás és New Age az alkalmazott valláskutatás perspektívájából*, szerkesztette Réka Szilárdi. Szeged.
- . 2020 „Event Religion. Kísérlet az Everness Fesztivál vallási dimenzióinak felmérésére”. In Szeged: Szegedi Tudományegyetem. Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar. Mesterszakos szakdolgozat. Kézirat.
- . 2023 „Event Religion. Az Everness Fesztivál vallási dimenziói és azok értelmezése”. *Vallástudományi Szemle*, megjelenés folyamatban (január).
- Heidl, Sára Eszter, és Réka Szilárdi 2022 „Privát vallásosság, spirituális közösség – Az Everness fesztivál résztvevőinek vallási/spirituális dimenziói”. *Erdélyi Társadalom*, 20. évfolyam, 1. szám: 81–96.
- Hill, Rosemary Lucy 2016 „Masculine Pleasure? Women’s Encounters with Hard Rock and Metal Music”. In *Global Metal Music and Culture: Current Directions in Metal Studies*, szerkesztette Andy R. Brown, Karl Spracklen, Niall Scott, és Keith Kahn-Harris. Routledge Studies in Popular Music. New York; London: Routledge.
- James, William 2019 *A vallási élmény változatai*. Fordította Eszter Babarczy. Budapest, Osiris.
- Jedlowski, Paolo 2001 „Memory and Sociology. Themes and issues”. *Time & Society*, 10 (1): 29–44.
- Kilde, Jeanne Halgren 2014 „Approaching Religious Space: An Overview of Theories, Methods, and Challenges in Religious Studies”. *Religion & Theology* 20 (3–4): 183–201. <https://doi.org/10.1163/15743012-12341258>.
- Kirchner, Babette 2011 *Eventgemeinschaften. Das Fusion Festival und seine Besucher*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften. <https://doi.org/10.1007/978-3-531-93187-6>.
- Knott, Kim 2005 „Spatial Theory and Method for the Study of Religion”. *Temenos – Nordic Journal of Comparative Religion* 41 (2). <https://doi.org/10.33356/temenos.4778>.
- KSH 2014 2011. évi népszámlálás. Szerkesztette Csordás Gábor. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- Lauer, Robert H. 1982 „»Eviatar Zerubavel«: Hidden Rhythms (Book Review)”. *Social Forces*, sz. Dec 1, 1982 61, 2; ProQuest: 612.
- Lloyd, Tio 2020 „Understanding Burning Man through Fundamental Religious Studies Theories”. *SummerResearch*. 376., 27.
- Lucia, Amanda J. 2020 *White Utopias. The Religious Exoticism of Transformational Festivals*. Oakland, California: University of California Press.
- Máté-Tóth, András 2012 „Durkheim és a kollektív pezsgés”. <http://www.arts.u-szeged.hu/vallastudomany/prof-dr-mate-toth-andras/collective-effervescence>.
- . 2014 *Vallásnézet. A kelet-közép-európai átmenet vallástudományi értelmezése*. Kolozsvár, Korunk – Komp-Press.
- Moberg, Marcus 2009 „Popular Culture and the ‘Darker Side’ of Alternative Spirituality The Case of Metal Music”. *Postmodern Spirituality*, sz. Vol. 21 (2009): 19. <https://doi.org/10.30674/scripta.67347>.

- . 2012 „Religion in Popular Music or Popular Music as Religion? A Critical Review of Scholarly Writing on the Place of Religion in Metal Music and Culture”. *Popular Music and Society*, sz. 35:1: 113–30. <https://doi.org/10.1080/03007766.2010.538242>.
- Nagy Ádám 2016 *Margón kívül magyar ifjúságtartás, 2016: tanulmánykötet*. Budapest Excenter Kutatóközpont.
- Nita, Maria 2018 „Christian Discourses and Cultural Change: The Greenbelt Art and Performance Festival as an Alternative Community for Green and Liberal Christians”. *Implicit Religion* 21 (november): 44–69. <https://doi.org/10.1558/imre.37354>.
- Nita, Maria, és Jeremy H. Kidwell, szerk. 2022 *Festival Cultures: Mapping New Fields in the Arts and Social Sciences*. Cham: Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-88392-8>.
- Pike, Sarah M. 2022 „Do Avatars Weep? Ritual and Sacred Space at Virtual Burning Man”. *Religion* 52 (2): 199–213. <https://doi.org/10.1080/0048721X.2022.2051801>.
- Povedák István 2022 „»Come, Look and Hear How the Past Has Been and the Future Will Be!« Festival Culture and Neo-Nationalism in Hungary”. In *Festival Cultures. Mapping New Fields in the Arts and Social Sciences*, szerkesztette Maria Nita és Jeremy H. Kidwell. E-Book: Palgrave Macmillan.
- Povedák Kinga 2011 „The Inner and Outer Character of Contemporary Christian Music”. In *The Inner and the Outer*, szerkesztette Mare Köiva. Tartu: Estonian Literary Museum.
- Régi Tamás, Rátz Tamara és Michalkó Gábor. é. n. „Turizmus és transzformáció”, 23.
- Rosa, Hartmut 2019 *Resonance. A Sociology of Our Relationship to the World*. Medford, MA: Polity Press.
- Rosta, Gergely 2008. „Secularization or privatization? Changes in religiosity in Hungary in the decade and a half after the regime change”. In *What is hidden and what is visible. Studies for Ferenc Gereben's 65th birthday*, szerkesztette M Császár és Gergely Rosta, 441–53. Budapest, Piliscsaba: Pázmány Social Science No. 10. PPKE BTK Institute of Sociology.
- . 2019 „Szekularizáció? Deszekularizáció? Merre tart a vallási változás a világban?” *Magyar Tudomány*, június. <https://doi.org/10.1556/2065.180.2019.6.2>.
- Scott, Niall 2012 „Heavy Metal and the Deafening Threat of the Apolitical”. *Popular Music History* 6 (1): 224–39. <https://doi.org/10.1558/pomh.v6i1/2.224>.
- . 2014 „Seasons in the Abyss: Heavy Metal as Liturgy”. *DISKUS* 16 (1): 12. <https://doi.org/10.18792/diskus.v16i1.2>.
- St John, Graham 2001 „Alternative Cultural Heterotopia and the Liminoid Body: Beyond Turner at ConFest”. *The Australian Journal of Anthropology* 12 (1): 47–66. <https://doi.org/10.1111/j.1835-9310.2001.tb00062.x>.
- St John, Graham és François Gauthier 2015 „Burning Man's Gift-Driven, Event-Centred Diaspora”. *Revue Du MAUSS Permanente*, 10.
- Stausberg, Michael 2010 *Religion and Tourism: Crossroads, Destinations and Encounters*. Kindle.
- Tan, Fatma Zehra és Canan Yıldırım 2019 „Faith Tourism: Contribution to Substation of Kastamonu”. *International Journal of Contemporary Tourism Research*, június, 83–91. <https://doi.org/10.30625/ijctr.556508>.
- Taylor, Charles 2003 *Varieties of Religion Today. William James Revisited*. Harvard University Press.
- Tjora, Aksel 2016 „The Social Rhythm of the Rock Music Festival”. *Popular Music* 35 (1): 64–83. <https://doi.org/10.1017/S026114301500080X>.
- Tomka Miklós 2006 *Vallás és társadalom Magyarországon. Köt. 4. Pázmány Társadalomtudomány*. Budapest, Loisir Könyvkiadó Kft.
- Turner, Victor 1969 *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*. New York: Aldine De Gruyter.
- . 2002 A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra. A Rochesteri Egyetemen 1966-ban tartott Lewis Henry Morgan-előadások. Osiris könyvtár – Antropológia, néprajz. <https://www.szaktars.hu/osiris/view/turner-victor-a-ritualis-folyamat-struktura-es-antistruktura-a-rochesteri-egyetemen-1966-ban-tartott-lewis-henry-morgan-eloadasok-osiris-konyvtar-antropologia-neprajz-2002/?pg=110&layout=s>.
- Vasan, Sonja 2016 „Gender and Power in the Death Metal Scene: A Social Exchange Perspective”. In *Global Metal Music and Culture: Current Directions in Metal Studies*, szerkesztette Andy R. Brown, Karl Spracklen, Niall Scott, és Keith Kahn-Harris. Routledge Studies in Popular Music. New York ; London: Routledge.

Vitos, Botond, St John Graham és François Gauthier 2022 „Burning Man in Europe: Burns, Culture and Transformation”. In Festival Cultures: Mapping New Fields in the Arts and Social Sciences, by Maria Nita és Jeremy H. Kidwell. Cham: Springer International Publishing.

Wang, Kuo-Yan, Azilah Kasim és Jing Yu 2020 „Religious Festival Marketing: Distinguishing between Devout Believers and Tourists”. Religions 11 (8): 413. <https://doi.org/10.3390/rel11080413>.
Zerubavel, Eviatar 1981 Hidden Rhythms. Schedules and Calendars in Social Life. Berkeley ua.: University of California Press.

Fotó: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára / Klösz György fényképei

Első alkalommal Budapestre költözésünk után, 1955 tavaszán voltam moziban. Kanizsán anyám nem engedett, pénzem se volt rá. Emlékezetem szerint *A tanító* volt a címe (és nem *A tanítónő*). Orosz vagy grúz vagy örmény romantikus szerelmi történet. Sehol sem találok nyomát, a neten sem. Nem azonos a hasonló című magyar–orosz–amerikai filmmel. És nem azonos a tíz évvel később készült *Az első tanító* című orosz–szovjet filmmel sem. Fel tudok idézni belőle jeleneteket, egy dalt magyar szöveggel, a hangulatát – szívesen megnézném újra.

Furcsa módon a gimnáziumi évek alatt szinte egyáltalán nem érdekelték a filmek, nem jártam moziba (igaz, múzeumba sem; a művészettörténet tárgytól kifejezetten idegenkedtem). Leginkább a versek (például Apollinaire, Blaise Cendrars, Radnóti) és a matematika vonzott, és elképesztő mennyiségű regényt olvastam, mindenfélét.

Az első film, ami nagy hatással volt rám, az 1963-ban látott *Oldás és kötés*, Jancsó Miklós fekete-fehér filmje. 19 éves voltam, az Egyesült Izzóban dolgoztam betanított munkásként három műszakban, és még nagyon élénken, pontosan éltek bennem a gyerekkori falusi, tanyasi emlékek. Nem tudtam, mit akarok kezdeni az életemmel (csak azt, hogy könyveket írni), de abban biztos voltam, hogy szeretnék felülemelkedni a környezetemen, mint a Latinovits Zoltán alakította sebész. Azonosultam a film lényegi közlendőjével, többször is megnéztem. Magát a címet is kedveltem, bár akkor még nem voltam Biblia-olvasó (Máté tanít erről a *Bibliában*). Vágytam arra, hogy befogadjanak egy kulturális közegbe, hogy megtaláljam a szellemi társaimat. Erre sarkallt az első film, ami így meghatározóvá vált az életemben.

Amikor 1968/69-ben tagja lettem Vitányi Iván korombéli közgazdászokból (leendő szociológusokból), pszichológusokból és művelődéskutatókból álló csoportjának, akkor tudtam meg, hogy ők is a magyar modernizmus emblematisztikus alakjának, a magyar filmes újhullám vezetőjének tartják Jancsót. Vitányi vele is baráti kapcsolatban állt, így mi

is többször találkozhattunk, vitatkozhattunk vele. Évről évre minden filmjének a bemutatóján ott lehettünk (*Szegénylegények*, 1965; *Csend és kiáltás*, 1967; *Fényes szelek*, 1969 stb.). Az *Oldás és kötés* váratlanul kinyitotta figyelmemet a körülöttem létező ellentmondásos valóságra, határozott vágyat keltett bennem az értelmiségi életformára, az aktuális kérdések megvitatására, a korszak – saját közegeim – megértésére. Mintha attól kezdve Budapestet is másként érzékeltém volna. A Jancsó-filmekben elhangzó zsidó vallási ének, a Kol Nidré elindított bennem olyan folyamatokat, amelyeket évtizedek múlva leginkább az Ország Lili-kiállításokban tudtam megmutatni. Titkokat és tabukat tört szét bennem is a film, és végre nyitottá váltam a modern képi nyelv befogadására.

Nem váltam mozilátogatóvá. Nem kedveltem a kosztümös filmeket, se a zenéseket, a vígjátékokhoz nem volt humorom, a dokumentumfilmek nem kötötték le a figyelmemet (az igényes képi kivitelezés hiányzott belőlük). Az apám 1957-ben az elsőként vásárolt televíziót (Orion készülék), a házban lakók rendszeresen jöttek híradót és filmet nézni, talán ez is visszatartott. A gimnáziumi évek alatt sem váltam filmnézővé se moziban, se az otthoni televízió keresztlől.

A magával ragadó Fellini

Az első igazán mellbeverő, megrázó filmélményem az *Országúton* volt 1969-ben. Addigra teljesen megváltozott az életem, mondhatni eldőlt a sorsom: megtaláltuk egymást a kortárs avantgárd képzőművészet és én. Rendszeres műteremlátogató lettem (Ország Lili, Anna Margit, Bálint Endre, Korniss Dezső és sokan mások). A nonfiguratív, a geometrikus absztrakt és a szürreális képi nyelv fogékonnyá tett a filmek kínálta látványra is.

25 éves voltam és Fellini magával ragadott, végre átéltem, hogy mi a művészfilm. Ehhez hozzájárult a jelentésképző zene, a Bohóc által dúdolt metaforikus dal, a szikár képi világ, a puritán környezet egyszerűsége, a táj fontos szerepe és mindezekkel együtt a két színész, Giulietta Masina és Anthony Quinn játéka. Addig fogalmam se volt, mi minden

¹ Másodközlés: <http://szalon.arnolfini.hu/snk-csak-ugy-a-filmekrol/> Készült 2022 novemberében, Budapesten. Elsőként megjelent az Arnolfini Szalon esszéportálján, 2023. január 10-én.

múlik a színész tehetségén, szerepfelfogásán. Amikor másodszor néztem meg, a nyitókép tengertől a zárókép tengerig magába vonzott mitologikus, balladás ereje, tragikus szépsége, és olyan katarzist éltem át, amit a továbbiakban alig néhány film lát-tán. Nagyon sok kedves könyvem nem tudtam újraolvasni, nem kötött le, de az *Országúton*-t bár-mikor újra tudom nézni. Talán nincs még egy film, ami ennyire kendőzetlenül mutatná meg emberi voltunk kettősségét – a vadállatot, a brutalitást és a szelídséget, segítőkész jóságot, illetve a tehetet-len magányt. Fellini képi világa varázslatos, álom, sokrétegű, sugárzó – festő. Számos barokk, rokokó és szürrealista nagymestert idézhetnék rokonságuk bizonyítékaként.

Mindent tudni akartam Felliniről. Egymás után néztem meg a filmjeit, *Az édes életet* három-szor, a *8 és 1/2*-et ötször (később még többször is), az *Amarcord*ot is. Valójában első római utazásomkor, 1970-ben fogtam fel, mennyire közel áll hozzám emberszemlélete, álomszerű, elbűvölő világa, mely a földi realitásban gyökerezik, álom és valóság kö-zötti billegése, egyensúlyteremtése, optimizmusa, humora, vonzódása a satírához, tobzódó színei (*Amarcord*, *Nők városa*).

Rómában fogtam fel, mit jelent, hogy olasz. Szerencsémre 17-szer voltam Rómában, és egyre inkább meggyőződésemm lett, hogy Fellini kultúrája, személyisége olasz (mint ahogy legkedvesebb íróm, Thomas Mann német), nem lehet más. Ahogy te-hettem, elmentem Riminibe, a szülőhelyére meg-nézni a Fellini Múzeumot. Emblematikus hely két, városképileg fontos épületében (Castel Sismondo és Palazzo del Fulgor), melyek meggyőzően sugá-rozzák Fellini kultúratörténeti jelentőségét, inten-zív hatását világgépünkre. 40 éves voltam, amikor 1984-ben itthon bemutatták az *És a hajó megy...* című filmjét. Annyira azonosultam vele, hogy azt éltem át, ha tudnék filmet rendezni, megkísérelnék hasonlót alkotni (még filmnézőnek is elég tehetség-telen vagyok, még amatőr filmes barátaim se tudtak rávenni a hatvanas években, amikor számos under-ground fiatal a filmezést fedezte fel önmegvalósítási lehetőségként, hogy kicsit legalább belépjek a film-csinálás világába).

Annyira meghökkentett Anthony Quinn játé-ka az *Országúton*-ban, hogy loholtam megnézni a Zorba, a görögöt. Kortársaim körében igen népsze-rű volt a film, a zene, a tánc a tengerparton, Krétán. (Jóval később Krétán megtanulhattam a rendes, szenvedélyes szirtakit. Illett akkori szabad, öntörvén-yű lényemhez.) Annyira felszabadítóan hatott rám

ez a temperamentumos, optimista görög látásmód, hogy utána órákig örült tempóban csavarogtam a Duna-parton, és ez szokásommá vált. Néhány film hatására (*A kopár sziget*, *Berlin felett az ég*, *Szerel-mem*, *Hirosima*) gyorsított tempóban órákig jártam a várost. Néha a jazz-zene első meghallgatása is így hatott rám (például Keith Jarrett Kölni koncertje).

Resnais víziója, Truffaut képi világa

A Fialat Művészek Klubjában láttam először a hat-vanas–hetvenes évek fordulóján a francia újhullá-mos filmeket. Azonnal a kedvencem lett a *Tavaly Marienbadban* és a *Jules és Jim*, s maradtak máig a legtöbbszor nézettek, a hozzám legközelebb állók.

Tisztességes bölcsészként mindent elolvas-tam mindkét filmről, amihez csak hozzájutottam. A *Tavaly Marienbadban* Alain Resnais víziója a lét-ről-nemlétről, a valóságos és képzelt szerelemről, lebegés az emlékek között. Semmi sem olyan, ami-lyennek véljük, tűnékeny, mulékony, megfogha-tatlan. Inkább lírai versek, zenei szonettek szoktak ilyenek lenni. Csupa titok, rejtély, kitaláció. De az is lehet, hogy éppen ilyennek kell lennie a populá-ristól, a köznapitól messze távolodó művészetnek. Nincs filmcselekmény hagyományos értelemben, az idő múlása nem lineáris, nincsenek biztos viszonyí-tási pontok. Mintha többretegű labirintusban téve-lyegnénk (nem elsősorban a barokk kastély francia parkjára gondolok, bár önmagában az is az). Renge-teg mindent és annak ellenkezőjét is le lehetne írni róla – le is írtak. Akárhányszor megnéztem életko-rom előrehaladtával (hova is? az öregedésbe, a ha-lálba, a nem-létbe), egyre erősítette bennem: a saját történetemet kell élni, különben örökre eltévedek. „Ez a tavaly soha nem történt meg” – olvastam egy kritikában. Én is így gondoltam. Viszont elmentem Marienbadba, kétszer is (ma Mariánské Lázné, cseh luxusgyógyfürdő város). Számos híresség látogatója közül kiemelkedik Goethe és Chopin. Ma is külön-leges hely, ékszerdoboz, régi korok elegáns világát idézi meg, csak itt történhetett meg a történet nél-küli film.

Az általam legtöbbszor látott film a *Jules és Jim*. Nem tudom, miért. Talán a három főszereplő ke-rékpáros kirándulása miatt. Nem tudok, soha nem is tudtam biciklizni. De ami ebben a filmben árad a három szereplő mozgásából, azt nagyon is ismerem. Nekem az autózvezetés jelentette ezt a fajta szabadsá-got, felszabadultságot, az átlépés lehetőségét a kor-látozott térből a tágas, a végtelenség lehetőségével

kecsegtető létélménybe. Talán nem is kellene más írnom, mint ennyit: számomra ez a szabadság filmje.

Elsősorban a szabálytalan, természetes, öntörvényszerű, normatörő, titokzatos főszereplőt alakító, különleges Jeanne Moreau (a filmben Catherine) miatt. Ahogy a két férfi francia és német. Amilyenek mutatja a barátságot és a szerelmet örömeivel, gyötrelmeivel, felfoghatatlan ellentmondásaival. Persze romantikus meg drámai, meg szokatlan és így tovább, feszegeti az erkölcsi korlátokat, a tabukat, az előítéleteket, de számomra annak az elérhetetlenségnek, vonzódásnak és taszításnak a filmi, filmképi megjelenítése, amit valószínűen sokan átélünk, tehetetlenül, ösztöneinknek és ellentmondásos érzelmeinknek kiszolgáltatva. A szerelem teljességére vágyunk, és mi magunk akadályozzuk meg, hogy bekövetkezhessék.

Természetesen megnéztem Truffaut többi filmjét is (*Négy száz csapás*, *Lőj a zongoristára*), tetszetek, de hatásuk meg sem közelítette a *Jules és Jim*-et, melyet nemrég a számítógépen is újrakövettem. Van néhány vers és kép, és több zenemű, aminek hosszan kitartó kedvelését, meg-megújuló érdeklődésemet máig nem tudom megmagyarázni. Pedig eltelt 40–50 év. Milyen dühös voltam, amikor a befogadás-kutatásaimban a kérdezett nem tudta (nem akarta) megválaszolni, miért az a műalkotás a kedvence, ami, és csak annyit mondott: „csak úgy...”

Truffaut harmincévesen rendezte a filmet, ami Henri-Pierre Roché saját fiatalkori élményei alapján íródott könyvből készült. A legendás újhullámos operatőr, Raul Coutard új felszerelésekkel kísérletezett a forgatáson. Jeanne Moreau a második színésznő volt, aki színészként, emberként is érdekelt (az első az *Országúton*-ban Giulietta Masina; talán még három-négy volt ilyen a továbbiakban). A Montmartre-on nőtt fel, ez érződött szívósságán, különlegességén. Egyáltalán nem volt olyan szép, kihívóan nőies, mint sok más kortárs francia színésznő, de áradt belőle a szabadság, az okosság, a tehetség. A film egyik csúcspontjában varázslatosan énekel a szerelemről (ennél aligha lehet többet tudni a szerelemről).

Mind a két férfi tetszett, a szőke német vagy osztrák és a barna francia (sose tudtam eldönteni, melyik vonz inkább). „A szerelem a nők ügye” – állította Truffaut többször is. Legtöbb filmjében a szerelem természetét kutatta. Mégsem emiatt kedveltem ennyire, hanem a képi világa, a nyitottsága, a mássága, szokatlansága és a térben való tágas mozgások és a metakommunikációk intimitása miatt. A film

nagyon sok filmrendező, operatőr, író legkedveltebb filmje (például Kurosza, Godard, Hitchcock, Wim Wenders, Milos Forman). A képzőművészekkel készített interjúmban is gyakran hivatkoztak a festőkre a kedvenceimre, a *Jules és Jim*-re és a *Tavalay Marienbad*-ra érzékeny képiségük miatt.

A szorongást keltő Bergman

A hetvenes években rendszeresen és sokat jártam moziba. Ez annak is következménye, hogy 1973 és 1980 között a Vitányi Iván által létrehozott Kulturakutatóban dolgoztam művészetszociológusként, de már előtte részt vettem Józsa Péter kutatásiban, majd figyelemmel kísérhetem a hazai filmszociológia alakulását.

Kollégáim vittek el megnézni a *Suttogások és sikkolyokat*, amikor kiderült, hogy nem ismerem Ingmar Bergman filmjeit. Mondták, hogy sokak szerint eddig az életműben ez a legjelentősebb és legvitatottabb alkotás. Első megnézése fej- és gyomorfájást okozott (ritkán váltottak ki belőlem művek élettani, pszichoszomatikus reakciókat; Bosch szinte mindig; a német expresszionisták gyakran). Olyan ismeretlen szorongásokat keltett bennem, ami végül oda vezetett, hogy egymás után megnéztem és megpróbáltam megérteni Bergman kétségbeejtő munkáit. Lehet egyáltalán szeretni? Van „út lélektől lélekig”? A *Tükör által homályosan* trilógia után A nap vége következett. Ez a fekete-fehér film lórúgásként hatott (nagyapám lovai révén tudtam, hogy ez mit jelent), de valójában csak 50 éves korom körül tudtam azonosulni vele, hogy tudniillik a szeretet a minden, a szeretetnélküliség a semmi. A mutatók nélküli óra és az üres utcában háttal egyedül az öreg professzor (78 éves, mint én most; sokszor álmodtam ezzel a szemekkel díszített szürreális órával).

Különleges kapcsolat alakult az itthon 1985-ben bemutatott *Fanny és Alexander*-rel, moziban, *tévében is többször megnéztem és megvettem DVD-n is ezt a szövevényes családi történetet*. Szívesen néztem a rövidebb, fesesebb filmváltozatot és a több órás verziót is. Fejlődésregény. Számomra különösen az, hiszen az elmúlt évtizedek alatt talán semmiről sem változott annyit a véleményem, mint a családról. Amibe beleszülettem, attól idegenkedtem és hamar kimenekültem. Aztán sok minden történt, s végül eldöntöttem, nem akarok saját családot. Ám a sorsom másként alakult. 2003-ban megszületett Samu és 2005-ben Roli. Azóta van szerető, elfogadó családom és tudom, amitől évtizedekig ódzkodtam:

a család, az unokák a létezés lényegi elemei. A három Bergman-film, de különösen a varázslatos, felszabadító, gyakran a vaskos realizmus és a misztikus, álomi határán egyensúlyozó *Fanny és Alexander* erősítette meg bennem a családhoz való kötődésem alakulását.

Rászoktam, hogy karácsony után ezt és *A varázsfuvolát* is megnézzem (utóbbit Bergman 1974-ben rendezte), még a jelenlegi lakásomba költözés utáni években, 2005 után is. Mondjuk így: mindkét film-ben otthon éreztem magam, mint Thomas Mann és Nádas Péter regényeiben. És még idetartozik a *Jelenetek egy házasságból* is, akár az én kapcsolataim kudarcáról is szólhat. Viszont Erland Josephson azon Bergman-színészek egyike, akibe egy kicsit szerelmes is voltam, képzelegtem egy ilyen házastársról. Húgom 1983 óta Svédországban él, így többször is voltam nála Shkövdében, majd Malmöben, illetve tőle függetlenül Stockholmban. Bergman miatt (hiszen tépelődései, az emberek okozta gyötrelmei, könyörtelen igazságkeresése, létproblémái és szakmai tökéletessége okán nagyon is közel került hozzám) elmentem szülővárosába, Uppsalába, és meglehetősen kalandosan, de eljutottam Fårö szigetére is, ahol meghalt. Tudtam, hogy nem lehetett kellemes ember, önmagával és másokkal is kíméletlen, de a legtehetségesebb filmesek közül is egyike a legjelentősebbeknek. Elolvastam írásait, naplóit, önéletrajzát és sok mindent a róla szóló írásokból.

Bergman svéd volt, mint ahogy Fellini olasz, Tarkovszkij orosz (persze nagy bajban lennék, ha értelmeznem kéne, hogy ez mit jelent). Az a különös, hogy nem az irodalmias, színpadias, melodramatikus, pszichologizáló filmeket kedvelem, pedig Ingmar Bergman nagyon is az. Képi kifejezőeszközei eklektikusak, egyszerre puritánok és expresszívok („expresszív minimalizmus” – írják a szakértők), adekvátak a verbális közlésekkel és az emberek közötti nehézkes, ellentmondásokkal, feszültségekkel teli kapcsolatokkal. A képi és a beszélt nyelv megmagyarázhatatlan azonossága, páratlan színgazdagsága. Szeretem a szürkéit, drámai és kontrasztos fényeit, ahogy a helyszíneket, szobabelsőket, tájakat mutatja. És az emberi arcokat a végsőkig lemeztelenítve.

A festői Tarkovszkij

Tarkovszkijt későn ismertem meg, a *Rubljovot* és a *Solarist* csak a hetvenes évek végén. Az *Andrej Rubljov* (1966-ban készült) számomra azért vált fontossá, mert segített megérteni a festészet és a filmnyelv közötti különbségeket és hasonlóságokat.

Filmnyelvi fogalmakkal festmények is megközelíthetők. Elsősorban a plánok széles skálájára gondolok (nagyotól, kistotál, second plán, premier plán). A filmnéző és a képnéző tudja, hogy a művekben szereplő látvány nem valóságos, valójában nincs ott, csak az elménkben. Tarkovszkijtól elválaszthatatlanok a festmények: a középkori orosz ikonok, Piero della Francesca, Leonardo, Brueghel, Chagall festményei megelevenedtek, szerves alkotórészeivé váltak a rendező mitikus filmképeinek. Szimbolikájuk része lett a filmnek, kiemelkedő a dramaturgiai funkciójuk. Legalább kétszer-háromszor úgy néztem végig a *Solarist*-t, a *Tükör* című önéletrajzi ihletű művét, vagy a *Nosztalgia*-t, hogy a festményekre nem kellékként tekintettem, hanem a filmek szerves részének, mely illeszkedik a másféle nyelvi közegbe (álló képként a mozgó képbe, hallgatagon a hangok – beszéd, zene – közé).

Túl messzire vezetne – és ezekkel az írásokkal nem is ez a célom –, ha mélyebb műelemzésbe kezdenék például arról, hogy Tarkovszkij filmjeiben mitől mások a festmények és a hatásuk, mint például Godardnál. Számomra Tarkovszkij képi világa, tájai, városai, emberei akár a festészetben is megjeleníthetők volnának. De nemcsak festő volt, hanem költő is (apja, Arszenyij Alekszandrovics Tarkovszkij, orosz költő), zenész is. Jó néhány orosz költő (mindenekelőtt Jeszenyin és Cvetajeva) versét és számos orosz festő és zenész művét idézhetném fel a tarkovszkiji univerzum értelmezéséhez. A rendezőnél filmkép és jelentés viszonyában többretegű a festmények érzelmi, intellektuális, kulturális üzenete, az emberi szellem kifejező jelei. Tarkovszkij filmjei kontemplatív, áhítattal teli szakrális művek, ő maga vallásos, hívő ember volt, akárcsak főszereplője, a festő Andrej Rubljov – abban a Szovjetunióban, ahol erőteljesen elnyomták a vallásosságot és a spiritualizmust.

1978-ban volt az első nagy európai körutazásom, aztán a nyolcvanas években az európai múzeumokkal való ismerkedésem. Ugyanakkor a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban dolgoztam, így módomban állt orosz és lett, litván, észt kutatókkal megismerkednem, az orosz művészetről beszélgetni, így arról is, hogy ők hogyan látják, értelmezik Tarkovszkijt. Többen csak velem együtt látták a *Nosztalgia*-t (1983) és az *Áldozathozatal*-t (1986), nekik és nekem is felemelő élményt jelentett. Tarkovszkij segítőt volt Isten-kereső útjaimban. Ő megtalálta a hitet – én nem. Erősen foglalkoztatott a nyugati és a keleti kultúra kölcsönhatásának lehetősége vagy lehetetlensége, ehhez is támpontot nyújtottak

Tarkovszkij zseniális filmjei. 1984-ben, abban az évben, amikor három hetet töltöttem az időn és a realitáson kívüli Észak-Koreában, az akkor hozzám legközelebb álló rendező eldöntötte, hogy nem tér vissza a Szovjetunióba. 52 éves volt (két év múlva meghalt Párizsban tüdőrákban). Érteni véltem őt, és ez a tény stabilizálóan hatott világszemléletemre.

Voltak kedvenc orosz költőim, mindenekelőtt Jeszenyin, Anna Ahmatova, Oszip Mandelstam, és persze írók is, fiatal koromban Tolsztoj, aztán Bulgakov, végül Ulickaja, de még ők is átértelmeződtek bennem Tarkovszkij lírai, sokrétegű képi nyelve következtében. Tulajdonképp az ő filmjeiben mindent megtaláltam, amit csak várhattam a képileg, lelkiileg, szellemileg hozzám közelálló filmművészeti alkotásoktól. Párizsban a Sainte-Geneviève-des-Bois temetőben Tarkovszkij sírfelirata többet elmond róla, mint amiket én mondani tudok: Ő az „az ember, aki meglátta az angyalt”. Talán javasolhatom megnézésre Michal Leszczyłowski 101 perces dokumentumfilmjét (*Regi Andrej Tarkovszkij*). Nemcsak az *Áldozathozatal* és Tarkovszkij zsenialitásának jellemzőit értettem meg általa, hanem Truffaut-t, Bergmant, Fellinit, mindazokat, akik mégis erősen

hatottak rám annak ellenére, hogy nem a mozgóképek az én világom.

Aztán egyre kevesebbet jártam moziba, majd a kétezres évektől egyáltalán nem. Alig néhány film mozgatott meg, váltott ki bennem reflexiókat. A *Mátrix*, a *Jurassic Park*, a *Términátor* és hasonlók már nem az én világom, Tarantino, Greenaway, Kusturica, Almodóvar sem. Talán csak a *Berlin felett az ég* és *A zongorista*. Szívesen néztem többször is a tévében a *Gyűrűk urát* (főként a könyv miatt), de ez már egész másról szólt, mint Fellini, Truffaut, Bergman és Kurosza filmjei. Természetesen az unokáimmal megnéztem a *Harry Pottert* és a *Csilagok háborúját* többször is, ezek azonban már a fiúkról és kapcsolatunkról szóltak. Mint ahogy a *Némó nyomában* típusú animációk is. Azaz az unokáimnak köszönhetően legalább az úgynevezett tömegfilmekből ismerek néhányat, a kétezres évek utáni művészfilmekből szinte semmit. Nem tudom, miért. A kortárs festészet a szakmám része, a kortárs zenéből és költészetből is sok minden közel áll hozzám. Talán a térdeimben és csípőmben lévő protézisek is korlátozzák, hogy moziba és színházba járjak. Meg az öregkori ellustulás.

Fotó: Fortepan / Somlai Tibor

Absztrakt

Az Arnolfini Salon EsszéPáholy rovatában 2023-ban S. Nagy Katalin művészetszociológus esettanulmányt írt a művészfilm szocializációs folyamatáról. Az 1955–2000 közötti időszak művészfilmjei közül kiemeli azokat, amelyek máig meghatározó élmények mind a munkájában, mind az úticéljai (Rimini, Marianské Lázne, Farö-szigetek stb.) összeállításában, mind a környezete és ön maga megértésében. Miniportrét rajzol Jancsóról, Felliniről, Bergmanról, Tarkovszkijról. Elemzi a meghatározó művészfilm élményeit: *Országúton*, *Oldás és kötés*, *Tavaly Marienbadban*, *Jules és Jim*, *a Fanny és Alexander*, *Andrej Rubljov*. Kiemeli a *Fanny és Alexander* és *A varázsfuvolát*, amelyek a karácsonyi rítusai részévé váltak az első megtekintés óta.

Abstract

Art sociologist Katalin S. Nagy in the Essay Lodge section of the Arnolfini Salon in 2023 wrote a case study on the socialization process by art movies. In this study Katalin S. Nagy singles out the art movies of the period between 1955–2000 that still define her to this day not only in her work but also in compiling travel destinations (such as Rimini, Marianské Lázne, Faroe Island, etc.) as well as in the process of understanding her environment and herself. She draws mini-portraits about the film directors M. Jancsó, F. Fellini, I. Bergman, A. Tarkovsky. She shares the analysis of her own decisive experiences derived from the art movies *The Road* (*La strada*), *Cantata* (*Oldás és kötés*), *Last Year in Marienbad* (*L'Année dernière à Marienbad*), *Jules and Jim* (*Jules et Jim*), *Fanny and Alexander*, *Andrej Rublev*. She highlights *Fanny and Alexander* and *The Magic Flute* which have become parts of her personal Christmas rituals since she watched them for the first time.

S. Nagy Katalin esszéje kincset jelent, ha egy valaha művészfilm szociológiai vizsgálatával foglalkozni akaró, valaha kutatónak készülő kezébe kerül. Mindig vágytam arra, hogy a kutatásaim kiterjedjenek egy több évtizedes művészfilm-élményről készült beszámoló alapján felrajzolható ízléstérkép elemzésére. Ez a térkép a művészfilm-befogadás változó és állandó jellemzőinek az összefoglalását tartalmazta volna. És íme, a kezembe kaptam egy 1959–2000 közötti filmes élmények térképpé összeállítható mintáját – mondhatnánk a régi kutató én-stílusában: egy 78 éves, fővárosi nő, egy professor emerita közel 50 filmet tartalmazó listáját. Mi ez, ha nem kincs!

Az első, ami szembetűnik, hogy ez a lista nemcsak a filmes paradigmaváltás egy korszakát tükrözi igazán. Azt a korszakot, ami a XX. század második felében zajlott, amikor a háború után felnőtt, moziba járó közönség és a fiatal, filmkészítés lehetőségéhez jutott csoportok egymásra találtak, és együtt kezdték hangoztatni: „Le a papa mozijával!” A lehangosabbak a francia újhullámos filmek voltak, akik már az összetartozásukat, csoportként, a filmről másként gondolkodó elnevezésükkel is demonstrálták. Ezzel is hangoztatták, hogy a számukra poros, unalmas alkotások helyett a kamerával mint „töltőtollal” írt alkotásokat szeretnék készíteni mint alkotók, és a mozikban megnézni mint nézők. A filmforgalmazásnak is át kellett alakulnia, hogy intézményi hálózata is legyen az ilyen alkotásoknak. Eljött a kismozik, a filmklubok, a filmmúzeumok alapításának korszaka. A nyugati európaifilm-kultúrában hamarabb megjelent ez az új filmek nézésére lehetőséget nyújtó, mint a közép-európaiban (így Magyarországon is). Ehhez a szemléletváltáshoz az is hozzásegített, hogy a premier és utánjátszó mozik mellett az előbb felsorolt filmnézési intézmények is elfogadottá váljanak.

A film ne csak szórakoztató-ipari termék legyen, hanem művészetként is fogadják el a filmeket. Mivel az iskolákban nem folyt a filmkészítésnek, a műfajainak, a film történetének az oktatása, valahogy az egész világ autodidakta módon fogadta el az új szemléletű filmeket. S. Nagy Katalin ezekhez a művészfilmekhez az vitte közel, hogy a modern, európai mértékben gondolkodó (amennyiben ennek

¹ S. Nagy Katalin: Csak úgy a filmekről. Csak úgy... 16. Arnolfini Salon Esszéportál. EsszéPáholy, 2023. január 10. Első közlés. <http://szalon.arnolfini.hu/snk-csak-ugy-a-filmekrol/>

a kijelentésnek egyforma jelentést tulajdonítunk) képzőművészek baráti körébe került. Ők a kép, a vizualitás filmen belüli jelentéseire, a modern képzőművészetre érzékenyítették őt. Mondhatnánk az esszéje alapján, hogy számára az első művészfilm a F. Fellini rendezte *Országúton* (ami még nem újhullámos alkotás volt, hanem a hagyományosabb, klasszikus irodalom és a neorealizmus hatását tartalmazta). Amikor S. Nagy Katalin a Józsa Péter vezette művészetszociológiai kutató csoport tagja lett, akkor ez a művészfilm felé fordulás még erősebbé vált, és a konzervatív magyar filmízlést az újhullámos filmes gondolkodás váltotta fel, amiben a hatalommal, az ideologikus értékek filmi megjelenítésével fordult szembe. Így vált a Vitányi Iván kutatóintézet munkatársaként a Jancsó Miklós rendezte alkotások rajongójává. Ott voltak a Jancsó-filmek premierjein, mert a hatalommal szemben demonstrálni akarták a jancsóvilág értelmezésének fontosságát. Innen a művészfilm irányítúként, tükröként segített a saját személyiségének alakításában, a tanyavilágból a fővárosba került helykereső fiatal értelmiség harcaiban (nem véletlen, hogy Jancsó Miklós *Oldás és kötés* filmje olyan mély hatást tett rá). A művészfilmek közül az újhullámos alkotók alapművei még inkább terápiát nyújtottak neki, és máig jelen vannak az életében (F. Truffaut: *Jules és Jim*, I. Bergman: *Fanny és Alexander*, *Varázsfuvola*). Számára az új filmek közül azok nyújtottak életre szóló élményt, amelyek tükröként-irányítúként-terápiaként egyaránt meghatározták az első befogadáskor az élményt. A művészfilmek közül a szerzői filmeket részesítette előnybe (*Távaly Marienbadban*, *Jules és Jim*, *Fanny és Alexander*, *A varázsfuvola*).

Az első nagy művészfilm-élményét 1969-ben élte át, amikor az *Országúton*t megnézte. „Fellini magával ragadott, végre átéltem, hogy mi a

művészfilm.” A film szerkezete balladai, Gelsomina története a tengerparton indul és ott is fejeződik be. Zampano képzeletében felidéződik a Gelsomina trombita szólója. A magányossá vált Zampano összeomlik a Gelsomina örökségét jelentő dallam (a művészet!) hatására. Amikor rádöbben a megváltoztathatatlanra, arra a magányra, amelyet a lány halála okoz – összeomlik. A férfi életében először mutat emberi (nem férfi, hanem emberi!) érzelmeket. A térdre rogyó Zampano elkezd zokogni. S. Nagy Katalin Fellini rajongójaként minden alkotását megnézi, sőt az *És a hajó megy* című filmjére így reagál: „Annyira azonosultam vele, hogy azt éltem át, ha tudnék filmet rendezni, megkísérelnék hasonlókat alkotni (még filmnézőnek is elég tehetségtelen vagyok, még amatőr filmes barátaim se tudtak rávenni a hatvanas években, amikor számos underground fiatal a filmezést fedezte fel önmegvalósítási lehetőségként, hogy kicsit legalább belépjek a filmcsinálás világába).”

Bizonyos filmes élmények hosszú séták (*A kopár sziget*, *Berlin felett az ég*, *Szerelmem Hiroshima*) alatt kerültek a helyükre, vagyis órákig tartott az élmény feldolgozása. Az utazásai célpontjainak kiválasztásában segítették a művészfilmek: Rimini, Róma (F. Fellini), Marienbad (A. Resnais), Uppsala, Farö szigete (I. Bergman). A. Tarkovszkij a film és a festmény, a kép azonosságaira és különbségeire ébresztette rá. „A rendezőnél filmkép és jelentés viszonyában többretegű a festmények érzelmi, intellektuális, kulturális üzenete, az emberi szellem kifejező jelei.” Az esszében a művészfilmmel való találkozás keresése az unokák nemzedékének megjelenésével, hatásával mintha lezárult volna. Az unokák rajongása a nekik szánt virtuális világok feltérképezésével foglalkozó filmek felé fordult. Ők nem analizálni akarnak, hanem bóklászni, mint Aliz Csodaországban. Szívesen olvasnék arról egy esszét: vajon a mai fiatalok számára mi a filmművészet?

FALUSI KISISKOLÁK KIHÍVÁSAI A LESZAKADÓ TÉRSÉGEKBE. HÁTRÁNYCSÖKKENTŐ FEJLESZTÉSI PROGRAM KIALAKÍTÁSA LÉPÉSRŐL LÉPÉSRE¹

DOI 10.35402/kek.2023.2.7

Absztrakt

A tanulmány az MTA-DE Falusi Kisiskolák Leszakadó Térségekben Kutatócsoport programját mutatja be. A kutatás fókusz a hátrányos helyzetben lévő kistelepüléseken működő kisiskolákba járó gyermekek szociokulturális hátrányainak feltárása, az ebből adódó szociáliskompetencia-hiányok azonosítása és a kutatás eredményeire építve egy hátránycsökkentő fejlesztési program kialakítása. A tanulmány foglalkozik a kutatás során megvalósuló terepmunka, a fejlesztési program és a pilotprogram ismertetésével, információval szolgál a szakmai stábról, a kutatási program keretében megalakult kutatócsoportokról és az általuk vizsgált tématerületekről. A kutatók Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Hajdú-Bihar megye és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye falvainak szakembereivel együttműködve valósítják meg a programot.

Abstract

The study presents the programme of the MTA-DE Research Group on Small Village Schools in Deprived Area. The focus of the research is to identify the socio-cultural disadvantages of children attending small schools in disadvantaged villages, to identify the resulting social competence deficits and to develop a development programme based on the results of the research. The study describes the fieldwork, the development programme and the pilot programme, and provides information on the professional staff, the research teams set up under the research programme and the thematic areas they are investigating. The researchers are implementing the programme in cooperation with experts from the villages of Borsod-Abaúj-Zemplén county, Hajdú-Bihar county and Szabolcs-Szatmár-Bereg county.

Az MTA-DE Falusi Kisiskolák Leszakadó Térségekben Kutatócsoport 2022 őszén kezdte el működését

a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának Szociológia és Szociálpolitika Tanszékén. Műhely-sorozatunkban arra vállalkozunk, hogy időről időre megosztjuk a kutatással kapcsolatos eredményeinket, tapasztalatainkat. Tesszük ezt azért, mert hiszünk abban, hogy a téma, mellyel négy éven keresztül több szakterület kutatóival foglalkozunk, sokak érdeklődését felkelti, és munkánk eléri a leszakadó térségekben élő népességért tenni akaró szakembereket.

A választott téma nem könnyű, ugyanakkor relevanciája a mai Magyarországon vitathatatlan. A kutatócsoport több szempontból, komplex módon vizsgálja a hátrányos helyzetű térségekben működő falusi kisiskolák hátrányos helyzetű diákjainak szociokulturális jellemzőit, lemaradásuk okait és formáit, majd ezek enyhítésének lehetőségeit. A több éves projekt legnagyobb vállalása egy olyan fejlesztési program kidolgozása, melynek célja egyrészt a gyermekek szociokulturális hátrányaiból fakadó iskolai lemaradás enyhítése, másrészt a hátrányos helyzetű térségek falusi kisiskoláiban a minél szélesebb körű alkalmazhatósága.

A kutatás a következő nagyobb dimenziók köré rendeződik: 1. A hátrányos társadalmi-gazdasági környezetben működő falusi kisiskolák jellemzőinek, társadalomtörténeti kontextusainak feltárása, a kisiskolák lokális társadalomban betöltött funkcióinak vizsgálata. 2. Pedagógiai munka a kistelepülések kisiskoláiban, tanári attitűdök. 3. A hátrányos helyzettel és az etnikai hovatartozással összefüggő gyermeki hátrányok helyi sajátosságainak, valamint az iskolai sikereket hátrányosan befolyásoló tényezőknek a feltárása.

A kutatás indokoltsága

Területi indokoltság – a falu

Magyarországon 2021-ben 3155 település, köztük 2807 nagyközség és község található. Ezekben a falvakban él a népesség 30%-a. A nagyközségek, községek közel fele (1341) olyan település, ahol kevesebb mint 1000 fő él. Az 1000 fő alatti lakosságszámmal rendelkező településeken a képzettségi szint nagyon alacsony: az itt élők fele rendelkezik

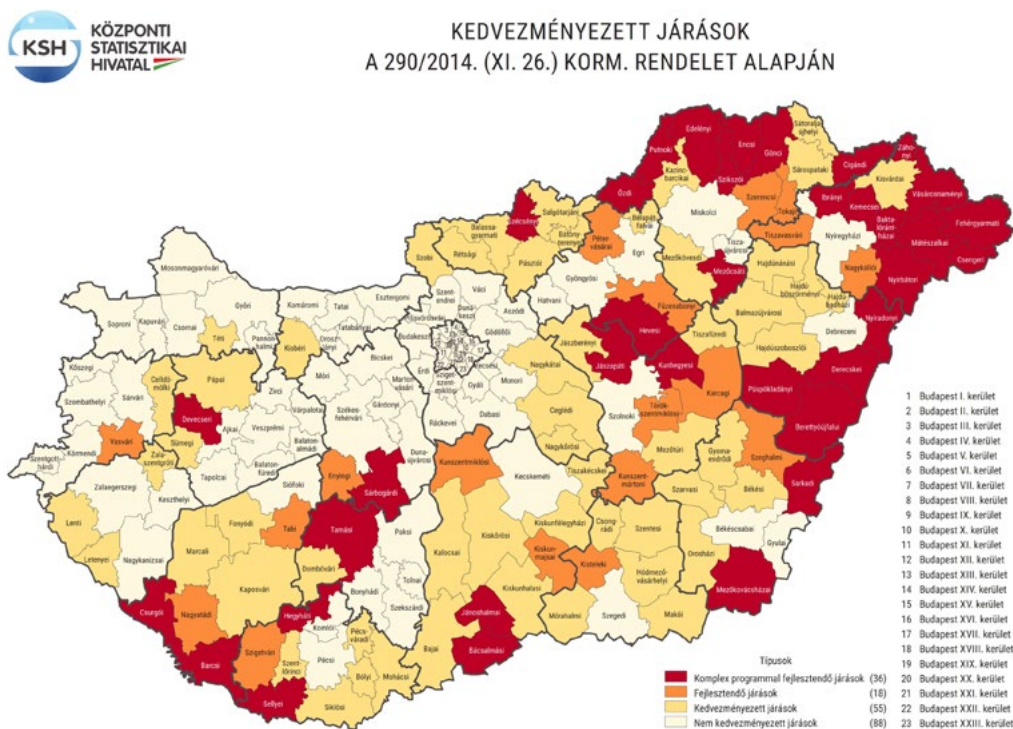
¹ Egy zenei fesztivál vallásszociológiai elemzése.

maximum alapfokú végzettséggel, és csak töredékük (6,2%) diplomás. A kistérségeket fejletlen ellátórendszer, a munkahelyek hiánya és a kevés munkalehetőség jellemzi (TEIR, 2021).

A kutatás során a leszakadó térségekben működő kisiskolák vizsgálatát tűztük ki célul, így a vizsgálni kívánt térségeket és településeket a területfejlesztési szempontból kormányrendeletek révén kijelölt kedvezményezett státuszt figyelembe véve választottuk ki, mivel ezeket eleve kéttucatnyi mutatót felhasználó fejlettségi index alapján különítik el. A kedvezményezett járások besorolásáról szóló 290/2014. (XI. 26.) kormányrendeletben lehatárolt 36 komplex programmal fejlesztendő (vagyis a mutatórendszer alapján leghátrányosabb helyzetűnek minősülő) járásból 21 Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéből kerül ki, és az ezekben élők az adott megye össznépességéből legalább 29%-os részarányt képviselnek, magasan megelőzve ezzel bármely másikat az országban (1. ábra).

a három megyében összesen 245 kisiskola működik, ebből 242 községben, nagyközségben. Kisiskolaként az Oktatáspolitikai Elemzések Központja által kiadott szakértői anyag (2006) alapján az olyan iskolákat definiáltuk, ahol az adott településen egyetlen feladat-ellátási helyen legfeljebb 8 általános iskolai osztály működik. A 242 kis településen működő kisiskola közül 150 (62%) komplex programmal fejlesztendő járáshoz tartozó településen van, és közel 14 000 tanuló jár ezekbe az iskolákba. A tanulók több mint fele (54%) alsó tagozatos diák. A vizsgált évben a 150 kisiskolában összesen 1538 diák fejezte be eredményesen a nyolcadik évfolyamot nappali oktatásban (TEIR, 2021).

A komplex programmal fejlesztendő járáshoz tartozó települések mindegyike 5000 fő alatti népességgel rendelkezik, és csupán kettő mutat folyamatos népességvesztést (TEIR, 2011–2021). Az ide sorolható települések 78%-ában (117 település) a cigány lakosság aránya minimum az átlag és az átlag kétszerese felett van. A települések jelentős részében (79%),

1. ábra. Kedvezményezett járások
Forrás: KSH, Területi atlasz

A kutatás vizsgálati terepei tehát Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék, ahol a települések 35%-ában nincs iskola és

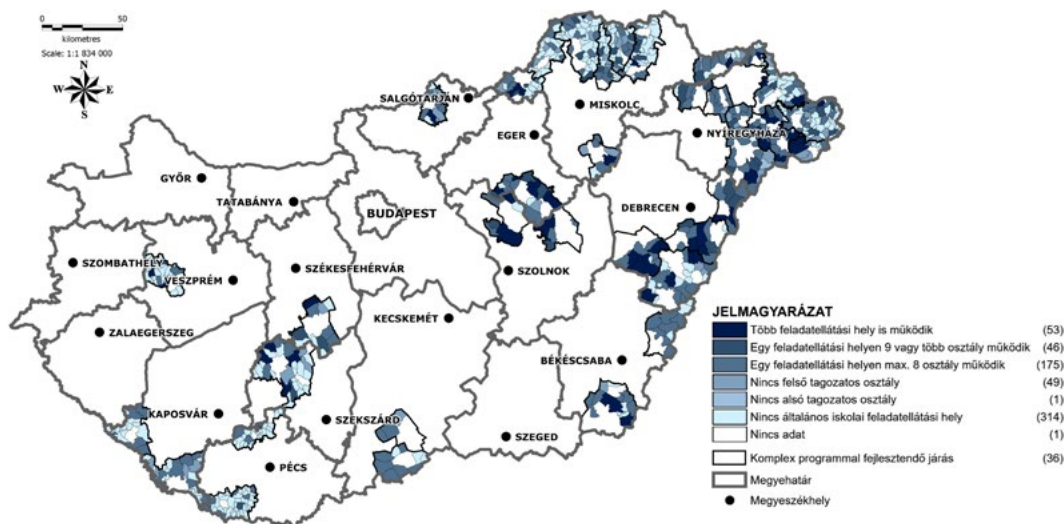
119 település) az általános iskola első évfolyamát el nem végző, 10 éves és idősebb népesség aránya 0,5% feletti a megfelelő korúak százalékában (TEIR, 2011).

Oktatási/szakpolitikai indokoltság – a falusi kisiskola

A magyarországi településállomány közel felében (44%, 1392 település) 2021-ben egyáltalán nem működött alapfokú oktatási intézmény. Mindez nyilvánvalóan szoros összefüggésben áll a népességszámmal, a korszerkezettel, a születési mutatókkal és a földrajzi fekvéssel: az „iskolahíányos térségeket” a zömmel előregedő, gyorsan csökkenő lélekszámmal jellemezhető, periférikus fekvésű apró- és törpefalvak alkotják. Az 1000 főnél kevesebb népességgel rendelkező települések 74%-a, az 500 főnél kevesebb népességgel rendelkező falvak 92%-a nem rendelkezik általános iskolával, azonban az elaprózott településszerkezet és az ebből is fakadó társadalmi jellemzők a még működő intézményekre is komoly hatást gyakorolnak (TEIR, 2021).

eseményekhez tudnak kapcsolódni, amelyek az élethez általában hozzátartoznak – keretet és integritást adnak életüknek a helyi közösségben (Villa–Knutas 2020).

A kistelepülésen működő iskola – a hivatal mellett – sokszor az egyetlen munkalehetőség, főleg a diplomával rendelkezők számára. Infrastrukturális felszereltsége, a szakemberek száma, képzettsége, illetve az általuk nyújtott szolgáltatások viszont gyakran elmaradnak a megfelelő színvonalról. Az ilyen helyeken dolgozó pedagógusok gyakrabban találkoznak súlyos problémákkal, amelynek megoldásában sem a mesterséges (mert az hiányos), sem a természetes támogatórendszerre (mert az homogén) nem számíthatnak (Molnár 2020). A kistelepüléseken működő iskolák összetétele homogén, sok esetben alacsony státuszú szülői kompozícióval (alacsony iskolai végzettség, inaktív szülői státusz, alacsony jövedelem, alacsony

2. ábra. Vidéki iskolák komplex programmal fejlesztendő járások községeiben

Forrás: A térképet a KSH tájékoztatási adatbázisa alapján Balcsók István szerkesztette, 2022

A leszakadó térségekben a falusi kisiskola jelenti a kistelepülés kulturális és társadalmi tőkéjét, hiszen az iskola a pedagógusaival, az ott folyó munkával és magával az iskola épületével is a tárgyiasult kulturális tőke szimbóluma (Bourdieu 1978; Forray é. n.). Az iskola a hozzá kötődő kapcsolatokkal, a tanár-diák, a tanár-szülő, a diák-diák kapcsolatokkal, az iskolai eseményekben megvalósuló közös élmények során, a társadalmi tőke áramoltatásának fontos tényezője. Az iskolán keresztül a lakosok olyan erőforrásokra tesznek szert, amelyek – azáltal, hogy azokhoz a tevékenységekhez, közös ünnepekhez,

életszínvonal) jellemezhető, amelynek hatására többen is felhívták már a figyelmet (pl. Coleman 1966; Balázs és mtsai 2010; Bacskai 2015).

A falvakban élő népesség – szociokulturális hátrányok, szociális kompetenciák

Amint azt az előzőekben kifejtettük, a kistelepüléseken élő felnőtt népesség körében általában magas az alapszintű végzettséggel vagy azzal sem rendelkezők aránya (Állami Számvevőszék 2018).

Ez maga után vonja a munkanélküliség, ezen belül is a tartós munkanélküliség magas kockázatát, mely alapvetően veszélyezteti a családok egzisztenciális biztonságát. Az alacsony iskolai végzettség erősíti a szegénység és a társadalmi kirekesztődés kockázatát is: 2020-ban az alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők közel 40%-át érintette a szegénység (KSH 2020).

A kutatási terület által érintett megyék éppen azokban a régiókban vannak, ahol a szegénység a lakosság legalább negyedét érinti (Észak-Alföld 25%, Észak-Magyarország 28,1%).

A vizsgált megyékben magas az elrettentek száma: a gyermeknépesség elrettentési rátája (ami a KSH definíciója alapján a gyermeknépesség (0–14 éves) a 15–64 éves népesség százalékában) magasabb, mint az országos átlag (Borsod-Abaúj-Zemplén megye: 24,8; Hajdú-Bihar megye: 23,1; Szabolcs-Szatmár-Bereg megye: 23,9) (KSH 2022), és hagyományosan magas a roma népesség aránya is ezeken a területeken. A roma népességre is jellemző a városokba áramlás, de a népességen belüli arányuk a kistérségeken a legmagasabb. A települési hátrányok így összefonódnak a területi hátrányokkal is, hiszen a rendszerváltás óta éppen azokon a helyeken nőtt leginkább az arányuk, amelyek hátrányos, periférikus helyzetben vannak (Pénzes et al. 2018).

A vizsgált megyékben, a leszakadó településeken élő családok esetében tehát indokolt a szociokulturális hátrányokról beszélni, hiszen ezt olyan tényezők okozzák általában, mint a szülők alacsony iskolai végzettsége, munkanélkülisége, az instabil családi helyzet, a magas elrettentési szám a családban, a kisebbségi helyzet, illetve a lakóhely földrajzi elhelyezkedése, típusa (Páskuné 2010). A szociokulturális hátrány főbb elemeit Gyarmathy (2010) a következőkben határozza meg: anyagi javak, ingergazdag környezet hiánya, elemző gondolkodás hiánya, verbális nehézségek, az ezek miatt fellépő iskolai sikertelenség, a tudás leértékelődése, továbbá a megküzdési problémák.

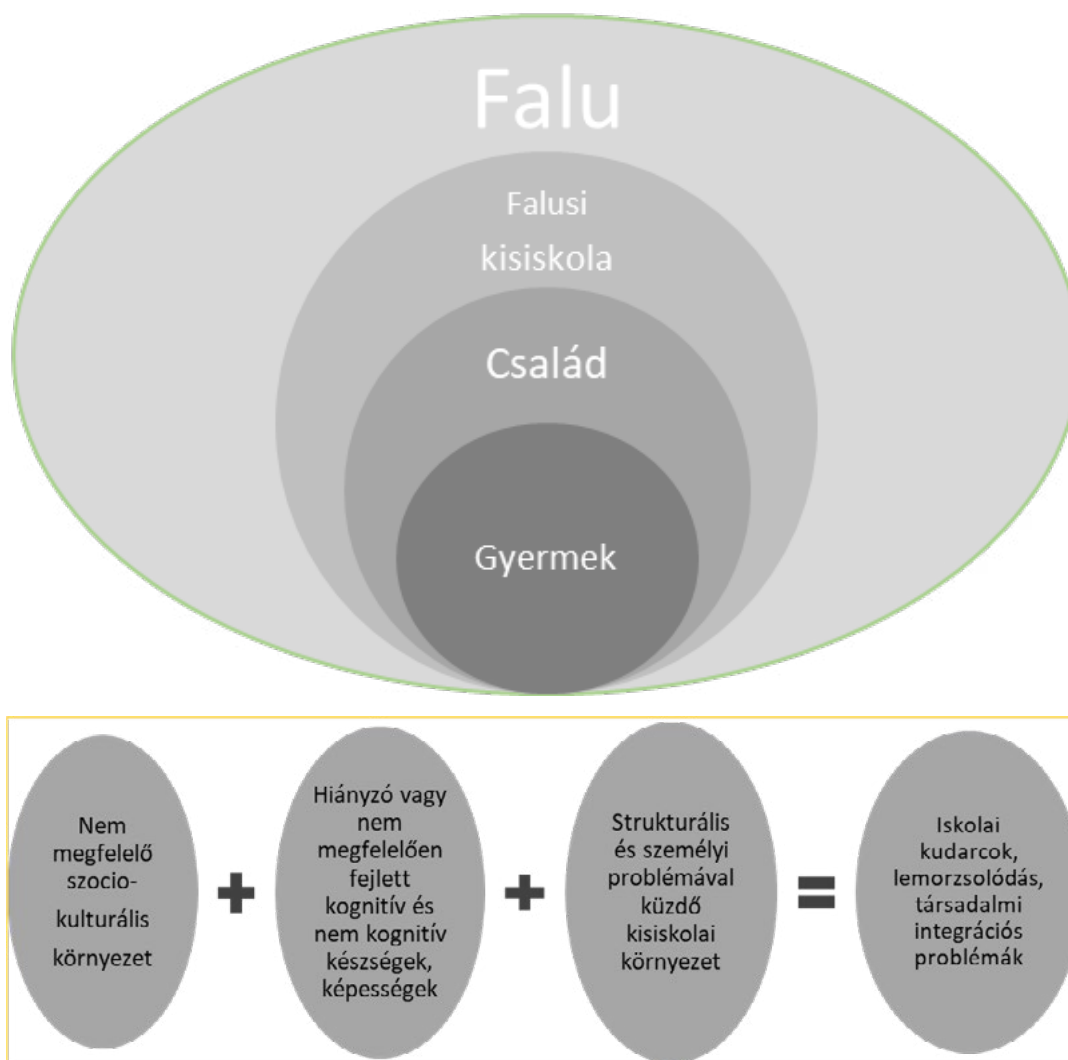
A szociokulturális elmélet (SCT – Socio-Cultural Theory) központi gondolata (Vygotsky 1978, 1987), hogy a társadalmi, kulturális és biológiai elemek összességében meghatározzák az egyén kognitív fejlődését, ezen keresztül a magasabb mentális funkciók elérését is. A szociokulturális hátrányok kapcsán Jensen (1972) intelligenciakutatásait érdemes kiemelni; a hátrányos szocioökonómiai (SES) helyzetű gyerekek

egészen addig sok szempontból jobb társadalmi helyzetű társaik előtt járnak, míg a verbális kommunikáció nem lesz jelentős. Amikor a gyermek képességei már a verbalitásban keresztül is mérhetővé válik és az intelligenciatesztekben megnő a nyelvi elemek aránya, láthatóvá válik a szociokulturális lemaradás is. Jensen vizsgálatai rámutattak arra is, hogy az alacsony szociokulturális háttérben felnövő gyerek egy olyan körbe kerül, ahol már a szülők boldogulásának nehézségeit is a megfelelő verbális képességek hiánya okozza. A szociokulturális hátrány tehát a nyelvi-elemző gondolkodás hátrányaiból fakad, melyet aztán az iskola tovább erősít, hiszen a nyelvi problémákkal küzdő gyermekek az oktatási intézmény szerint nem felelnek meg az elvárásoknak. A szociokulturális hátrány miatt a gyermekek kudarcra néznek szembe az iskolában, megküzdési stratégiájuk egy idő után a tanult tehetetlenség lesz, hiszen nem látják értelmét az erőfeszítéseiknek, nem érnek el sikereket. A szociokulturális helyzet determinálja az egyén szocializációs folyamatát is. A korlátozott nyelvi kód (Bernstein 1971) alkalmazására és annak egyrészt az adott közösségben való értékére, a közösséghez kapcsolódás kulcsára, ugyanakkor a többségi társadalomhoz, főként az iskolai környezethez való alkalmazkodás akadályozó tényezőjére többen is rámutattak már (Elekes 2021).

A szocializáció különböző terei, így a család és annak szociokulturális adottságai/lemaradásai meghatározóak a szociális kompetenciák elsajátítása terén, mint ahogyan az iskola szerepe meghatározó ezen kompetenciákban való lemaradás mérséklésében, a gyerekek fejlesztésében.

A fentiekben vázolt problémák miatt kutatásunk fókuszában az áll, hogy vajon a hátrányos helyzetű diákok tanulási képességeit hogyan befolyásolják a szociokulturális hátrányaik, és szociális kompetenciáik a leszakadó térségek falusi kisiskolai közegében. Mennyire tud méltányos lenni az iskola a kedvezőtlen szociokulturális háttérű és szociális kompetenciák hiányával jellemezhető diákokkal? Milyen segítséget, támogatást tud nekik nyújtani a közoktatási rendszer, valamint az azon kívül működő programok (pl. tanodaprogram)?

A projekt átfogó célja, hogy a falusi keretek között történő oktatási tevékenység eredményességét növeljük egy, a szociokulturális hátrányok hatásait csökkentő és a szociális kompetenciákat fejlesztő fejlesztőprogram kidolgozásával.

3. ábra. A kutatás dimenzióinak rendszere
 Forrás: saját szerkesztés

A kutatási program

Kutatásunkat a több szempontból is hátrányos helyzetű megyék (Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg) kistelepülésein végezzük. Feltáró kutatás keretében azt vizsgáljuk, hogy milyen szociokulturális hátrányok, szociáliskompetencia-hiányok azonosíthatók a kiválasztott helyszíneken. Vizsgáljuk továbbá, hogy az itt dolgozó szakembereknek milyen lehetőségeik vannak e hiányok kompenzálására az iskolán belül és kívül, illetve milyen eredményességgel teszik ezt.

A feltáró kutatást többfókuszú összefüggés vizsgálattal (Zsolnai–Kasik 2015) egészítjük ki, melynek során a gyermekek mellett a szülők és a

pedagógusok szociális képességeit, készségeit is vizsgáljuk, majd a feltárt adatokra építve, a területen dolgozó pedagógusok aktív bevonásával fejlesztési programot dolgozunk ki, majd hatásvizsgálatot végzünk.

Terepmunka, fejlesztési program kidolgozása, pilotprogram

A terepkutatás során a fentebb ismertetett célterületen 15 faluba jutunk el, ahol egyrészt a települési szakemberekkel és a szülőkkel, másrészt a helyi iskolában készítünk interjúkat, valamint kérdőíves adatfelvételt is lebonyolítunk. Ezeknek

az adatgyűjtéseknek a fő célja, hogy a kutatásba bevont iskolákban dolgozó pedagógusok és más szakemberek részvételével, az eredményekre alapozva fejlesszünk egy hátránycsökkentő, iskolai eredményességet növelő programot 1–2. osztályos kisdíjak számára.

A kutatás során megvalósuló főbb tevékenységek

A kutatásba bevont települések jellemzőinek megismerése érdekében települési és intézményi szintű dokumentumelemzést végzünk, továbbá interjúkat készítünk a települések kulcsberekével (pl. polgármester, oktatási szakember, segítő szakmák munkatársai stb.). Célunk a települések pontos és aktuális gazdasági és társadalmi helyzetének feltárása, helyzet-elemzés készítése és a települési hátrányok azonosítása.

A települések adottságainak, jellegzetességeinek megismerése után különböző módszerekkel több célcsoportot szólítunk meg. Ennek keretében félig strukturált interjúkat készítünk a 15 kiválasztott faluban a kisiskolák és a településen működő tanodák pedagógusaival, szakembereivel. Fontosnak tartjuk a településen élő, iskoláskorú gyermekeket nevelő szülők elérését is annak érdekében, hogy megismerjük egyrészt a helyi kisgyermekes családok életkörülményeit, a gyermekes háztartások jellemzőit, másrészt a szülők véleményét gyermekük lehetőségeivel és a helyi kisiskola megítélésével kapcsolatban.

A falusi kisiskolákban dolgozó pedagógusok attitűdjeit kérdőívvel vizsgáljuk, melynek fókuszában a hátrányos szociokulturális helyzettel és az abból fakadó szociális kompetenciák terén megnyilvánuló hiányokkal összefüggő pedagógusi attitűdök megismerése áll. Az iskolákban dolgozó pedagógusokat a kutatás több szakaszába is bevonjuk: tapasztalataikra, véleményeikre építve alakítjuk ki a fejlesztési programot, ezt megelőzően pedig a kisiskolákban tanuló gyermekek szociokulturális hátrányainak, iskolai teljesítményének kérdőíves felmérésében is számítunk aktív közreműködésükre. Kiindulópontunk, hogy a kutatásba és fejlesztésbe bevont iskolai szakemberek elköteleződnek a kutatási program iránt, és teljes körű bevonásuk egy olyan fejlesztőprogram kialakítását teszi lehetővé, melyet ők maguk is szívesen használnak és ajánlanak másoknak is. A kutatás során két alkalommal vizsgáljuk a gyerekek jellemzőit a pedagógusok segítségével, a beavatkozás előtt, majd a fejlesztési program lebonyolítását követően. Ennek keretében közel 500 fő falusi kisiskolában tanuló gyermek kérdőíves megkérdezését

végezzük a fejlesztési program tesztelését megelőzően, majd ismételt kérdéssel (ugyanazokat a gyerekeket kérdezve) a hatásvizsgálat során.

A tervezett fejlesztési programról dióhéjban

Mivel az adottságokhoz és lehetőségekhez, tapasztalatokhoz mért konkrét fejlesztési programot a fentebb részletezett kutatások eredményei is nagymértékben meghatározzák, jelenleg az erre vonatkozó tervezett előkészületi munkákat tudjuk bemutatni. A kialakítandó fejlesztési programhoz sikeresen alkalmazott nemzetközi és hazai mérőeszközökre alapozva, a korcsoportos sajátosságokat szem előtt tartva, mérőeszközt fejlesztünk a gyermekek szociális kompetenciáinak mérésére. A kérdőívet az iskolákban dolgozó pedagógusok veszik fel a kutatási program második és negyedik évében. Az első vizsgálat idején 1–2. évfolyamra járó diákokkal dolgozunk, akik a második mérés idején 3–4. évfolyamosok lesznek. Az első kérdés eredményei alapján kidolgozzuk a hátránykompenzálást célzó fejlesztési programot a kutatásba bevont pedagógusokkal, pszichológusokkal, szociológusokkal és szociális szakemberekkel.

Pilotprogram

A kialakított hátránycsökkentő fejlesztési program tesztelésére, hatásának mérésére pilotprogramot indítunk a bevont iskolák közül 6 testiskolában (minden megyében két iskola).

A további 9 iskolát kontrollcsoportként monitorozzuk. A pilotprogram során a programra felkészített pedagógusok dolgoznak a diákokkal két féléven keresztül. A fejlesztési programtól azt várjuk, hogy a pilotprogram testiskoláiba járó hátrányos helyzetű gyermekek szociális kompetenciái az adott szempontok alapján javulnak, a szociokulturális hátrányaikból fakadó lemaradásaik enyhülnek. További elvárásunk, hogy a testiskolákban dolgozó pedagógusok szemlélete, attitűdje, a programba való bevonódás és a közösen kidolgozott fejlesztési program hatására pozitív irányban változik.

Szakmai stáb

A kutatócsoport szakmai stábjának kialakítása során nagy hangsúlyt fektettünk arra, hogy a téma komplexitását és specifikus tényezőit figyelembe

véve, a kutatási és fejlesztési program több szakmaterület, szakmacsoport együttműködésével valósuljon meg. Így a szakmai stábhoz csatlakozott szociológus, szociálpolitikus, pszichológus, szociális munkás, regionális szakember, pedagógus. A szenior kutatókon kívül már a terepmunka megkezdése előtt fiatal kutatókat, doktoranduszokat is bevontunk. A későbbiekben tanár szakos hallgatók bevonását is szorgalmazzuk, akik a fejlesztési feladatok kialakításába, az adatgyűjtésbe és a helyszíni látogatásokba szabadon választható egyetemi kurzusok keretében kapcsolódhatnak be.

Kutatócsoportok, tématerületek

A falusi kisiskolák helyzetéről, sajátosságairól szóló szakirodalmi források felkutatása és feldolgozása érdekében a kutatási témát több altéma köré csoportosítva vizsgáljuk. A szakmai stáb az első megbeszélések során a következő nagyobb tématerületeket azonosította: 1. Falusi kisiskolák jellemzői, helyzete; 2. A hátrányos helyzetű térségek életminőséget befolyásoló tényezői; 3. Szociális kompetenciák; 4. Szociokulturális hátrányok; 5. A hátránykompenzálás módszertana iskolai környezetben; 6. Szociokulturális hátrányok mérésének módszertana; 7. Az iskola épületének szerepe a település életében és funkcionálitása az oktatásban 8. Családi miliő: a szegénységben élő családok, szülők élethelyzete.

Várható eredmények

A kutatási projektben megvalósított kutatási tevékenységekből mélységében megismerjük a kistéleplési környezetet, a gyermekes háztartások szociokulturális jellemzőit, a kisiskolák helyzetét és települési integrációját, a bennük folyó pedagógiai munkát, a megtett erőfeszítéseket, a tanári attitűdöket, a hátrányos helyzettel és az etnikai hovatartozással összefüggő hátrányok kezelésének általában alkalmazott megoldásait.

A kialakításra és tesztelésre kerülő fejlesztési program, amely a hátránykompenzálást célozza, alkalmas lesz arra, hogy speciális kistéleplési, kisiskolai adottságok között enyhítse a gyermekek szociokulturális hátrányaiból fakadó iskolai lemaradásokat, ezzel növelje esélyeiket a társadalmi mobilitásra. A nemzetközi és hazai tapasztalatok

alapján kidolgozott hátránykompenzáló fejlesztési program több szakmaterület szakembereinek tapasztalataira és együttműködésére építve valósul meg, mely növeli szakmapolitikai értékét, hozzájárul a program alkalmazásának elterjedéséhez. Az eredmények disszeminálása nemzetközi és hazai konferenciárszvétellel, műhelykonferenciákkal, átfogó szakértői anyagok, valamint nemzetközi és hazai publikációk készítésével valósul meg.

Felhasznált irodalom

- Bacskai K. 2015 *Iskolák a társadalom peremén*. Belvedere Meridionale, Szeged.
- Balási I.–Ostorics L.–Szalay B.–Szepesi I. 2010 *PISA 2009 összefoglaló jelentés. Szövegértés tíz év távlatában*, Oktatási Hivatal, Budapest.
- Bernstein, B. 1971 Társadalmi osztály, nyelv és szocializáció. *Valóság*, 14. 11. sz., 35–57.
- Bourdieu, P. 1978 *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat, Budapest.
- Coleman, J. 1966 *Equality of Educational Opportunity*. Government Printing Office, Washington D. C.
- Elekes, Gy. 2021 A történelem kereké. A szöbe-liség jelentősége a perifériára szorult cigány közösségek életében. *Új Pedagógiai Szemle*, 71. évfolyam 03-04. 13-34.
- Elemzés az alacsony gazdasági aktivitású társadalmi csoportok aktivitási rátája növelésének lehetőségeiről. Állami Számvevőszék (2018) https://www.asz.hu/storage/files/files/elemzesek/2019/20190109_agat.pdf?download=true
- Forray, R. K. (é. n.). A falusi kisiskola a lokális társadalomban. <https://docplayer.hu/801363-Forray-r-katalin-falusi-kisiskola-a-lokalis-tarsadalomban.html>Oktatáskutató intézet, Budapest, Educatio füzetek
- Gyarmathy É. 2010 *Hátrányban az előny. A szociokulturálisan hátrányos tehetségesek*. Magyar tehetségsegítő szervezetek szövetsége
- Jensen, A. R. 1972 *Genetics and Education*. Methuen, London.
- Molnár É. 2020 Periféria térségekből érkező gyermekek és fiatalok az oktatásban. In: Czibere Ibolya – Molnár Éva szerk. *Társadalmi kockázatok és esélykiegyenlítés a fiatalok körében*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 79–92.

- Páskuné K. J. 2010 Tanulói sajátosságok tükröződése hátrányos helyzetű tehetségesek jövőképében. Habilitációs értekezés. Kézirat. Debreceni Egyetem
- Pénzes, J.–Tátrai, P.–Pásztor, I. Z. 2018 A roma népesség területi megoszlásának változása magyarországon az elmúlt évtizedekben. *Területi statisztika*, 58(1), 3-26. <https://doi.org/10.15196/TS580101>
- Vygotsky, L. S. 1978 *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. M. Cole, V. John-Steiner, S. Scribner, & E. Souberman Eds. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Vygotsky, L. S. 1987 *The collected works, Volume 1, including Thinking and speaking*. New York: Plenum.
- Villa, M. – Knutas, A. 2020 Rural communities and schools – Valuing and reproducing local culture. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2020.09.004>Get rights and content
- Zsolnai, A. – Kasik, L. 2015 A szociális kompetenciák periodikus mérése, szakmai koncepciójának, tartalmi kereteinek kidolgozása. Oktatási Hivatal, 2015. https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/meresek/unios_tanulmanyok/Szocialis_kompetencia_tartalmi_keret.pdf

A hivatkozott adatok forrásai

- A háztartások életszínvonala, 2020. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/hazteletszinv/2020/index.html>
- Eltartottsági ráták, öregedési index vármegye és régió szerint. https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0038.html
- Kedvezményezett járások a 290/2014 (XI.26.) Kormányrendelet alapján. https://www.ksh.hu/docs/teruletiatlasz/kedv_jarasok.pdf
- Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer (TEIR) 2011–2021.

KULTURÁLIS INTÉZMÉNYEK BEN MÉRT FLOW-ÉLMÉNY EGYETEMISTÁK KÖRÉBEN

DOI 10.35402/kek.2023.2.8

Absztrakt

A kulturális intézmények nemcsak tudást, de élményeket is nyújthatnak a látogatóknak. De mégis hogyan és miként tudnak idomulni egy megváltozott és állandóan mozgásban lévő, közösségi média által uralt társadalomhoz, viszonyokhoz? Ezen kérdésre tud felelni az élménypedagógia és a flow-alapú pedagógiai modell (Dominek 2022a) megjelenése a kulturális intézményi környezetben. A tanulmány bemutatja, hogy a fenti modell alkalmazása nélkül milyen flow-hatást tudnak kiváltani a vizsgált kulturális intézmények a felsőoktatási hallgatók látogatásai során. Az eredmények bemutatását követően a modell alkalmazásának lehetőségeit tárom fel, mely segítséget nyújthat a magasabb flow-értékek elérésére.

Abstract

Cultural institutions can offer visitors not only knowledge, but also experiences. But how and how can they adapt to a changed and constantly moving society dominated by social media? The emergence of experiential pedagogy and the flow-based pedagogical model (Dominek 2022a) in the cultural institutional environment can answer this question. The study shows what kind of flow effect the examined cultural institutions can have during the visits of higher education students without applying the above model. After presenting the results, I will explore the possibilities of applying the model, which can help to achieve higher flow values.

Bevezetés

Az élménypedagógia feladata az élményeken, tapasztalati tanuláson keresztül való oktatás. Pedagógiai megközelítésében az élményközpontú tanulás a természetes emberi tanulási formák újrafelfedezését jelenti. Fontos, hogy nevelésünk eszköze maga a személyesen átélhető élmény legyen (Dominek 2021a). Földes Petra az

élménypedagógia pedagógiai megközelítésében az élmény- vagy tevékenységközpontú tanulás-szervezést úgy határozta meg, mint a természetes emberi tanulási formák újrafelfedezését és a szervezett iskolai keretekhez való adaptálását.¹ Véleményem szerint a kulturális szakembereknek (pl. múzeumpedagógusoknak) élmények átadásával kell oktatniuk, mert a múzeumi ismeretanyag sokkal jobban rögzül az élményeken keresztül, mint a passzív befogadás során. A „flow és kultúra” vizsgálatára szükség van, és ez elengedhetetlen ahhoz, hogy jobban megértsük a flow-t és annak az emberi tapasztalatra, motivációra és fejlődésre gyakorolt hatását. *„Csíkszentmihályi szerint a tehetség kibontakoztatásához három alapfeltétel szükséges: a tudás, a motiváció és a fegyelem. Lényeges tehát, hogy a gyerekek velük született képességei valóban kiemelkedőek legyenek, jó iskolákba járjanak, társadalmi, lelki és anyagi tekintetben is megfelelő családi hát térrel rendelkezzenek, de megfigyelései szerint a tehetséges gyerekből mindezeket túl leginkább úgy válhat sikeres felnőtt, ha szereti azt, amit csinál, vagyis bizonyos tevékenységek közben képes flow-állapotba kerülni, sőt elsősorban azért végzi ezeket a tevékenységeket, hogy flow-állapotba kerülhessen.”*²

Csíkszentmihályi szerint, akik gyakrabban tapasztalják meg a flow-t, nagyobb valószínűséggel mutattak magasabb önbecsülést és alacsonyabb szorongást, gyakrabban alkalmaztak aktív megküzdési stratégiákat, ritkábban alkalmaznak passzív megküzdési stratégiákat, mint kevésbé autotelikus társaik. Ezek alapján egy folyamatot tudunk leírni, melyben a látogató alkot, teremt, miközben egy újszerű, eredeti és egyben hasznosítható vég-eredmény jön létre. Ezt a célt szolgálják azok az innovatív eszközök, módszerek, eljárások, amelyek tanórán kívüli alkalmazásával, megfelelő pedagógiai módszertani felkészültséggel, kreativitással, rugalmassággal teljesítményjavulást, sikerélményt, magas fokú motivációt eredményeznek a látogatók

¹ Benedek András (szerk.) 2013 „Élménypedagógia” és tudásközvetítés” (Digitális pedagógia 2.0)

² Csíkszentmihályi et al. 2011–2. 81. o. In: <http://szepirodalmifigyelo.hu/pdf/2011/11-02-024-gervai-gokhan.pdf> letöltés dátuma: 2022. 12. 02.

körében. Fontos végezetül még megemlíteni az edutainment fogalmát is, mely az angol–amerikai pedagógiai irodalomban legáltalánosabban a tanulási céllal történő szórakoztatást jelenti, mely elsődlegesen arra törekszik, hogy az elsajátítandó ismeretanyagot a hallgatóság számára valamely ismerős szórakoztató formába (televíziós műsor, számítógépes és videojátékok, filmek, zene, weboldalak, multimédiás alkalmazások, szoftver stb.) ágyazottan közvetítsék. A fentiek hogyan jelenhetnek meg a kulturális intézményekben?

Flow a kulturális intézményekben

A látogatóktól elvárható az állandó figyelem, az önálló gondolkodás és a kreativitás (Dominek 2021b.). Ha ezt kivetítjük a múzeumi világra, akkor Wickens tanulmányából a következőt vonhatjuk le: ha a múzeumban a tanulók mesét hallgatnak, tárgyakat néznek és tevékenységet végeznek, és ezt arra használják fel a múzeumpedagógusok, hogy a cselekményből és a karakterekből a múzeumban található autentikus tárgyakhoz és élményekhez jobban kapcsolódjanak a tanulók, már megjelenik az élmény (Wickens 2012). A „flow és kultúra” vizsgálatára szükség van, és ez elengedhetetlen ahhoz, hogy jobban megértsük a flow-t és annak az emberi tapasztalatra, motivációra és fejlődésre gyakorolt hatását.

A flow kulturális intézményekben történő vizsgálata a személyes életminőség javítási potenciálja miatt vált érdeklődési területté (Nakamura–Csíkszentmihályi 2002a, 2008). Számos tanulmány kimutatta, hogy a flow meg tapasztalása pozitívan kapcsolódik az elkötelezettséghez (Carli et al. 1988; Csíkszentmihályi et al. 1993; Nakamura 1988), az önbecsülés érzéséhez (Adlai-Gail 1994; Wells 1988), a pszichológiai rugalmassághoz (Schmidt 2003), valamint a beteljesülés és az étellel való elégedettség érzéséhez (Asakawa 2004; Bryce–Haworth 2002; Clarke–Haworth 1994; Han 1988; Ishimura–Kodama 2006; Peterson et al. 2005). A múzeumok elsődleges feladata a kulturális javak meghatározott anyagainak folyamatos gyűjtése, nyilvántartása, megőrzése és restaurálása, tudományos feldolgozása és publikálása, kiállításokon és más módon történő bemutatása (Dominek 2020) – a múzeum egy olyan hely, ahol az élménypedagógia elengedhetetlen pillére a múzeumi tanulásnak (Sommer 2011).

Véleményem szerint a kulturális intézmények élménypedagógiai oktatásmódszertanának kialakításához szükséges a flow-alapú pedagógiai modell alkalmazni, melynek segítségével a látogatók magasabb fokon élhetik át a flow-t, és képesek másképp tekinteni utána az intézményekre.

A kutatás bemutatása

A kutatás célja annak vizsgálata, hogy felmérésre kerüljön a vizsgált kulturális intézmények saját módszertanuk által kialakított hallgatói látogatókra gyakorolt flow-hatása. A Nemzeti Közzolgálati Egyetem hallgatói szabadon választható óra keretében felvehették „A magyar kultúra felfedezése – Csontváry Program” elnevezésű kurzust, mely során 5 kulturális intézményt látogattak meg és vehettek részt az intézmény által meghirdetett programon. A kutatás arra terjedt ki, hogy az intézmények a tanórán kívül képesek-e a hallgatókat megfelelő, számukra kihívást jelentő feladat elé állítani, akiket ugyanakkor élvezettel töltött el a feladat megoldáshoz vezető folyamat. Ha ezt meg tudják teremteni a kulturális intézmények szakemberei, akkor a hallgatót a flow-csatornába lehet helyezni, így könnyebb a kreativitás fejlesztése is. Fontos, hogy a hallgatók átélhessék ezt az élményt, emiatt az intézményekben a flow-állapot kérdőívvel való visszamérése azt a célt szolgálja, hogy visszacsatolást kaphassunk arról, hogy képesek-e a kulturális intézmények előidézni a flow-állapotot.

A kutatás a 2021/2022-es tanév őszi és a 2021/2022-es tavaszi félévében zajlott. A programban a következő kulturális intézmények vettek részt:

1. Szépművészeti Múzeum vagy a Magyar Nemzeti Galéria,
2. Nemzeti Színház,
3. Magyar Állami Operaház,
4. Fővárosi Nagycirkusz,
5. Óbudai Danubia Zenekar.

A résztvevő intézmények az események előtt felkészítő, míg az események után „lecsengető” előadást tartottak a hallgatóknak, ahol bemutatták, előzetesen mit is kívánnak bemutatni a látogatóknak, illetve miről szól majd az előadás vagy tárlatvezetés, míg a lecsengetőn következtetéseket vonhattak le és kérdéseket tehettek fel a tantárgyat felvett diákok. Minden résztvevő intézmény egy-egy programján kellett megjelenniük a hallgatóknak az aláírás megszerzéséhez. A teljesítés egyik feltétele volt, hogy

minden egyes látogatást követő két napon belül ki kellett tölteniük a Flow Állapot Kérdőívet (továbbiakban: FÁK). A kérdőív során a kitöltők 20 állítással találkoztak, melynek során egy ötfokozatú Likert-skála segítségével kellett a válaszukat megadniuk. A 20 ítemes kérdéssor két faktor – vagy esetünkben mutatószám – szerint osztható fel. Az első faktor a *kihívás-készség egyensúlya* témához kapcsolódó jellemzőket méri, melyhez 11 változó tartozik, míg a második faktor az *egybeolvadás az élménnyel* összegző elnevezést viseli, ehhez pedig a maradék 9 változó tartozik. A két faktor mérőszámai úgy alakulnak, hogy mindegyikhez összesített pontszámokat rendelünk a hozzájuk tartozó itemek pontjaiból képezve (1–5), majd ezeket átlagoljuk faktoronként. Így az első faktor esetében a maximálisan elérhető átlagpont 55, míg a második faktornál pedig 45 (a második faktorhoz tartozó kérdések közül kettő, az 5. és a 18. fordított irányú, ezért a pontozás épp ellenkezőleg történik). A pontszámok mellett százalékot is számítunk a két mutatószámból, amely megmutatja, hogy az adott csoport tagjai mennyire kerülnek közel a flow-állapothoz. Természetesen a mutatószámok csak az általunk használt keretrendszeren belül értelmezhetők, hiszen a flow-állapot mérésére nincs egyetemesen elfogadott mérőeszköz, ahogy az is a kutatók személyes meglátásain múlik, hogy milyen átlagértéktől, milyen százalékos aránytól tekintik sikeresnek, elfogadhatónak a visszaérkező adatokat. Magyaródi és munkatársai (2013) szerint az áramlat-élmény két alaptényezője: a személy készségeinek és a helyzet által támasztott kihívásnak az egyensúlya, valamint az élménybe való belemerülés, az azzal való egybeolvadás. Jelen kutatásunkban az általuk kidolgozott 20 ítemes FÁK-ot alkalmaztuk.

A FÁK tehát az áramlatélmény alapidimenzióit méri. A kérdőív két faktorból áll: a *kihívás-készség egyensúly skálából*, amely a flow-zónába lépés alapvető feltételeire utal, illetve az *egybeolvadás az élménnyel skála*, mely a flow kísérőjelenségeit foglalja össze. A skálák belső megbízhatósága megfelelő ($\alpha_K = 0,92$; $\alpha_E = 0,91$). A válaszadó a jelölt tevékenység során általában tapasztalt élményeiről számol be. A kérdőív jelen vizsgálatban a kulturális intézményben átélt élményre vonatkozik.

Kutatási kérdések

Képesek-e a kulturális intézmények az általuk kialakított módszerek szerint élményt adni a látogatóknak?

Különbözik-e a flow-élmény az őszi és a tavaszi félév során?

A 2021/2022-es tanévben a kérdőívet kitöltők száma összesen $N=560$. Az eredményekből kiolvasható a validált FÁK szerint, hogy az őszi félévben a Fővárosi Nagycirkusz előadásán résztvevő hallgatók ($N = 239$) jutottak a legmélyebben a flow-állapotba az előadás során. Az élménnyel való egybeolvadás az SPSS-programból kiolvasható adatok alapján 94% feletti, míg a kihívás-készség egyensúly értéke 90% feletti eredményt hozott.

A fentieket megerősítve a tavaszi félév során szintén a validált FÁK két faktora szerint a Fővárosi Nagycirkusz előadásán résztvevő hallgatók ($N = 321$) jutottak a legmélyebben a flow-állapotba. A két faktor esetében az élménnyel való egybeolvadás faktor azonban itt alacsonyabb eredménnyel zárult az őszi félévhez viszonyítva, mert az SPSS-programból kiolvasható adatok alapján 88% feletti lett az őszi 94%-hoz képest. A kihívás-készség egyensúly értéke ebben a félévben is 90% feletti eredményt hozott, így megállapítható, hogy ez nem változott sem negatív, sem pozitív irányba. A többi intézmény elért %-os értékeit lásd az 1. és 2. számú táblázatokban.

Az 1. kutatási kérdésre, mely szerint „Képesek-e a kulturális intézmények az általuk kialakított módszerek szerint élményt adni a látogatóknak?”, a válasz: minden intézmény esetében az *egybeolvadás az élménnyel* faktornál kimutatható, hogy alacsonyabb %-os eredményt mutatott ki a kutatás, mint a *kihívás-készség egyensúly*. Ez azt jelenti, hogy az intézmények az élménnyátadásnál kevésbé teljesítenek jól. Kimondhatjuk, hogy a kulturális intézmények képesek arra, hogy a korcsoportok számára megfelelő szintű előadást, kiállítást nyújtson, az élményt is képes egy bizonyos szintig biztosítani, de ez fejlesztésre szorul. A kutatás folytatásaként a flow-alapú pedagógiai modell alapján kidolgozandó módszertani leírásra van szükség, és ezen látogatásokat a FÁK-kal újra mérni szükséges.

A 2. kutatási kérdésre, mely szerint „Különbözik-e a flow-élmény az őszi és a tavaszi félév során?”, a válasz a következő: az 1. és 2. számú táblázat alapján megállapítható, hogy a különbségek a kulturális intézmények tekintetében elenyészők. Ha megvizsgáljuk a táblázatokban hozott eredményeket, megállapítható, hogy mindegyik kulturális intézmény hasonló eredményeket produkált mind a két félév során. (lásd 1. és 2. számú táblázatot).

1. számú táblázat: 2021/2022-es őszi félév

Faktor	Százalék	Intézmény
Kihívás-készség egyensúly	94,07	Fővárosi Nagycirkusz
Egybeolvasás az élménnyel	90,64	Fővárosi Nagycirkusz
Kihívás-készség egyensúly	85,45	Szépművészeti Múzeum/ Magyar Nemzeti Galéria
Egybeolvasás az élménnyel	74,29	Szépművészeti Múzeum/ Magyar Nemzeti Galéria
Kihívás-készség egyensúly	86,2	Magyar Állami Operaház
Egybeolvasás az élménnyel	75,42	Magyar Állami Operaház
Kihívás-készség egyensúly	90,62	Nemzeti Színház
Egybeolvasás az élménnyel	84,67	Nemzeti Színház
Kihívás-készség egyensúly	90,15	Óbudai Danubia Zenekar
Egybeolvasás az élménnyel	80,07	Óbudai Danubia Zenekar

Forrás: saját szerkesztés

2. számú táblázat: 2021/2022-es tavaszi félév

Faktor	Százalék	Intézmény
Kihívás-készség egyensúly	92,72	Fővárosi Nagycirkusz
Egybeolvasás az élménnyel	88,42	Fővárosi Nagycirkusz
Kihívás-készség egyensúly	87,83	Óbudai Danubia Zenekar
Egybeolvasás az élménnyel	78,15	Óbudai Danubia Zenekar
Kihívás-készség egyensúly	88,78	Magyar Állami Operaház
Egybeolvasás az élménnyel	82,37	Magyar Állami Operaház
Kihívás-készség egyensúly	79,23	Nemzeti Színház
Egybeolvasás az élménnyel	69,93	Nemzeti Színház
Kihívás-készség egyensúly	87,01	Szépművészeti Múzeum/ Magyar Nemzeti Galéria
Egybeolvasás az élménnyel	78,53	Szépművészeti Múzeum/ Magyar Nemzeti Galéria

Forrás: saját szerkesztés

Konklúzió

A kutatási eredmények alapján megállapítható, hogy a kulturális intézmények képesek a kihívásoknak megfelelő kiállítást, előadást tartani. Ami kiemelendő, az az élményfaktor eredménye, hiszen ezen faktor minél magasabb fokú hatása váltja ki a látogatókban az élvezetet, a látogatók örömet. Ahhoz, hogy az élmény a látogatókban magasabb fokúvá váljon, szükséges élményekre kialakított módszertan szerint összeállítani és felépíteni a kulturális foglalkozásokat. Ahhoz, hogy ez elérhető legyen, leírásra került a flow-alapú pedagógiai modell, melynek alkalmazása akár a kulturális intézményekben képessé teheti a látogatók élményalapú oktatásba történő bevonását, ami azért is fontos, mert a kulturális szakembereknek lehetőséget teremt a soft skilleket fejleszteni, így többek közt a kreativitást, a kommunikációt, a konfliktuskezelést és az érzékenyítést. Ezen modell a köz- és felsőoktatásban, kulturális intézményekben, illetve minden olyan területen alkalmazható, ahol az élményt és kihívást oktatási módszertanon keresztül kívánja elérni az oktató.

A fentiek azért is fontos eredmények, mert a kreatív szemléletmód hasznossága, a különféle

problémamegoldó módszerek használata és a működőképes ötletek megalkotása, megvalósítása az egyik lényeges terület a kreativitás során. Ha nem ismerjük fel saját autonómiánkat és önkifejezési lehetőségeinket, akkor a kreativitásunk elveszett. Ha a kulturális intézmény képes felébreszteni a kíváncsiságot, akkor képessé válik a látogató átélni a kulturális világa adta élményt, és használni tudja a másként gondolkodás képességét, a kreativitását. A kognitív rugalmasság elérése a hallgatók körében egy innovatív lehetőség, mely segítségével a soft skillek fejleszthetők. Az úgynevezett flow-jelenség felhasználása és beépítése jelentheti a kulcsot az élmények fokozására. Ez a kurzus egyfajta innovatív, új módszertan megalapozását is feltételezi a jövőben. Ennek megfelelően ki kell dolgozni egy új tantervet, melyhez nagyfokú kreativitásra lesz szükség, hogy az adott tantárgyak, amelyek a felsőoktatási intézményen kívül tartanak, képesek legyenek a flow ismeretével és elsajátításával fejleszteni a kurzuson részt vevő hallgatókat. A flow-alapú pedagógiai modell használata a fentiekben nyújt segítséget, melynek tartalmát az alábbiakban mutatom be.

A flow-alapú pedagógiai modell (Dominek 2022a) egy innovatív oktatási modell, amely

1. ábra: Flow-alapú pedagógiai modell

Forrás: saját szerkesztés

segítséget nyújthat akár a felsőoktatási tanórak, akár a kulturális intézmények oktatási tartalmát megtervezni, oktatási módszereket alkalmazni, kompetenciákat fejleszteni és ezen folyamatot mérni-értékelni (1. ábra).³

A modell szerint a kulturális intézményeknek ajánlott a tudáshoz kapcsolódó leíratot – a múzeumi anyag tartalmi oldalából kiindulva pozitív megközelítéssel – kidolgozni, mely leírat nem lesz más, mint az élmény, az újdonság és az izgalom kiváltó alapja.

Ha ehhez a tartalmakat társítjuk, a figyelem és a motiváció elérhető, így ezek segítségével már a múzeumpedagógus képessé válik a kompetenciafejlesztésre. Ez akkor érhető el, ha a látogató biztonságérzete kialakul, és a cselekvésre készítés során a belülről fakadó felfedezés és élmény hatására bekapcsolódik interaktívan a múzeumi órán kialakított játékos közegbe. Egy modell akkor értékes véleményem szerint, ha lehetőséget biztosít a mérésre és értékelésre, emiatt a 1. ábra tartalmazza mindazon vizsgálati rendszereket, amelyekkel mérni képes a múzeumpedagógus a múzeumi órájának eredményességét a modell alkalmazása során.

Alkalmazásának területe: 2020 és 2021-ben végzett kutatásokban (Dominek 2020, Dominek 2021a) a múzeumi oktatás területén, illetve felsőoktatásban is (Dominek–Barnucz 2022b, Dominek–Barnucz–Uricska–Christián 2023) kipróbált és igazolt modelltől van szó. A múzeumi oktatás alkalmazásánál megjelölt kutatások tárlatvezetéseket vizsgáltak élménycentrikus és hagyományos módszertanra alapozott szempontból a Természettudományi Múzeumban és a Magyar Nemzeti Galériában. Ezen vizsgálatok azért voltak fontosak, mert a múzeumok tanulási színterei is amellet, hogy az egyik legösszetettebb közgyűjtemények, amelyek nem más, mint közművelődési és tudományos intézmények (Dominek 2011, Dominek 2020).

A múzeumi élménypedagógia gerincét adó múzeumpedagógiai gyakorlatban vannak olyan módszerek, amelyek segítségével a múzeumi térben oktatási tevékenységet folytathatunk. A foglalkozáson résztvevők aktivitásán múlik a játék sikere. Az élményszerzés a múzeumpedagógiai foglalkozások egyik elsődleges megkülönböztető jegye. Az élmény hatására feloldódik a társaság, és a látogató a játékelmény során átélhet egy másfajta világot (Dominek 2011). A múzeumpedagógia a neveléstudomány sajátos területe, említhetjük az

élménypedagógia outdoor irányzatának is (Hahn 1987), abban az értelemben, hogy oktatási intézményen kívül zajlik az oktatás.

Felhasznált irodalom

- Adlai-Gail, W. 1994 *Exploring the autotelic personality*. Unpublished doctoral dissertation, University of Chicago.
- Asakawa, K. 2004 Flow experience and autotelic personality in Japanese college students: How do they experience challenges in daily life? *Journal of Happiness Studies*, no. 5: 123–154.
- Benedek A. (szerk.) 2013 „Élménypedagógia” és tudásközvetítés” (Digitális pedagógia 2.0).
- Bryce, J., and Haworth, J. Wellbeing and flow in sample of male and female office workers. *Leisure Studies*, no. 21 (2022): 249–263.
- Carli, M., Delle Fave, A., and Massimini, F. 1988 The quality of experience in the flow channels: Comparison of Italian and US students. In M. Csíkszentmihályi and I. S. Csíkszentmihályi, eds. *Optimal experience: Psychological studies of flow in consciousness*: 266–306. New York: Cambridge University Press.
- Clarke, S., and Haworth, J. 1994 ‘Flow’ experience in the daily lives of sixth-form college students. *The British Journal of Psychology*, no. 85: 511–523.
- Csíkszentmihályi, M., Rathunde, K., and Whalen, S. 1993 *Talented teenagers: The roots of success & failure*. New York: Cambridge University Press.
- Csíkszentmihályi, Mihály 2008 *Kreativitás. A flow és a felfedezés, avagy a találmányosság pszichológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csíkszentmihályi, Mihály 2012 A megszólított pszichológia. *Magyar Pszichológiai Szemle* 67. évf., 1. sz. 47–56.
- Dominek Dalma Lilla, Barnucz Nóra, Uricska Erna, Christián László 2023 Experiences of digital education from the perspective of students. Digital language learning and flow-based methods in teaching English for law enforcement. *Információs Társadalom*, megjelenés alatt.
- Dominek, Dalma Lilla 2022a On a Flow-based pedagogical model. The emergence of experience and creativity in education *Eruditio - Educatio* 17. évf., 3. sz. 72–82.

³ Dominek Dalma Lilla saját modellje.

- Dominek Dalma Lilla, Barnucz Nóra 2022b The Educational Methodology of Flow at the University of Public Service. *Practice and theory in systems of education*, 17. évf., 1. sz. 1–7.
- Dominek, Dalma Lilla 2021a Élményalapú környezeti nevelés a természettudományi múzeumokban. Szegedi Egyetemi Kiadó – Belvedere Meridionale, Szeged.
- Dominek, Dalma Lilla 2021b A FLOW mint a pozitív pszichológia jelenléte az oktatásban. *Eruditio - Educatio*, 16. évf., 4. sz. 72–82.
- Dominek, Dalma Lilla 2021c Creativity in higher education through the flow channel. In: *Belvedere Meridionale* 33 évf., 4. sz. 5–12.
- Dominek, Dalma Lilla 2020 *Flow, avagy játékos kommunikáció a múzeumokban*. Szegedi Egyetemi Kiadó – Belvedere Meridionale, Szeged.
- Dominek, Dalma Lilla 2011 A Magyar- és a Bakonyi Természettudományi Múzeum. In: *Társadalmi nem és oktatás*. Szerk. Kéri Katalin, Pécs.
- Hahn, Kurt 1987 *Erinnerungen, Gedanken, Aufforderungen*. (mit wichtigen Beiträgen von Werner Esser, Erich E. Geißler, Hildegard Hamm-Brücher, Golo Mann). Hrsg. Jörg Ziegenspeck. Neubauer, Lüneburg.
- Han, S. 1988 The relationship between life satisfaction and flow in elderly Korean immigrants. In M. Csikszentmihalyi and I. S. Csikszentmihalyi, eds. *Optimal experience: Psychological studies of flow in consciousness*: 138–149. New York: Cambridge University Press.
- Ishimura, I., and Kodama, M. 2006 Dimensions of flow experience in Japanese college students: Relation between flow experience and mental health. *Journal of Health Psychology*, no. 13: 23–34.
- Nakamura, J. 1988 Optimal experience and the uses of talent. In M. Csikszentmihalyi and I. S. Csikszentmihalyi, eds. *Optimal experience: Psychological studies of flow in consciousness*: 319–326. New York: Cambridge University Press.
- Nakamura, J., and Csikszentmihályi, M. 2002a The concept of flow. In C. R. Snyder and S. J. Lopez (Eds.), *Handbook of positive psychology* (89–105). New York: Oxford University Press.
- Nakamura, J., and Csikszentmihályi, M. 2008 Flow theory and research. In C. R. Snyder and S. J. Lopez, eds. *Handbook of positive psychology* (2008: 2nd ed.). New York: Oxford University Press.
- Peterson, C., Park, N., and Seligman, M. E. P. 2005 Orientations to happiness and life satisfaction: The full life versus the empty life. *Journal of Happiness Studies*, no. 6: 25–41.
- Schmidt, J. 2003 Correlates of reduced misconduct among adolescents facing adversity. *Journal of Youth and Adolescence*, no. 32: 439–452.
- Sommer, E. 2011 Introduction, *Journal of Museum Education*, no. 36:2, 129–135
- Wickens, K. Allison 2012 Museums and Community: The Benefits of Working Together. *Journal of Museum Education*, 37. évf., 1. sz. 91–100.
- Wells, A. J. 1988 Self-esteem and optimal experience. In M. Csikszentmihályi and I. S. Csikszentmihályi eds. *Optimal experience: Psychological studies of flow in consciousness*: 327–341. New York, Cambridge University Press.

Fotó: Fortepan / Vaskapu utca

MEGÉLHETÉSI STRATÉGIÁK EGY SZÉKELY FALUBAN
Módszertani megfontolások

DOI 10.35402/kek.2023.2.9

Absztrakt

A tanulmány egy kutatómódszertani áttekintés, amely alapként szolgált empirikus kutatásom során, amelyben a külföldi munkavállalás hatásait vizsgálom lokális szinten Gyergyóremetén. A munkamigráció a rendszerváltástól napjainkig meghatározó társadalmi jelenség, amelynek oka elsődlegesen a készpénzkereseti lehetőség, azonban egyre inkább mérvadó az önmegvalósítás esélye és az új, ismeretlen világ felfedezése is. Kutatásom során kvalitatív módszerként ismeretes félig strukturált interjúkészítést alkalmaztam, szem előtt tartva a megalapozott elmélet irányelveit.

Abstract

The study is an overview of research methodology, which served as a basis for my empirical research in which I am investigating the effects of working abroad at local level, in Gyergyóremete. Since the changing of regime up to this very day, labor migration has been a defining social phenomenon. The reason for this is primarily the opportunity to earn money, but the chance of self-realization and the discovery of a new, unknown world are also increasingly important. During my research, I used semi-structured interviewing methods, also known as qualitative methods, keeping in mind the guidelines of the grounded theory method.

Bevezető

A migráció jelensége az emberiség történetében mindig is jelen volt. Kutatásomban a jelenség lokális szintű vizsgálatát tűztem ki célul, fókuszálva napjaink történéseire; egyéni és családi történeteken keresztül vizsgálom a migrációs folyamatot Gyergyóremetén. A 2011-ben 6171 főt számláló Gyergyóremete a Gyergyói-medence és egyben Hargita megye egyik – átlagosnak nem mondható – nagyközsége, ami nem csupán szülőfalumként tartja ébren az érdeklődésemet, hanem éppen az

eltérő volta miatt is. Mára az infrastrukturális mutatók tekintetében Székelyföld, és talán nem túlzás, a romániai falvak között az egyik legjobb mutatókkal bíró, prosperáló település. Ez nem így volt korábban. Történelmileg a Gyergyószentmiklóstól 18 km-re lévő Remete a legifjabb a maga 450 évével, a várost félkörben ölelő falvak sorában. Ezzel is magyarázható, hogy a szerény termőképességű, agyagos talajú földek és ezek birtokméretei kevésbé alkalmasak egy család eltartására.

A település történetének állandó kísérője volt a munkahelyi, megélhetési mobilitás mint társadalmi, kistérségi probléma, ugyanakkor megfigyelhető, ahogyan a társadalmi átalakulások dinamikája folyamatosan alakította a migrációs szokásokat. A családok életmódjába és munkakultúrájába mindig szervesen beletartozott a munkamigráción alapuló készpénzkereseti lehetőség, pontosabban fogalmazva a kényszer. Igen, kényszer, mert a remetei emberek/családok soha nem voltak csak agrártermelésből élő családok. A falu termőföldjei, klímája és a helyiek tudása ezt nem tette alkalmassá, lehetővé. Ezekből a fizikai-földrajzi és kulturális adottságból formálódtak a remetei emberek gyergyói-medencén belüli sajátosságai, melyek a szomszédos településen élőkétől is megkülönböztetik életvitelben, értékrendszerben, társadalmi tagolódásban, gazdaság- és munkafelfogásban, melynek erős jellemzője a jövedelemközpontúság, hasonlóképpen kommunikációs rendszerére, kapcsolati hálójára.

Kutatásomat vegyes módszertannal végzem, melyet a Covid-járvány további differenciálásra készített. Interjúim elemzésében ezekre külön kitérek, és az egymásra hatásukat is elemezni fogom. Megjegyzem, hogy a jelenben is rendkívül gyorsan változik a narratíva dinamikája, tartalma.

Vizsgálatomban nem a tovább tanuló, esetenként magasan képzett, Remetéről származó értelmiségiek életútját vizsgálom, hanem azokat, akik közép- vagy alacsony iskolai végzettséggel rendelkeznek, családjukkal állandóan vagy időszakosan helyben élnek, és külföldön (fizikai) munkát végeznek, ritkább esetben vállalkozóként céget működtetnek, munkaadóként másokat is foglalkoztatnak. Utóbbiak a mintavételemben kis csoportot

képeznek, de fontosnak és érdekesnek tartom őket külön is vizsgálni, előéletük, tehetségük, sikerességük, státuszváltásuk diszpozícióit körbejárva.

Elsősorban a remetei férfit (de mára már nem csak az övék) állandó kényszere a falun kívüli munkavállalás. Az idők során ez jelentett katonáskodást, erdőkitermelést, tutajozó faáru-kereskedelmet, ács-munkát, ingázást a környék gyáraiba, hétszámra menő építőtelepi munkát, a jelenben pedig akár hónapokra is nyúló külföldi távollétet, építőipari munkavállalást. Nem ritka azonban az sem, hogy a nők, az édesanyák vállalják a külföldi munkát, jelentős mértékben megváltoztatva a családi szerepvállalást. Elemzésem szűkebb, de annál fontosabb kategóriáját képezi ez a csoport.

Folyamatos a kibocsátás, azonban nem drasztikus mértékű. A helyben maradók is boldogulnak anyagilag, de az örökölt földjeiket bérbe adják, esetleg eladják – történik velük egyfajta „gyarmatosítás”. Relatív szabadok, mozgékonyak, inkább távolodnak a falusi, hagyományos létformától, és ami ennél is lényegesebb, családjaikban aszimmetrikus férj-feleség viszony alakul ki, szülő-gyerek kapcsolataikat szociális, pszichés, viselkedési problémák kísérik.

A kutatási módszer

Kvalitatív módszerként a félig strukturált interjúkészítést alkalmaztam empirikus kutatásom során. A szakirodalmakat tanulmányozva éreztem, hogy a társadalomtudományokban vitatott kérdés a kvantitatív és kvalitatív kutatási módszerek együttes használata. Mitev Ariel (2015a) elméletében a kvantitatív kutatás során egy kijelölt ösvényen kell végighaladni, minden pontot érintve, míg a kvalitatív kutatásnál a tájékozódási pontokat is a kutatónak kell kijelölnie a folyamatosan változó terepen. Az utóbbinak nehézsége lehet, hogy nincs számszerűsíthető eredménye, nehezen standardizálható. Kutatásomban a migráció dinamikáját vizsgálva nem törekedtem számszerűsíthető eredményekre, mivel a „mélyfúrásokkal” a standardokon túlmutató részletek feltárására törekedtem. Az elmúlt 5 évben 49 interjút készítettem. Vizsgálódásom idősi kora a Covid-19-világjárvány következtében elhúzódott, új kutatási dimenziók beemelését eredményezte. Interjúalanyaimat ennek függvényében három csoportra osztom, a világjárvány megjelenése előtt, alatt és után készült interjúk szerint.

A kvalitatív kutatás alapja az események részletgazdag és helyzetfüggő adatok alapján történő megértése, a társadalmi helyzetek és interakciók hatásának kimutatása az egyének beszédmódja alapján (Locke et al. 1998). „A kvalitatív kutatók a dolgokat természetes színtereikben vizsgálják, megkísérlik megérteni vagy értelmezni a jelenségeket azokkal a jelentésekkel, amelyeket az emberek adnak a dolgoknak” (Denzin – Lincoln 2003:5). A kvalitatív kutatásra gyakran használja a szakirodalom az interpretatív jelzőt, amely értelmezést, magyarázást jelent. Bruner (2004:16) szerint „a jelentésalkotás azt jelenti, hogy a világgal való találkozásokat a nekik megfelelő kulturális kontextusba helyezzük, annak érdekében, hogy megtudjuk, miről szólnak”.

Az interjúk következő hat alcsoportját különböztette meg Héra-Ligeti (2005), ami számomra is kijelöli az értelmezés ösvényét:

- spontán interjú, amikor az interjúer tudja, hogy interjúhelyzetben van;
- strukturált interjú, amely során előzetes kérdésekhez, interjúvázlathoz kötött a beszélgetés;
- kevert típusú interjú, amikor a kutató kérdéseket tesz fel, meghatározva ezzel az interjú keretét, majd fokozatosan tér át nyitott kérdésekre, és visszahúzódik, teret hagyva a válaszadónak;
- életútinterjú, amely során vannak kötött kérdések, de a szabad mesélésre helyeződik a hangsúly;
- mélyinterjú, melynek célja az interjúalany személyiségének mélyreható feltárása;
- fókuszcsoport, amely során több interjúalannyal készül az interjú ugyanabban az időben, meghatározott interjúvázlat alapján.

A kutatási interjúk egyik altípusa a félig strukturált életvilág-interjú, amelyet kutatásom során használtam, a következőképpen definiálja Kvale (2005:20): „Egy interjú, melynek célja, hogy hozzájussunk a megkérdezett életvilágának leírásához, figyelembe véve a leírt jelentésének interpretációját.”

Olyan interjúalanyok kiválasztására törekedtem, akiket nem ismertem személyesen. Így próbáltam elkerülni azt a csapdát, hogy – mivel általában falun mindenki ismer mindenkit – az ismeretség okán beszélgetésünk egysíkú és felületes legyen. Tudatosan és informálisan érdeklődtem külföldön dolgozó ismerőseimtől helybéli társaikról. A kapcsolatfelvétel első lépésben általában online formában történt. Az interjú helyszínének kiválasztását minden esetben az interjúalany határozta meg. Többségében természetes környezetükben, otthonaikban került sor a beszélgetésre. Creswell

(2007:37-39) és Rallis (1998) szerint kiemelten fontos a kutatók személyek természetes környezetükben történő anyaggyűjtése, meghatározó a kutató szerepe, mivel folyamatosan megfigyel, adatokat gyűjt, többféle módszert és adatforrást használva egyidejűleg. További kutatói jellemzőket ismertetve a kvalitatív kutatás során Creswell (2007:37-39) és Rallis (1998) a következőket hangsúlyozzák:

- a kutatók induktív adatelemzést használnak, tehát a „kvalitatív kutató alulról felfelé építkezik oly módon, hogy először feltárja az adatokban rejlő mintázatokat, kategóriákat és témákat, aztán ezeket rendszerezi és emeli egyre absztraktabb szintre” (Mitev 2015b:28);

- a kutatási folyamatban a kvalitatív kutató a résztvevők által adott jelentésekre figyel, amelyek az adott problémához kapcsolódnak;

- a kutatási terv folyamatosan változik;

- a kutató elméleti lencsét alkalmaz, ami „egy olyan szűrőt jelent, ami érzékenyebbé teszi a kutatót bizonyos kérdésekre, míg mások kevésbé fontosak” (Mitev 2015b:29);

- a kvalitatív kutatók folyamatosan értelmezik a látottakat és hallottakat, részletesen leírva az egyént, helyzetet, elemezve az adatokat kategóriák és témák szerint, majd interpretálják azokat;

- a vizsgált problémáról a kutatók egy holisztikus beszámolót készítenek, ezáltal komplexebb képet festeni.

Kutatásomban a fentebb felsorolt jellemzőket kellett adaptálnom, és folyamatosan alkalmazkodnom spontán, változó helyzetekhez, interjúalanyhoz és az éppen aktuális társadalmi problémákhoz. Említettem, 5 évig tartott az adatfelvétel. Ezt a hosszú időszávot félbeszakította a világjárvány, amely miatt csaknem 2 évig nem készült egyetlen interjú sem. A világjárvány a kutatási témám észszerű átdolgozására és kibővítésére kényszerített.

Az interjúvázlatomban megfogalmazott kérdések elsősorban a migrációs döntés meghozatalának körülményeire, a külföldi munkavállalás okainak és motivációjának feltárására, a mindennapi életszervezésre (otthon és külföldön), valamint a külföldi munkavállalás egyéni és közösségi életre gyakorolt hatásának feltárására vonatkoztak. A világjárvány után készült interjúmban a járvány munkavállalásra, valamint az egyénre és családra gyakorolt hatását is vizsgáltam. Az interjúvázlatban megfogalmazott kérdéseim sorrendjéhez nem ragaszkodtam. „A sorrend szabadabb kezelése esetleg lehetővé teszi, hogy megismerjük a kapcsolatot beszélgetőpartnerünk egyes gondolati elemei között. Ha a kérdezett olyan

kérdéskörnél időzik, amely bennünket eredetileg nem érdekelt, a szóban forgó probléma akár fontos is lehet a vizsgálat szempontjából” – hívja fel a figyelmet Héra–Ligeti (2005:154).

Kezdő kutatóként folyamatos aggodás és félelem volt bennem, amikor a beszélgetést csend szakította meg. Első ilyen tapasztalataim alkalmával magamat okoltam, amiért nem tudtam interjúalanyaim figyelmét kellő mértékben fenntartani úgy, hogy közben rávegyem őket arra, hogy beszéljenek. Kis idő és helyszíni tapasztalat után értettem meg a csend meghatározó, gondolatformáló szerepét az interjúkészítés során, amely Heritage (2013) szerint átalakíthatja a párbeszéd menetét, társas és társadalmi szerepekre reflektál. Továbbá Németh Krisztina (2017) is részletesen foglalkozik tanulmányában a csend és a beszéd kapcsolatával, amely páros, nem feltétlenül egymás ellentétei: a hallgatás is lehet beszéd, s a bőbeszédűség, a minden konkrétumot mellőző csevegés is állhat a hallgatás szolgálatában. A csend ugyanakkor negatív jelentést is hordozhat, lehet passzív, szándékos, védekező, büntető. Ervig Goffman (2013) a csend megfigyelésére és interpretálására hívja fel a figyelmet, ugyanakkor Kovács (2006) szerint a megfigyelés átjárást biztosít az elbeszélés és a gyakorlat között („saying” és „doing”).

Narratív paradigma

Az interjúim alapját a hétköznapi értelemben vett elbeszélés jelentette, amelyre Pászka (2007) a narratíva kifejezést használja, meghatározását röviden summázva: „a tudás elmondás, annak elbeszélése, amit tapasztalunk vagy tanúi voltunk vagy másoktól tudjuk, és így tudunk róla beszélni” (Pászka 2007:162). A „prima facie” történet kifejezés valamilyen megtörtént esemény elbeszélését jelenti. Kiemelten fontos a történet időbeli dimenziója, mivel számos olyan dolog van, amit elbeszélünk (absztrakt, elvont, másokkal való kapcsolatmentes dolgok), de nem történet. „A történet fogalmát, tehát egy adott időbeli lezajló vagy folyamatban lévő eseményre, beszéd-cselekvési aktusra vonatkoztatjuk, amely a mindennapi élet kommunikatív cselekvéseinek hálózatába integrált” (Pászka 2007: 163–164).

A hatvanas évektől a narratológiáról mint önálló kutatási irányzatról beszélhetünk, azonban az elmúlt évtizedekben multidiszciplináris tudományterületté vált (Onega – Landa 1996). Sarbin (2001:59) szerint „a narratívum azonos jelentésű a

történettel, ahogyan azt a hétköznapi beszélők használják. Egy történet időbeli kiterjedésű, szimbolikus számadás az emberi cselekvésről. Egy történetnek van kezdete, közepe és befejezése, de legalább a »befejezettség érzetét« kelti. A történet események mintázatából áll, ez a cselekmény. A cselekmény szerkezetének központi vonása, hogy az emberi nehézségeket a megoldásukra tett próbálkozások követik.

Az elbeszélés mindennapi jelenléte miatt Bruner (2001) az emberi gondolkodás sajátosságának interpretálja, megkülönböztetve a paradigmatis vagy logikus gondolkodástól, amely elvont tudományos fogalmakkal fejezi ki magát. A gondolkodás elbeszélő módja azonban emberi szándékokat és tetteket fejez ki, az életszerűséggel nyomatékosítva azt (László–Thomka 2001).

Az emberek a mindennapokban tudatosan vagy tudattalanul kapcsolatokat alakítanak ki és működtetnek. A kapcsolatok értelme adja a narratív történetformák számára az értelemzési anyagot. „Mivel mindannyian elbeszéléseket élünk meg életünk során, és mivel elbeszélések segítségével értelmezzük saját megélt életünket, ezért alkalmas a narratív forma mások cselekedeteinek megértésére” (Macintyre 1994:284). A narratív történetformák elemzésében a figyelem az individuumokra helyeződik át és arra, ahogyan megélik a történetet, ahogyan látják, látták és láttatják. „Az életeknek az elbeszélő tapasztalata alapján való tanulmányozása azt feltételezi, hogy a megélt történetek formájában való elbeszélését relatíve valósnak tekinthetjük, vagyis az elbeszélte történetek meghatározható, konszenzusos társadalmi valóságon alapulnak, amelyek megbízhatóan reprodukálhatók. A narratív történetek – amelyek átszövik hétköznapijainkat – a személyek élethelyzeteinek finomabb, árnyaltabb megértését teszik lehetővé” (Pászka 2007:166).

Grounded Theory

Empirikus kutatásom során a Grounded Theory módszer irányelveit használtam, amely az 1950-es években jelent meg a társadalomtudományokban, az addig egyeduralgó kvantitatív kutatási módszerek mellett. A Grounded Theory módszertanát Glaser és Strauss 1967-ben publikálták, mintegy szemléletváltást kínálva a szociológiai és társadalomtudományi kutatásokban (Sallay 2015). Nézetük szerint az elmélet megfogalmazásának alapja az induktív és abduktív lépések sora, nem kizárólagosan az előre megfogalmazott kérdések sorozata.

A kiindulópontja tehát a mindennapi megfigyelések fogalmi szintre (absztrakciója) emelése, tehát a Grounded Theory nem egy elméletfajta definíciója, hanem egy elméletalkotás folyamatát jelöli. Sallay (2015) megjegyzi, hogy a „theory” angol kifejezés magyar megfelelője az „elmélet”, amely ez esetben „valójában kutatómódszertani eljárások, technikák egy csokrára vonatkozik” (Sallay 2015:11).

Az elméletalkotási módszer interpretálása, valamint a „Grounded Theory” fogalom magyarra fordítását szintén egyet nem értés jellemezte a társadalomtudományokban. A szerzőpáros megkérdőjelezte az adott korszakban uralkodó felfogást, amely szerint a társadalomkutatások célja a már létező magatartások és ezek egyetemes magyarázatainak felfedése (Sudabny 2006). Ez a megközelítés a „nagy elmélet”-ekkel szemben jött létre, amelyek „nagyobb lélegzetű, elvont és gyakran formalizált elméleti megállapításokat jelentenek, amelyek egyetemesen alkalmazhatók, és deduktívan vezetnek ki előzetesen kialakított és gyakran nem tesztelt elvekből” (Mitev 2015c:89). Emiatt Glaser és Strauss (1967) arra bátorította a kutatókat, hogy „alakítsanak ki párbeszédet az adataikkal, hogy az így létrejövő elmélet ténylegesen az adatokból emelkedjen ki, és ne a terepet sosem látott, karosszéken ülő tudósok absztrakt agyszüleménye legyen” (Mitev 2015c:89).

A kifejezés magyarra fordítása az első módszertani elemzésekben elmaradt, tehát a fordítók az eredeti angol terminust használták, ezzel akadályozva a valóságban létező dinamikus átjárásokat a csoportok között (Ehmann 2002, Irvig Seidman 2002). A legelterjedtebb magyar fordítás a „megalapozott elmélet”, amely Gelencsér (2003) szerint arra utal, hogy az adatok folyamatos és szisztematikus elemzésével alakul ki az elmélet. Mitev Ariel (2015c) megjegyzi, hogy az előbbi megfogalmazás félreérthető lehet, az elméletgyártás szempontjából nem ez az egyetlen elfogadott eljárás. Bokor (2000) szintén kifogásolja a „megalapozott” kifejezést, mivel értéket jelent, ugyanakkor más módszerek is megalapozottak. Bodor (2013) és Rácz (2006) a „lehorogonyzott elmélet”, míg Babbie (2003) az „alapozott elmélet” kifejezést használja. Sallay (2015), a *Kvalitatív kutatás alapjai* című könyv előszavában GT-módszertanként használja, annak érdekében, hogy elkerülje az „elmélet és módszer egymásra vonatkoztatását” (Sallay 2015). Mitev Ariel (2015c:90) „a kisarjadó elmélet”-et alkotja meg. „Ennek a gondolatnak lényeges eleme, hogy az elmélet nem jöhet létre a kutató alapos és igényes, ugyanakkor felettébb gondoskodó munkája nélkül.”

Eddig – a teljesség igénye nélkül – ismerttettem a magyar fogalomhasználatot, azonban a továbbiakban a „megalapozott elmélet” kifejezést fogom használni. Az eddigi munkám során nyert adatok, információk, reakciók és hatások folyamatos összehasonlítása és interpretálása során elméletalkotási folyamatom leginkább a „megalapozott elmélet” kifejezéssel írható le.

A megalapozott elmélet egy olyan kvalitatív technika, amely során a részletekre is kiterjedő figyelemmel követi a kutató a valóságot, annak érdekében, hogy az adatokat minél inkább aprólékosabban tudja feldolgozni és elemezni. „Célja a társadalom egy-egy szűkebb jelenségét általános elméletekkel magyarázni, amely elméletek azonban nem eseten kívüliek, hanem az esetből származó folyamatos és szisztematikus elemzésén alapulnak” (Feischmidt 2007:238).

Fontosnak tartom még kiemelni, hogy a megalapozott elmélet kiindulópontja a terepmunka, és ezáltal az adatokban való elmélyülés. Nem feltétlenül a szakirodalom feltárásával indul a kutatás (Charmaz 2000, 2006, Goulding 2002, Mills et al. 2006). Glaser és Strauss (1967) eredeti koncepciója szerint a kutatók nemcsak válaszaikat, hanem kérdéseiket is megtalálják ebben a folyamatban. Ehhez elengedhetetlenül szükséges az adott területen történt előzetes kutatások figyelmen kívül hagyása és az adatokban való elmélyülés. Fischer és Otnes (2006) szerint minimális szkepticizmussal kell tekintetünk a meglévő elméletekre. Feischmidt (2007:235), reflektálva a megalapozott elmélet módszerére, kifejti, hogy „elméletre szükség van, de az csak akkor állja meg a helyét, ha megalapozott, vagyis konkrét empirikus kutatásokból indul ki, és azok következetes elemzésére épül”.

A mintavételi eljárás nem előre rögzített, folyamatosan fejlődik és alakul újabb szituációk függvényében. Glaser (1978:36) szerint a kutató egy időben gyűjti, kódolja és értelmezi az adatokat, közben folyamatosan dönt az újabb az újabb lépésről. Az azonos időben történő munkavégzés a kutatót az adatok állandó összehasonlítására készíti, amelynek eredményeképpen azonos mintázatok és témák kerülnek a felszínre. Glaser (1992) szerint a folyamatos összehasonlítás új kategóriákat eredményez, nem kell a már előre kialakított kategóriákba illeszteni az adatokat.

A kódolás és elméletalkotás közötti szakaszban feljegyzéseket, úgynevezett memókat rögzít a kutató, amely során szabadon, teljesen más szemszögből tekinthet az adatokra (Charmaz 2003).

„A feljegyzések (memók) írása létfontosságú, mivel az ötletek olyan tárházát jelenti, amelyet a kutató újra és újra átnézhet, hogy ezek segítségével ki tudja alakítani az elméletet” (Mitev 2015c:101). Charmaz (2003) szerint a feljegyzések írása segíti a kutatót az adatokkal kapcsolatos gondolatok megküzdésével, az elemzés irányának meghatározásában, a kategóriák finomításában, illetve ezek közötti kapcsolat meghatározásában, valamint magabiztosságot ad az adatelemzés folyamatában. Glaser és Strauss (1967) a diagramok használatát is javasolja mint vizuális eszközt, amely a fogalmak közötti kapcsolatot illusztrálja.

Eredetileg a megalapozott elméletben Glaser és Strauss (1967) két kódolási változatot határozott meg, amely során kategóriákat kell létrehozni, amennyit csak lehetséges, majd egyesíteni kell ezeket. Később Strauss és Corbin (1990) a következő három kódolási szintet jelölte meg:

1. nyílt kódolás, vagyis a kategóriák kialakításának folyamata, amely során az adatokat részekre bontja a kutató és folyamatos összehasonlítja, keresve a hasonlóságokat és különbségeket, címkézi és kategorizálja azokat;
2. axiális kódolás, a nyílt kódolás során nyert kategóriák csoportokba rendezése és egy magasabb szintű kategória megalkotását jelenti;
3. szelektív kódolás, a kódolási folyamat záró szakasza, amely során a kutató kiválaszt egy központi jelentőségű kategóriát, és ennek történetét alkotja meg.

Az adatfelvétel és elemzés során, miután az alanyok, illetve a kialakult kódok új információval nem szolgálnak a kutatáshoz, elméleti telítődést érünk el, amelynek következtében befejeződik az adatfelvétel, kódolás és elemzés folyamata (Rácz 2006:98). Ezzel az elmélet teljessé válik. Kutatásom jelen fázisában a kódolási folyamatot végzem. A szelektív kódolással befejezően kerül sor az interjúim mélyreható elemzésére.

Befejezésképpen

Empirikus kutatásomban a Gyergyóremetéről külföldre irányuló munkavállalás hatásait vizsgálom. A munkamigráció dinamikája ma sem mutat csökkenő tendenciát szülőfalumban. A fiatal, aktív keresők kétharmada a falun kívül talált munkát, főként a belföldi és külföldi építőiparban. A javuló életszínvonal kiindulópontját a rendszerváltás utáni (1990), de különösen Románia európai uniós

csatlakozása (2007) nyomán kiépült vonalas közlekedési infrastruktúra adja. Erre épül rá az egyéni anyagi jólétről tanúskodó, épülő házak sora, a megugró motorizáció, az öltözködésben és a szabadidős programokban, ideákban megnyilvánuló új formák és tartalmak. Emellett tényként kezelhető a helyi kulturális hagyományok és értékrendszerek átalakulása, eltűnése. Gondolok az átalakuló mezőgazdasági munkára, az ezekhez köthető, elvesző (haszon-talan) tudásra, szerszámok szükségtelenné válására vagy a generációkon átnyúló családi-rokoni-baráti segítségnyújtás (kaláka) visszaszorulására. Az interjúim által részben ezek az átalakulási folyamatok is megragadhatóak. Feltételezem, hogy a kódolási folyamat során számos új elemzési dimenzió tárul elém, amelyek összefüggéseinek bemutatására később vállalkozom.

Felhasznált szakirodalom:

- Babbie, Earl 2003 *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Bodor Péter 2003 Szavak, képek és a jelentés kutatása. In Bodor Péter szerk. *Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv*. L'Harmattan Kiadó Budapest. 7-14.
- Bokor Attila 2000 *Szervezeti kultúra és tudásintegráció: A termékfejlesztés problémája*. PhD-értekezés. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Budapest.
- Bruner, Jerome 2001 A gondolkodás két formája. In László János – Thomka Beáta szerk. *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijárat Kiadó, Budapest.
- Bruner, Jerome 2004 *Az oktatás kultúrája*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Charmaz, Kathy 2000 Grounded Theory Methodology: Objectivist and Constructivist Qualitative Methods. In Denzin, Norman K. – Lincoln, Yvonna S. eds. *Handbook of Qualitative Research* (2. edition) Sage, Thousand Oaks. 509-535.
- Charmaz, Kathy 2003 Grounded Theory: Objectivist and Constructivist Methods. In Denzin, Norman K. – Lincoln, Yvonna S. eds. *Strategies of Qualitative Inquiry*. Sage, Thousand Oaks.
- Charmaz, Kathy 2006 *Constructing grounded theory. A practical guide through qualitative analysis*. Sage, London.
- Creswell, John W. 2007 *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*. Second edition. Sage, Thousand Oaks.
- Denzin, Norman K. – Lincoln, Yvonna S. 2003 Introduction: The Discipline and Practice of Qualitative Research. In Denzin, Norman K. – Lincoln, Yvonna S. eds. *Strategies of Qualitative Inquiry*. Sage, Thousand Oaks.
- Ehmann Bea 2002 *A szöveg mélyén. A pszichológiai tartalomelemzés*. Új Mandátum, Budapest.
- Feischmidt Margit 2007 A megalapozott elmélet. In Kovács Éva szerk. *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum, PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest. 223-242.
- Fischer, Eileen – Otnes, Cele C. 2006 Breaking new ground: developing grounded theories in marketing and consumer behavior. In Belk, Russell W. ed. *Handbook of Qualitative Research Methods in Marketing*. Edward Elgar Publishing, Northampton. 19-30.
- Fivush, Robyn 2010 Speaking silence: The social construction of silence in auto-biographical and cultural narratives. *Memory*, 18(2): 88-98.
- Gelencsér Katalin 2003 Grounded theory. *Szociológiai Szemle* 1, 143-154.
- Glaser, Barney, G. 1978 *Theoretical Sensitivity: Advances in Methodology of Grounded Theory*. Sociology Press, Mill Valley.
- Glaser, Barney, G. 1992 *Basics of grounded theory analysis*. Sociology Press, Mill Valley.
- Glaser, Barney – Strauss, Anselm 1967 *The discovery of grounded theory*. Aldine, Chicago.
- Goulding, Christina 2002 *Grounded theory: A practical guide for management, business and market researchers*. Sage, London.
- Heritage, J. 2013 [1997] Párbeszédelemzés és intézményi beszéd – adatelemzés. In Bodor Péter szerk. *Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. 249-276.
- Héra Gábor – Ligeti György 2005 *Módszertan. Bevezetés a társadalmi jelenségek kutatásába*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kvale, Seidman (2005) Az interjú: Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba. Jászóvegy Műhely Kiadó, Budapest.
- László János – Thomka Beáta szerk. 2001 *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijárat Kiadó, Budapest.
- MacIntyre, Alasdair 1999 *Az erény nyomában*. Osiris Kiadó, Budapest.

- Mills, Jane E. – Bonner, Ann – Francis, Karen 2006 The development of constructivist grounded theory. *International Journal of Qualitative Methods*, 5. Article 3.
- Mitev Ariel Zoltán 2015a Alternatív felvezetés – A kvalitatív kutatás formabontó szerepe. In Horváth Dóra – Mitev Ariel Zoltán szerk. *Alternatív kutatási kézikönyv*. Alinea Kiadó, Budapest. 15–20.
- Mitev Ariel Zoltán 2015b A kvalitatív kutatás filozófiája és a kvalitatív kutatási terv. In Horváth Dóra – Mitev Ariel Zoltán szerk. *Alternatív kutatási kézikönyv*. Alinea Kiadó, Budapest. 25–75.
- Mitev Ariel Zoltán 2015c Grounded Theory. In Horváth Dóra – Mitev Ariel Zoltán szerk. *Alternatív kutatási kézikönyv*. Alinea Kiadó, Budapest. 85–126.
- Seidman, Ivrig 2002 *Az interjú, mint kvalitatív kutatási módszer*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Rácz József 2006 *Kvalitatív drokkutatások*. L'Harmattan, Budapest.
- Németh Krisztina 2017 Beszédes hallgatás. *Szociológiai Szemle*, 2. 4–22.
- Straus, Anselm L. – Corbin, Juliet 1990 *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*. Sage, Newbury Park.
- Sallay Viola 2015 Előszó a magyar kiadáshoz. A kvalitatív megközelítés és a Grounded Theory szerepe a társadalomtudományi kutatásokban. In Juliet Corbin – Anselm Strauss szerk. *A kvalitatív kutatás alapjai. A Grounded Theory elemzési módszer technikája és eljárásai*. L'Harmattan – Semmelweis Egyetem EKK MHI – SAGE Publications, Budapest.
- Suddaby, Roy 2006 From the editors: What grounded theory is not. *Academy of Management Journal*, 49 (4), 633–642.
- Pászka Imre 2007 *Narratív történetformák*. Belvedere Meridionale Kiadó, Szeged.
- Onega, Susana – Landa, Jose A. G. eds. 1996 *Narratology: An introduction*. Longman, London.
- Sarbin, Theodor R. 2001 Az elbeszélés, mint a lélektan tő-metaforája. In László János – Thomka Beáta szerk. *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijárat Kiadó, Budapest.

Fotó: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára / Klösz György fényképei

VASI KISTELEPÜLÉSEK JELENE ÉS JÖVŐJE

DOI 10.35402/kek.2023.2.10

Absztrakt

Tanulmányomban az osztrák–magyar határ közelében található Vas megyei kistelepüléseken élők Ausztriába ingázási szokásait, valamint az érintettek demográfiai sajátosságait és munkavállalási jellemzőit mutatom be. Vas megyében az osztrák–magyar határ közvetlen közelében, azaz 10 km-es körzetében 42 falut találhatunk, ezekből az 500 fő alatti aprófalvak száma 28. A végzettségre, a munkavállalási szokásokra és a demográfiai helyzet alakulására vonatkozó adatok bemutatásán túl azt is megjelenítem, hogy miként változott a vizsgált kistelepülések lakosság száma az elmúlt 32 évben. Fő megállapításom, hogy az Ausztriába ingázás lehetősége hozzájárul a népesség növekedéséhez a vizsgált terület településein – ami kiemelten igaz az aprófalvakra. Ezt a hipotézisemet az említett kutatás és az érintett falvak népességszámára vonatkozó statisztikai adatok egyaránt alátámasztják.

Abstract

The study was created in connection with a PhD-thesis about the opportunities of small villages near the Austrian-Hungarian border. A picture is given about the commuting habits to Austria as well as the demographic and working characteristics of these villages in Vas county in the immediate vicinity of the Western border. Those 42 villages that are located within a 10 km range of the Austrian-Hungarian border were analysed, of which 28 are small villages with the population under 500. Beyond the presentation of the working habits and the demographic situation, it is demonstrated how the population of the examined small villages has changed in the last 32 years. The impact of the border's closeness is the greatest factor that attracts people to the small villages from other regions. This hypothesis is underlined both by the mentioned research and the statistical data of the concerned villages.

Bevezető

A kistelepülések – vagy más néven aprófalvak – meghatározása kapcsán többek között Enyedi (1980), Bajmócy, Balogh (2002), Beluszky (2007) és Kiss (2008) definícióira támaszkodom, akik egyöntetűen az 500 főnél nem népesebb községeket nevezték aprófalvaknak, azaz kistelepüléseknek.

„Az aprófalva eredetileg a tradicionális, azaz döntően önellátó mezőgazdaság adekvát településformája volt” (Kiss 2008:30). Ez a helyzet az újkori mezőgazdaság technológiai, üzemszervezési és piaci fejlődésének következtében fokozatosan változott Nyugat-Európában, de bizonyos tekintetben keletebbre, így nálunk is. Magyarországon a 18. század előtt a lakosság többsége által igénybe vett „alapszolgáltatások” a falvakban – a papot kivéve – nem igazán léteztek. Ekkortól azonban megjelentek és a mindennapi élet részévé váltak olyan „intézmények”, mint az elemi iskola, a bába, az orvos, a mesterségek, a kocsmák, a vásár, a helyi közigazgatás; majd a 20. századtól a bolt, a posta, valamint a modern közlekedés lehetősége.

Az 1971-es Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció (OTK) két évtizeden keresztül megpecsételte a falvak sorsát. „A koncepció a falusi településeket 2 kategóriába sorolja: alsó fokú központok és szerepkör nélküli települések... Ilyen »szerepkör nélküli« települések száma több mint 2000, a teljes magyar településállomány bő kétharmada. 1975-ben 1,7 millió ember élt ezekben a falvakban” (Enyedi 1980:168).

Az 500 fő alatti kistelepüléseket egységesen a „szerepkör nélküli” falvak közé sorolták be, ami együtt járt az e községekben elérhető funkciók és infrastrukturális ellátottságuk leépülésével. A megyei tanácsok, amelyek ebben az időben az állami fejlesztési pénzek elosztásáról kizárólagos felhatalmazással döntöttek, az OTK szerinti szerepkör nélküli falvakban még az alapellátást sem biztosították. Így az itt élők életkörülményei drasztikusan leszákadtak a jobb sorsra ítélt honfitársaikétól. Ennek következtében ettől az időponttól kezdve a fiatalok elkezdtek gyors ütemben elvándorolni a falvakból, ami oda vezetett, hogy a következő évtizedekben az ott maradt lakosság elöregedett. Minél kisebb

volt egy falu, annál erőteljesebben érvényesült az – 1970–1980-as évtizedekben kialakult – aprófalus-zindróma: elvándorlás és előregedés. Ráadásul ez az aprófalvas jelenség áttért az 500 fő feletti falvak jelentős hányadára is, amelyek egy része időközben fokozatosan szintén kistelepüléssé vált.

A rendszerváltozást követően ugyan történtek pozitív változások, elsősorban az önkormányzatiság kiépülése következtében, ám mára sajnos egyre több olyan kistelepüléssel találkozhatunk Vas megyében is, ahol nemhogy iskola, posta vagy kocsmánk nincs, de még bolt sem áll a helyiek rendelkezésére.

Az aprófalvak száma és az ilyen típusú településeken élők összlakosságon belüli aránya az évszázadok során folyamatosan változott és napjainkban is változik. Ha ezt a kérdést történelmi folyamatában nézzük, akkor nemcsak az ott élő népesség különböző demográfiai változásait kell számításba vennünk – bár ez a legfontosabb –, hanem figyelemmel kell lennünk a mindenkor hatalom adminisztratív változtatásaira, így a közigazgatási összevonásokra, a bekebelezésekre, a települési szétválásokra is. Kiss (2008) tanulmányához nyúlunk vissza, aki a fenti kérdésre vonatkozó adatokat megpróbálta rekonstruálni a 2001-es népszámláláskor önálló közigazgatási egységként szereplő, aprófalvaknak minősülő települések esetében. Megállapította, hogy 1870-ben, tehát az első hazai népszámlálás alkalmával, a mai Magyarország területén 809 aprófaluk volt, és az összlakosság 10,3 százaléka élt ilyen településeken. A kiegyezés után az aprófalvak száma csökkenésnek indult, amely nagyjából az 1945-ös földosztásig tartott – ezt az utolsó csökkenést regisztrálta az 1949-es népszámlálás is. Ekkor volt a legalacsonyabb (516) a kistelepülések száma, *„amiben döntően nem az elnéptelenedésük, kihalásuk játszott szerepet, hanem éppen az, hogy számos aprófaluk növekedett az 500 fős lélekszámhatár fölé”* (Kiss 2008:39).

Ettől kezdve azonban megfordult a trend, és az aprófalvak száma gyors ütemben nőtt, így a rendszerváltozásra számuk 975-re emelkedett. A növekedés oka az volt, hogy egyre több 500 fő feletti népességű község fogyott az 500 fős mérethatár alá. Az 1960-as, az 1970-es és az 1980-as népszámlálások alkalmával mindvégig százat meghaladó „új” aprófalukal növekedett ez a településállomány. *„A népességvesztés e mutatójának rekordját a hetvenes évek tartja 173 község aprófaluvá süllyedésével”* (Kiss 2008:40). Az 1990 utáni korszakot illetően bár a szerző még nem beszél trendfordulatról, azt azonban megállapítja, hogy a kistelepüléssé süllyedők száma a rendszerváltozás előttihez képest lényegesen lelassult, sőt

„az aprófalvak mintegy hatodában az 1990-es években, másik hatodában pedig 2000 után megállt a népességsökkenés” (Kiss 2008:44).

Míg 1949-ben 516 kistelepülés volt hazánkban, számuk 2020-ra 1124-re emelkedett. Ekkor tehát a 3155 település 35,63 százaléka aprófaluk volt. Ha a népességszámot nézzük, akkor 285 249 fő élt kistelepülésen, ami 3 százalékos arányt jelentett a teljes népességen belül.

A vizsgálódásom tárgyát képező Vas megyében 1949-ben 56 aprófaluk volt. Ez a szám 1990-re 124-re, 2022-re pedig 134-re nőtt – vagyis a vasi települések 62 százaléka aprófalunak számít. Az aprófalvas jelenség tehát áttért az 500 fő feletti falvak jelentős hányadára is, amelyek egy része időközben fokozatosan szintén kistelepüléssé vált (Enyedi 1980). Megállapíthatjuk, hogy a rendszerváltozás előtti tendencia Vas megyében 1990 után is folytatódott.

Az 1990-es rendszerváltozással bekövetkezett változások hatottak a két fő településtípus, a város és a falu közötti vándorlás irányára is. Az eddigi évszázados fő irányt, a faluból városba költözési trendet felváltotta a városból falura költözés. Ennek következtében a rendszerváltozás utáni első évtized közepén, 1995–1996-ban még nőtt is a községekben élők relatív és abszolút száma. Ez csak az ezredfordulóig tartott, utána visszaállt a régi trend – faluból városba költözés –, de intenzitásban jóval alatta maradt az előző korszakénak.

Egyes esetekben a népességmozgás nyertesei között találunk aprófalvakat is. Ennek a folyamatnak az elemzése felkeltette a kutatók érdeklődését, majd elősegítette az idevonatkozó tanulmányok megjelenését is. *„A rendszerváltást követő gazdasági-társadalmi átalakulás alaposan átrendezte az ország folyamatosan bővülő aprófalvas településállományát. Az örökölt hátrányokból és az alacsony népességszámból eredő problémák ugyan összekapcsolják az aprófalvakat, ám a gazdasági és életminőségi, de részben a demográfiai tényezők esetében az újonnan létrejött, elsősorban regionális különbségek már erősebb befolyásoló tényezőt jelentenek”* (Bajmócy-Balogh 2002:404). E szerzőpáron kívül mások is megjegyzik, hogy *„1990 és 2001 között már nem elsősorban a települések lakosságának a döntő, hanem a területi elhelyezkedésük”* (Koós-Virág 2010:39). Így a piacgazdaságra való áttérés után már nem az a fő kérdés, hogy hányan laknak egy faluban, hanem az, hogy hol helyezkedik el, melyik régióban található. Vagyis nem mindegy, hogy a budapesti vagy a győri szuburbán környezetben, esetleg a borsodi vagy a szabolcsi térségben lévő falvakról beszélünk. A köztük fennálló különbségek a múltban is

nagyok voltak, de az 1990 utáni piacgazdaságban a két eltérő térségben élők élethelyzete között tovább nőtt a különbség. Ez utóbbiak kapcsán írta az aprófalvak problémájának kiváló ismerője, G. Fekete Éva a következőket: „*az aprófalvas lét visszahúzó erőt jelent*” (G. Fekete 2013:297). Ez Vas megyében a celldömölki vagy a vasvári járás esetében alapvetően helyes megállapítás, de a többi járás (körmendi, kőszegi, sárvári, szentgotthárdi, szombathelyi) falvaira már nem, vagy csak részben – például a körmendi járáshoz tartozó őrségi kistelepülések egy csoportjára vonatkozóan – állja meg a helyét. Ezt támasztja alá, hogy a szakirodalomban másutt is olvashatjuk: „*a települési szegénység problémaköre Vas megyében csak szórványosan jelentkezik*” (Kovács 2013:31).

Az elmúlt években ismét megfordult az irány, vagyis újra egyre többen költöznek városból falura – de legalábbis vegyes helyzetről beszélhetünk.

Vas megye, azon belül is a körmendi országgyűlési egyéni választókerület az egyik leginkább aprófalvas területnek számít hazánkban. 2022-ben Vas megyében összesen 216 település volt – ebből 13 városi, 203 pedig községi jogállású.

A kistelepülések száma folyamatosan nőtt: 1949-ben 56, 1970-ben 80, 1990-ben 124, 2022-ben pedig 134 aprófalva volt a megyében. A népességszámot tekintve 2022-ben 34 300 fő élt Vas megyében kistelepülésen (KSH 2022). A körmendi körzet 127 települése közül 5 város (3,9 százalék), 89 kistelepülés (70,1 százalék), 33 pedig 500 főnél nagyobb község (26 százalék) (KSH 2022).

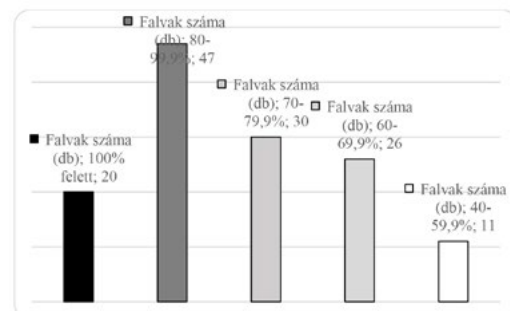
Magyarország össznépsége 1981 óta csökken. Ettől függetlenül egyes településeken még nőhet a lakosságszám, amelynek két oka is lehet. Az egyik az, ha a településen a természetes szaporulat a pozitív tartományba lép át. Az öregedő korstruktúrájú településeken – amelyekhez az aprófalvak jelentős része tartozik – ez meglehetősen ritka jelenség, bár a nyugati határszélen bőven akadnak kivételek. A másik ok a pozitív vándorlási egyenleg. Ebben az esetben a helyieken kívül mások számára is van valami pozitív vonzerő (munkahely, szép természeti környezet, kedvező gazdasági és/vagy közlekedési lehetőségek, jó infrastruktúra stb.), aminek következtében az új népesség ott találja meg az otthonát. Ezek az okok önmagukban vagy együttesen eredményezhetik a települési lakosságszám növekedését.

Fő kérdésem: van-e kapcsolat az Ausztriába ingázás lehetősége és a települések lakosságszámának alakulása között az osztrák–magyar határ mellett fekvő kistelepüléseken?

A kistelepülések lakosságszámának változása

Tanulmányomban először bemutatom a Vas megyei aprófalvak népességszám-változását az 1990–2022 közötti időszakra vonatkozólag. A lakosságszám-változás alapján az aprófalvakat öt csoportba soroltam be (lásd 1. ábra).

1. ábra: A 134 Vas m. kistelepülés csoportosítása népességszám-változás alapján – 1990–2022

Forrás: 1990-es népszámlálás és 2022. január 1-jei KSH-adatok alapján saját szerkesztés

A rendszerváltozás utáni folyamatokat nézve Vas megyében a 134 aprófaluból 20 a legjobb helyzetűek közé tartozik, mert népességük növekedett. A Vas megyei aprófalvak legnagyobb számú csoportját, szám szerint 47-et olyan falvak alkotják, amelyeknek a lakosságszáma az országos átlaghoz hasonló mértékben csökkent. Ezeket azok a kistelepülések követik, amelyekben a lakosságszám a rendszerváltozás utáni három évtizedben az országos átlagnál valamivel nagyobb mértékben (70–79,9 százalékra) esett vissza (30 db). A két utolsó kategóriába tartozó aprófalvakban jelentősen (60–69,9 százalékra, 26 db), illetve drasztikus mértékben (40–59,9 százalékra, 11 db) csökkent a lakosság az általam vizsgált időszakban.

Egy település lakosságszámának növekedése nem kizárólagos, de fontos mutatója a település jólétének. Azonban a csökkenő, akár még a drasztikusan csökkenő népességű Vas megyei falvak között is akadnak olyanok, amelyek fejlődtek az elmúlt évtizedekben. A vendvidéki Kétyölgy népessége például az 1990-es 160-ról 2022-re 81 főre (50,6 százalékra) csökkent, mégis jó helyzetben lévő településnek mondható – számtalan vendégházzal rendelkezik, egy gazdaságilag erős várostól, Szentgotthárdtól nem messze, festői szépségű környezetben,

az osztrák határtól nem messze, a szlovén határ közvetlen szomszédságában fekszik, vagyis az ingázásra is lehetőséget biztosít (amivel sokan élnek is).

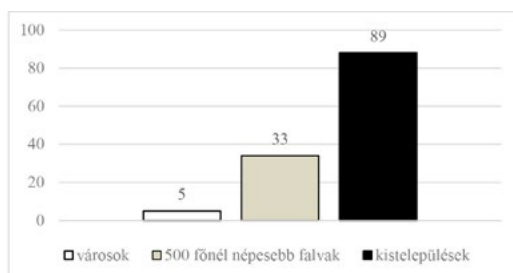
A körmendi választókerület települései

Tanulmányom nagyban támaszkodik a Závecz Research Piac- és Társadalomkutató Intézet 800 fős, reprezentatív, telefonos felmérésére, ami 2021. március 16-a és 24-e között készült a körmendi országgyűlési egyéni választókerületben.

Egész Vas megyére aprófalvas településhálózat jellemző, de ez kiemelten igaz Dél-Vas megyére, ahol az Őrség és a Vendvidék is található. A térség nyugati részének másik sajátossága az osztrák határ közelsége, amely lehetőséget biztosít az Ausztriába ingázásra.

A körmendi körzethez tartozik a körmendi járás összes települése, vagyis Körmen, Őrszentpéter és 44 község; a szentgotthárdi járás valamennyi települése, vagyis Szentgotthárd mellett 15 falu; a vasvári járás települései, azaz Vasvár és 22 község; a szombathelyi járásból 15; a sárvári járásból 14 falu; a celldömölki járásból pedig Jánosháza és 12 község. A körmendi járáshoz tartozó települések közül 39 kistépülés (84,8 százalék), a szentgotthárdi járás esetében 10 településsel 62,5 százalék ez az arány, míg a vasvári járásban 65,2 százalék az aprófalvak hányada (15 település). A celldömölki járásból a körzethez tartozó települések közül szinte mindegyik aprófalva – szám szerint 11 (84,6 százalék). A sárvári járásból 7 kistépülés (50 százalék), a szombathelyiből pedig szintén 7 e kategóriába tartozó falu (46,7 százalék) található itt. Így jön ki a 127 település 70,1 százalékát kitevő 89 kistépülés (TeIR, 2. ábra).

2. ábra: A körmendi választókerület települései kategóriáinként

Ausztriába ingázás a körmendi körzetben

A külföldi munkavállalás a körzetben élők jelentős részét érinti – elsősorban a nyugati határszélen fekvő településeken, a jelentősen magasabb osztrák bérek, fizetések, valamint a szélesebb skálán mozgó munkalehetőségek miatt. Az Ausztriában munkát vállalók aránya a legfiatalabb korosztályban a legmagasabb, és leginkább az érettségivel rendelkezők körében jellemző az osztrák munkahely. A kisvárosokból többen ingáznak, mint a falvakból – ezt az arányt elsősorban az osztrák–magyar határ mentén fekvő Szentgotthárdról válaszolók emelik meg jelentősen.

Az ingázás gyakorisága kapcsán a legelterjedtebb a napi utazás a munkahelyre, ami a megkérdezettek 75,3 százalékára jellemző. 12,7 százalékuk heti több alkalommal ingázik, hetente 3,4 százalék, havonta 4,4 százalék, ritkábban, mint havonta pedig 4,2 százalék utazik a munkahelyére és vissza.

A „Miért dolgozik Ausztriában?” kérdésre ugyanannyian – 37,5 százaléknian – adták a Magyarországon nem talált a képzettségének megfelelő munkát és a Magyarországon nem talált az anyagi igényeinek megfelelő munkát választ.

Az általuk végzett munka megtalálása, elnyerése kapcsán a válaszadók 37,5 százaléka arról számolt be, hogy rokon vagy ismerős segítségével jutott ausztriai munkához. 25 százalékuk külföldi munkakapcsolatok révén, 37,5 százalék pedig egyéb módon szerzett állást.

A munka típusa esetében egy hármas csoportosítást alkotott a felmérést végző intézet, amely szerint a megkérdezettek 25 százaléka ugyanazt a munkát végzi, mint korábban Magyarországon, 37,5 százalékuk a szakképzettségének megfelelő munkakörben tevékenykedik, 37,5 százalékuk pedig nem a szakképzettségének megfelelő munkát vállal Ausztriában.

A „Milyen előnyök miatt dolgozik Ausztriában?” kérdésre két választ lehetett adni. Ezek közül az egyik a válaszadók 62,5 százaléka esetében a magasabb fizetés volt, vagyis ez a leginkább meghatározó tényező. 37,5 százalék említette a nyelvtanulást, 25 százalék a rugalmasabb munkakörülményeket (30, 25, 20 vagy akár 10-15 órás munka), 12,5 százalék pedig a kedvezőbb szakmai előrelépési lehetőségeket.

Egy, a területet jól ismerő, nyugati szomszédunkban élő szakember elmondása szerint az Alföldről és Budapest környékéről érkezők közül sokan azt választják, hogy Ausztriában is élnek, míg a tősgyökeres Vas megyeiek esetében ez kevésbé jellemző, ők inkább az ingázás lehetőségét használják ki. Az elmúlt

évek során azonban a tősgyökeres vasiak körében is nőtt a határ másik oldalán található településekre költözők száma.

Nagyon sok diplomás is Ausztriába ingázik, ők a legtöbb esetben nem a végzettségüknek megfelelő munkát végeznek, hanem jellemzően házimunkát látnak el, takarítanak. A pincérek, szakácsok, autószerelők és -fényezők körében azonban jelentős a szakemberhiány az osztrákoknál, így ezekben a szakmákban rengeteg magyar dolgozik kint.

A határ menti településekre, így az aprófalvakba is elsősorban azért költöztek akár távolabbról is betelepülők – sok esetben fiatalok –, mert ezek az Ausztriába ingázás lehetősége mellett megfelelő életkörülményeket, valamint infrastruktúrát tudnak biztosítani a családalapításhoz és a gyermekneveléshez is. Sok esetben szintén fontos tényező a természetközelség és a nyugodt, békés lakókörnyezet.

A jövedelemmel – a háztartás összes jövedelmével – kapcsolatos kérdéseket a minta egészére tették fel, kimondottan az ingázókra vonatkozóan nincs erről külön adatom. A jövedelmi rétegződés vizsgálatakor láthatjuk, hogy a leg többben 101 000 és 150 000 forint közötti havi értékről nyilatkoztak (a válaszadók 23,4 százaléka). 151 000–200 000 forint a háztartási jövedelme a lakosság 21 százaléka, míg a háztartások 19 százalékára jellemző 201 000 és 300 000 forint közötti összjövedelem. 100 000 forintnál kevesebb háztartási jövedelemről a megkérdezettek 14,2 százaléka nyilatkozott. 301 000 és 400 000 forint közötti értéket 6,5 százalék, míg 400 000 forint feletti adatot 7,8 százalék említett. Pozitívum, hogy erre a kérdésre csak a megkérdezettek 6,5 százaléka nem adott választ, 1,6 százalék pedig nem tudta. Egy következő, az ingázók tekintetében kiterjedtebb, személyes adatfelvételen alapuló kutatás segítségével érdemes lehet megvizsgálni, hogy miként alakul az Ausztriában munkát vállalók hányada az egyes háztartási jövedelmi csoportokon belül. Ehhez segítséget nyújthatnak a 2022. október 1-jei népszámlálás adatai is. Természetesen annak lehetőségét sehogyan sem tudjuk teljesen kizárni, hogy egyesek a valószínűleg kisebb háztartási jövedelemről nyilatkoznak.

Népességszám-változások eltérései a határ mentén és a távolabb fekvő kistelepüléseken

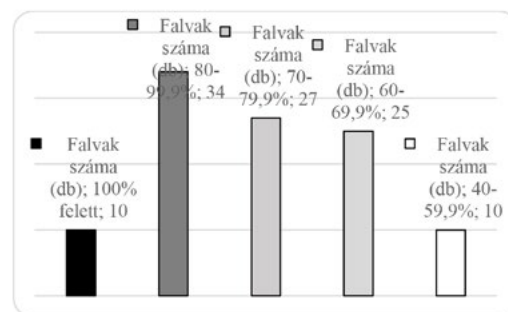
Megvizsgáltam, hogy a rendszerváltozástól 2022-ig, vagyis az 1990. január 1-jei népszámlálástól 2022. január 1-jéig hogyan változott a 134 Vas megyei

kistelepülés népessége. Itt a már korábban használt kategóriákat alkalmaztam, vagyis öt csoportra osztottam a falvakat, ahogy azt az 1. ábrán már bemutattam.

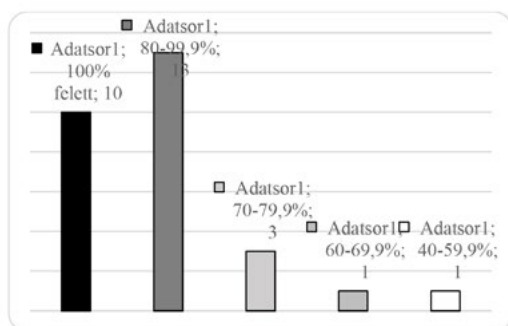
A 134 aprófaluból 28 fekszik az osztrák–magyar határ 10 km-es körzetében közúton, vagyis a kistelepülések 20,9 százaléka. Az 1. kategóriába, vagyis az 1990-hez képest 2022-ben nagyobb népességű falvak közé 10 határ menti (35,7 százaléka) és 10 nem határ menti (9,4 százaléka) falu tartozik. A 2. kategóriában, azaz az 1990-hez képest 80–99,9 százalékos népességgel rendelkező, tehát az országos átlagnak megfelelően csökkenő népességű kistelepülések közé 13 határ menti (46,4 százaléka) és 34 nem határ menti (32,1 százaléka) kistelepülés található. A 3. csoportot azok a falvak alkotják, amelyeknek a lakossága a rendszerváltozás óta 70–79,9 százaléka apadt: ide 3 határ menti (10,7 százaléka) és 27 nem határ menti (25,5 százaléka) aprófalú sorolható. Az 1990-ről 2022-re 60–69,9 százaléka csökkent népességű települések közül 1 határ menti (3,6 százaléka) és 25 nem határ menti (23,6 százaléka). Végül az utolsó csoportba, vagyis a 40–59,9 százaléka apadt kistelepülések közé szintén 1 határ menti (3,6 százaléka) aprófalú tartozik, valamint 10 nem határ menti (9,4 százaléka) 500 fő alatti község.

A 3. és 4. ábra szemléletesen mutatja a két csoport települései közötti különbségeket. Természetesen fontos hozzátenni, hogy mivel 500 fő alatti kistelepülésekről beszélünk, ezért akár viszonylag kis növekedések is kiugró értékeket eredményezhetnek, viszont a két nagy csoport, vagyis a határ menti és a nem határ menti aprófalvak összehasonlítása egyértelműen jelzi, hogy az osztrák–magyar határ közvetlen közelében fekvő aprófalvak népessége nagyobb mértékben nőtt, mint a nem itt elhelyezkedő vizsgált falvaké.

3. ábra: A 106 nem osztrák–magyar határ menti Vas megyei kistelepülés csoportosítása népességszám-változás alapján 1990-ről 2022-re

4. ábra: A 28 osztrák–magyar határ menti Vas megyei kistelepülés csoportosítása népességszám-változás alapján 1990-ről 2022-re

A tendencia is egyértelmű, ugyanis szinte minden esetben elmondható, hogy az 1990-hez képest 2022-re nagyobb népességgel rendelkező falvak lakossága a rendszerváltozás óta folyamatosan nőtt. Még az országos átlagnak megfelelő mértékben csökkent lakosságszámú kistelepülések között is találunk olyanokat, amelyeknek adott népszámlálások között növekedett a népességük. A két ábrát megvizsgálva láthatjuk, hogy az osztrák–magyar határ mentén elhelyezkedő falvak között jóval nagyobb arányban szerepelnek a növekvő népességű és az országos átlagnak megfelelő mértékben csökkenő lakosságszámú kistelepülések, míg a másik három kategóriába elenyésző számú ilyen aprófalv tartozik. Ezzel szemben a nem határ menti falvak körében az öt csoport közötti eloszlás sokkal inkább megfelel az 1. ábrán ábrázolt általános Vas megyei helyzetnek, sőt kijelenthető, hogy a növekvő népességű falvak arányát jelentősen javította az általam kiemelten vizsgált határ menti térség.

Összegzés

Tanulmányomban az aprófalvak definiálását és általános bemutatását követően a Závecz Research Piac- és Társadalomkutató Intézet 800 fős, reprezentatív felmérése alapján ismertettem a körmendi egyéni választókerület sajátosságait. A körzet adottságainak felvázolása után képet adtam a munkavállalás sajátosságairól, a más településen dolgozók arányáról, az Ausztriába ingázás hátteréről és okairól, illetve – önbevallásos alapon – a háztartások jövedelmi helyzetéről.

A telefonos kutatás során szerzett adatok segítségével átfogó képet kaphattunk a vizsgált térségről, az itteni falvakban élőkéről, különös tekintettel

az 500 fő alatti kistelepülésekre, amelyek száma és népessége meghatározó ebben az aprófalvas településszerkezetű körzetben. Igyekeztem feltárni, hogy milyen jellemzői, sajátosságai vannak a választókerületnek, amelyek a kistelepülések magas számával indokolhatók. Bemutattam azt is, hogy milyen különbségek vannak a városok és a falvak között, valamint milyen lehetőségei vannak a kistelepüléseknek.

Ezután megvizsgáltam azt a 28 falut, amelyek az osztrák–magyar határátkelőktől a közúton számított 10 kilométeres sávban helyezkednek el. Le-szögezhető, hogy az osztrák–magyar határ mentén fekvő aprófalvak között szép számmal akadnak olyanok, amelyek a rendszerváltozás után képesek voltak növelni lélekszámukat. A vizsgált közösségek közül leginkább az aprófalvakra jellemző a határmentiség vonzó szerepe. Ezekre a településekre elsősorban azért költöztek akár távolabbról is betelepülők, mert úgy gondolták, hogy az Ausztriába ingázás lehetősége által nyújtott munkalehetőségek mellett szép környezetet és jobb életkörülményeket tudnak biztosítani a családalapításhoz és a gyermekneveléshez is.

Tanulmányom fő megállapítása, hogy az osztrák határ közelsége érdemben hozzájárul a népesség növekedéséhez – különös tekintettel a kistelepülések esetében. A rendelkezésemre álló adatok és az elvégzett rendszerezésük jó alapot szolgáltatnak arra, hogy személyes kérdőívezéssel vagy más módszerekkel további vizsgálódásokat végezhessek a megyében. Ebből a szempontból a 2022-es népszámlálási adatok további fontos adalékokkal szolgálhatnak majd. A célom ugyanakkor a teljes osztrák–magyar határ menti térség alapos bemutatása, ezért a későbbiekben a Vas megyei kistelepüléseken túl a Győr-Moson-Sopron megyei aprófalvakra is kiterjesztem a kutatásomat.

Felhasznált irodalom

- Bajmócy Péter – Balogh András 2002 *Aprófalvas településállományunk differenciálódási folyamatai*. Földrajzi Értesítő, 3–4., 385–405.
- Bana Tibor – Kis Diána 2021 A körmendi választókerület falvainak jellemzői. In *Kultúra és Közösség*, 2021/III., 95–103. <https://doi.org/10.35402/kek.2021.3.8>
- Beluszky Pál – Sikos T. Tamás 2007 *Változó falvaink*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.

- Enyedi György 1980 *Falvaink sorsa*. Magvető Kiadó, Budapest.
- G. Fekete Éva 2013 Aprófalvak fejlesztői „szemüveggel” és a pályázati lehetőségek tükrében 2002 és 2006 között. In: Kovács Katalin, Váradi Monika Mária (szerk.): *Hátrányban vidéken*. Argumentum Kiadó, 296–314.
- Kiss János Péter 2008 Aprófalvasodás és aprófalvaink sorsa – történelmi metszetben. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 29–68.
- Koós Bálint – Virág Tünde 2010 Fel is út, le is út: községeink sorsa a rendszerváltás után. In: Barta Györgyi et al. (szerk.): *A területi kutatások csomópontjai*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 32–54.
- Kovács Katalin 2013 Területi, társadalmi hátrányok és beavatkozási politikák. In: Kovács Katalin – Váradi Monika Mária (szerk.): *Hátrányban vidéken*. Argumentum Kiadó, 25–54.
- Magyarország Helységnévtára* – <http://www.ksh.hu> (Letöltés: 2023. február 9.)
- Népszámlálási adatok – 1990, 2001, 2011 – <http://www.ksh.hu>. (Letöltés: 2023. február 9.)
- <http://www.teir.hu> (Letöltés: 2023. február 9.)
- Závecz Research Piac- és Társadalomkutató Intézet reprezentatív, telefonos kutatása a körmendi országgyűlési egyéni választókerületben 2021. március 16-a és 24-e között.*

Fotó: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára / Klösz György fényképei

KULTURÁLIS KIHALÁS. A NYUGATI KULTURÁLIS FORRADALOM ÖNPUSZTÍTÓ MECHANIZMUSA¹

DOI 10.35402/kek.2023.2.11

Absztrakt

Marguerite A. Peeters a 2022. év végén kiadott *Kulturális kihalás* című kötetében bemutatja, hogy az 1960-as és '70-es években a nyugati társadalmakban elindult szexuális és feminista mozgalmak miként nőttek kulturális forradalomná, s hogy e forradalom miként globalizálódik a nem kormányzati és nemzetközi szervek révén és azokon keresztül. A jelen recenzió a kötetnek e központi tézisének bontja ki a megjelenő nézőpont mindkét szintjén, azaz az egyén és a globális kormányzás szintjén, s ezek összefüggéseiből tárja fel a szerző által is többször említett – de meg nem magyarázott – önpusztító konstrukciókat és mechanizmust, melyek végeredményben a kultúra – címben is jelzett – kihalásához vezetnek. Ezek közül bár a legfontosabb a szexuális és feminista mozgalmak, s ezáltal a kulturális forradalom egyik pillérét is jelentő, a túlnépesedési elméleten – vagy „mítoszon”, ahogyan Peeters fogalmaz – alapuló népességszabályozás, a szerző nem szentel kellő figyelmet a vizsgálatára – mely, a recenzióknak alapján, az egyik nagy hiányossága az egyébként rendkívül sokrétű, érdekesítő és motiváló kötetnek. Ekképpen recenzióknak nem pusztán áttekintésre és következtetések levonására, hanem kiegészítésre is szolgál a malthusi népesedési törvény (túlnépesedési elmélet) és tudományos hatása kapcsán.

Abstract

Marguerite A. Peeters in her book titled 'Kulturális kihalás' (in English: Cultural Extinction; original title: The Globalization of the Western Cultural Revolution), published at the end of 2022 in Hungary, shows how the sexual and feminist movements that started in Western societies in the 1960s and '70s grew into a cultural revolution, and how this revolution is globalized by and through non-governmental and international organizations. The present review unfolds this central thesis of the

volume at both levels of the emerging viewpoint, i.e. at individual level and at the level of global governance, and from their connections it reveals the self-destructive constructions and mechanism mentioned – but not explained – several times by the author, which ultimately lead to the extinction of culture – as indicated in the title. Although the most important among these is the population control based on the theory of overpopulation – or “myth”, as Peeters puts it – that is one of the pillars of the sexual and feminist movements, and therefore of the cultural revolution, the author does not devote enough attention to its investigation – which, according to our review, is one of the major shortcomings of the otherwise extremely diverse, intriguing and motivating volume. In this way, our review serves not only as an overview to draw conclusions, but also as a supplement about the Malthusian population law (overpopulation theory) and its scientific impact.

Bevezetés

Nemrég, 2023 elején volt a bemutatója az Alapjogokért Központ gondozásában² megjelent *Kulturális kihalás* című kötetnek, melyet Marguerite A. Peeters művészettörténész-teológus nő, az Institute for Intercultural Dialogue Dynamics igazgatója írt. A kötetet a Dialogue Dynamics adta ki 2012-ben először francia (*La mondialisation de la révolution culturelle occidentale*), majd angol nyelven (*The Globalization of the Western Cultural Revolution*). 2015-ben a kötet egyébként már megjelent Magyarországon a John Henry Newman Oktatási Központ gondozásában *A Nyugat kulturális forradalmának globalizációja* címmel, mely az eredeti cím szigorúan vett magyar fordításának felel meg. A legújabb kiadás címe azonban szintén nem áll távol a kötet tartalmától, mivel Peeters elméletében az egyre nagyobb teret nyerő nyugati – az 1960-as és '70-es években indult szexuális és feminista mozgalmakból kialakult – kulturális forradalom „csendben megsemmisíti önmagát” (2023:296),

¹ Bővített könyvrecenzió Marguerite A. Peeters 2023-ban bemutatott *Kulturális kihalás* című kötetéről. Budapest, 2023. 01. 26. Alapjogokért Kutatóközpont.

² Nem ez az első kötet, melyet az Alapjogokért Központ kiadott Peeters tollából: 2020-ban már megjelent *Genderörület* c. írása is.

vagyis a forradalomnak olyan önpusztító konstrukciói és mechanizmusa jön létre, mely a nyugati kultúra kihalásához vezet.

A szerzőnő a kötet eme mondanivalóját nagyjából 300 oldalon és hat fejezeten³ keresztül fokozatosan bontja ki több téma egymásra építésével és összefűzésével, melyek egymással párhuzamosan a mikro- és makroszintű nézőpontot is kirajzolják. Ezek a témák nagyon változatosnak tűnhetnek – például túlnépesedés és népességszabályozás, posztmodernitás, individualizmus, új, globális etika, ENSZ-konferenciák, emberi és női jogok, nemek közötti egyenlőség, reprodukció és szexuális egészség és jogok, metroszexualitás, jogállamiság, oktatási reform és minőségi oktatás stb. –, de mind szükségesek ahhoz, hogy a globalizálódó kulturális forradalom rendkívül összetett jelenségét és a kötet központi tézisé megértsük mind az egyén – a forradalmat képviselők és alakítók –, mind a globális kormányzás szintjén. S bár Peeters egy ellenőrizhetetlen globális kormányzatról ír, mely a forradalom nyomán kialakult új, globális etikát hirdeti és annak átvételét szorgalmazza a világon, elutasítja az összeesküvés-elméletet vele kapcsolatban. Inkább úgy látja, hogy „a kultúra világszerte történő lerombolása az elvilágiasodás hosszú és összetett folyamatának gyümölcse”, így „mindig az ember az, aki a történelmet alakítja, a forradalom története pedig azon férfiak és nők története, akik nemzedékeken át megvalósítják azt” (2023:303). Ezért Peeters a férfiakat és nőket – mint a forradalom legjelentősebb képviselőit – is bemutatja a kötetében – például Margaret Sangert, Simone de Beauvoir-t, Alfred Kinsey-t, Sigmund Freudot, Friedrich Nietzsche-t, Jean-Paul Sartre-ot és még sokan másokat.

Emellett összegyűjti és rendszerezi azokat a „kulcsfogalmakat és működési mechanizmusokat”, amelyek a forradalmat és annak globalizációját a „legmarkánsabban” jellemzik. Például összeveti a modernitás mint régi és a posztmodernitás mint új paradigma gyakran előforduló fogalmait (azaz a kormányzat versus kormányzást, a képviselési versus részvételi demokráciát, a többségi szavazás versus konszenzust, az állampolgárság versus világpolgárságot, a népességszabályozás versus szexuális és reprodukció jogokat, a házastárs versus partnert, a hagyományos család versus a család minden formáját stb.), felsorolja az új, globális

etikát hirdető helyi kezdeményezések formáit (azaz a szabadidős tevékenységek, a tömegtájékoztatási eszközök és az internet, a reklámkampányok, a közösségi szintű és egyéni találkozók, az oktatás és a képzés révén megvalósuló érzékenyítés, valamint a klubok és a hálózatok céljait, módozatait, működését), és feltárja a forradalom jól csengő jelszavait és azok jelentését (azaz a „Bátor és dühös nők”-et, az „Akart, nem pedig véletlen gyermekek”-et, az „Élvezz az életért”, „A civil társadalom figyel téged”-et, „A szexuális sokszínűség ünneplése”-t, a „Partnerségek egy jobb világért”-et, a „Globális célok – helyi megvalósítás”-t, az „Elég volt a beszédből”-t, az „Ellenfelek helyett partnerek”-et, a „Szavazz az életre”, a „Minden emberi jogot mindenkinek”-et, „A globális problémák nemcsak globális megoldásokat kívánnak, hanem globális értékeket is”-t stb.). Peeters így ragadja meg jelen pillanatában a nyugati kulturális forradalmat és globalizációját, teszi kézzel foghatóvá és felismerhetővé annak legfontosabb tulajdonságait.

Ez persze bizonyos szempontból tankönyvjellegű kölcsönöz a kötetnek, ami nem véletlen, hiszen Peeters bevallása szerint is egyfajta „oktatási célú” „kézikönyv”-et szeretett volna létrehozni. Ezzel magyarázza azt az írói döntését is, hogy a könyv központi tézisében szereplő igencsak érdekesítő, ám szigorú állításait sokszor nem támasztja alá adatokkal vagy hivatkozásokkal: műve fő forrásának azokat az interjúkat jelöli meg, amelyeket ő maga készített a „globális kormányzás vezető szakértőivel és képviselőivel” 1994 óta az ENSZ legfontosabb nemzetközi konferenciáin. Ez azonban egyfajta hiányérzetet kelt az olvasóban, aki ha ráadásul nem ismeri Peeters munkásságát, akkor a mű hitelességét is kétségbe vonhatja. Ezt az olvasói frusztrációt tetézi, hogy bár Peeters egyértelműen a kulturális forradalom és a nyomában kialakult új, globális etika értékeivel szemben foglal állást, eme értékítéletét nem fejti ki bővebben, így sokszor nem tudjuk meg, hogy mit miért ítél jónak vagy rossznak, mit miért vél igaznak vagy hamisnak, őszintének vagy hazugnak. Például nem tudjuk meg, hogy miért ellenzi annyira a női, a szexuális és reprodukció jogok biztosítását és oktatását – például a lányok általános taníttatását vagy szexuális felvilágosítását vagy jogát a fogamzásgátláshoz és az abortuszhoz kényszerterhesség esetén stb. –, vagy hogy miért tartja a túlnépesedést és annak fenntarthatósággal és szegénységgel való kapcsolatát mítosznak, s azt sem, hogy milyen megoldást vagy alternatívát ajánlana a népességszabályozás helyett az egyszerre magas népesedési rátával és alacsony gazdasági teljesítménnyel küzdő fejlődő országoknak. Ezek pusztán kikövetkeztethetők a szövegből, a szerzőnő gondolatmenetéből, de így

³ Ezek a következők: 1. A Nyugat feminista, szexuális és kulturális forradalma; 2. A globális kulturális forradalom, a posztmodernitás és az új, globális etika; 3. A globális szexuális és feminista forradalom kulcsfogalmai; 4. A jogok forradalma; 5. A forradalom globalizálódásának történeti és intézményes útja; 6. A társadalom átalakítóinak technikái és stratégiái.

spekulációra adnak okot. Ekképpen ez egyeseknek egy gondolatébresztő, míg másoknak egy vitaindító kötetet jelent majd, de bármelyik is legyen, Peeters végül eléri végső célját: írásával társadalmi interakciót generál.

Ehhez az interakcióhoz igyekezünk hozzájárulni a jelen könyvrecenzióval, mely a továbbiakban részletesen kibontja a Kulturális kihalás központi tézisé, és annak összefüggéseiben rávilágít a Nyugatról indult szexuális és feminista, majd kulturálissá nőtt forradalom önpusztító konstrukcióira és mechanizmusára. Recenziókat olyan gondolatokkal zárjuk, melyek a kötet legnagyobb érdemeire és hiányosságaira mutatnak rá.

A Nyugat kulturális forradalmának globalizációja

Peeters már a kötet elején világossá teszi központi tézisé, miszerint az egyre nagyobb teret nyerő kulturális forradalom, melynek alapját az 1960-as és '70-es években indult szexuális és feminista forradalom adta, mítoszokra épült, melyek mára sorra megdőlték. A túlnépesedésnek, a nők felszabadításának és férfiak általi elnyomásának, a „szabad szerelem”-nek, a haladásnak, a tudomány önállóságának és a „tudományos bizonyosságok” abszolutizálásának a mítoszára. Ezek első és egyben leglényegesebb pillére – melyből Peeters elméletének megannyi darabkája levezethető – a túlnépesedési mítosz, „melyet Malthus talált ki” és „nem állta ki a valóság próbáját” (2023:20).⁴

⁴ Sajnos, Peeters nem fejt ki bővebben Malthus népesedési elméletét, pontosabban törvényét, annak ellenére, hogy ez adja elméletének kiindulópontját. A szerzőnő egyébként Thomas Robert Malthus (1766–1834) angol közgazdász–demográfusra utal, aki egyben pap is volt, és a 18. századi Angliában kiadott vitairatában (1798) – melyet később több empirikus tanulmány is követett (lásd például Malthus tapasztalati adatokkal alátámasztott népesedési törvényét 1803-ban) – foglalta össze a népességnövekedéssel és az élelmiszertermeléssel kapcsolatos nézeteit. Úgy látta, hogy a népességnövekedés mértéke meghaladja az élelmiszertermelést, s ez (főként a szegények között) éhezéshoz vezethet. S hogy a népesség jólétben nő. Való igaz, hogy elméletének e két pontja ma nem állja meg a helyét, hiszen az élelmiszertermelés technológiai innovációkkal fokozható (George, 2009), a népességről pedig azóta kiderült, hogy nyomorban nő, jólétben csökken (Remoff, 2016). Mivel azonban Malthus volt az első tudós, aki mélyrehatóan és összefüggéseiben foglalkozott a népesedéssel és a népességszabályozási eszközökkel – sőt, ezeket szükségesnek tartotta a népesség féken tartása céljából, vagyis azért, hogy az alsóbb néprétegek elkerüljék az éhséget és a nyomort –, sokan – ahogyan Peeters is – neki tulajdonítják a túlnépesedés koncepcióját.

A szerző szerint ez a mítosz meghatározó szerepet töltött be a kulturális forradalom kialakulásában, hiszen „másfél évszázadon át szolgált a nyugati népességszabályozási mozgalom és demográfiai irányelvek alapjául” (2023:20). Ezzel arra céloz, hogy az elképzelés, miszerint túlnépesedhet a Föld lakossága – például a bolygón elérhető tér és erőforrások mennyiségéhez képest – olyan népességszabályozási mozgalmakhoz vezetett, melyek a kulturális forradalomnak – de a szexuális és feminista forradalomnak is – a magját jelentik.⁵ S mivel a népességszabályozás szükségképpen a demográfia megváltozásával jár, ahogyan azt Európában is láthatjuk – azaz a termékenységi mutatók és a népességnövekedés visszaesésével, valamint a népesség elöregedésével –, melynek számos negatív társadalmi következménye van – például a társadalom szétesése, az állami kiadások növekedése, a közvagyon felélése, a gazdaság visszaesése, a nyugdíjasok elszegényedése –, Peeters óva int tőle mindenkit, de kiváltképp a népességszabályozástól eddig tartózkodó (főként afrikai) fejlődő országokat.⁶

Egyébként is, Peeters úgy látja, hogy a népességszabályozás csak eszköz a globális kormányzás kezében a hatalom megragadásához és az egyéni célok érvényesítéséhez. A szerző nem határozza meg egyértelműen a globális kormányzás mibenlétét, pusztán azt tudjuk meg vele kapcsolatban, hogy a berlini fal 1989-es leomlása után a nemzetállamok hatalma a multinacionális vállalatok javára csökkent, s így létrejött a piac globális

⁵ A témában a 20. században, s azon belül is kifejezetten a szexuális és feminista forradalmak indulásának idején megjelent nagyhatású művek, melyek a népességnövekedés kockázataira hívták fel a figyelmet például: ifjabb Henry Fairfield Osborn *Our Plundered Planet* (Kifosztott bolygónk) című könyve (1948), William Vogt *Road to Survival* (Út a túléléshez) című könyve (1948), Rachel Louise Carson *Silent Spring* (Csendes tavasz) című könyve (1962), Paul R. Ehrlich és felesége, Anne H. Ehrlich *The Population Bomb* (A népesedési bomba) című könyve (1968), Garrett Hardin *The Commons Tragedy of the Commons* (1968) című esszéje.

⁶ A kötetben ezzel kapcsolatban néhány adat is megjelenik: a világ népessége 1950 és 2000 között 2,5 milliárdról több mint 6 milliárdra nőtt (2023:32), a népességnövekedési ráta 2012-ben Nyugaton évi 0,4 százalék, Afrikában 2,7 százalék volt (2023:196). Ma már azonban a világ népessége meghaladja 8 milliárd főt, a népességnövekedési ráta pedig azóta is Afrikában a legmagasabb, 2022-ben évi 2,37 százalék volt (Macrotrends, é. n.). Így hiába stagnál vagy csökken Nyugaton a lakosság száma, az előrejelzések szerint a Föld népessége 2050-ben elérheti a 9,7 milliárd főt (Our World in Data, é. n.).

gazdasági hatalma. Ennek etikai egyensúlya kívánt lenni az ENSZ, ezért igyekezett kiterjeszteni „normaképző erejét az egész földön” (2023:46), és a globális kormányzás stratégiai központjává válni. „Etikai felhatalmazás és egyetemes erkölcsi tekintély birtokosának tüntette fel magát, és azzal az igénnyel lépett fel, hogy ő az az egyetlen intézmény, amely a globalizációt emberhez méltóvá, etikussá és fenntarthatóvá teheti.” (2023:46) A globális kormányzás oldalán álló szakértők pedig ekkor (1990-es években) meg voltak győződve arról, hogy mivel „az emberiség problémái globálissá váltak”, ezért nemcsak „globális megoldásokra”, hanem „globális értékekre” is szükség van. (2023:47) E szakértők közé sorolhatók „az ENSZ egész rendszere”, valamint „a nemkormányzati szervezetek, a globális civil társadalom, a regionális szervezetek” stb. (2023:176) azon képviselői, akik az „új, globális etika” globális átvételét szorgalmazzák.

Az új, globális etika a kulturális forradalom nyomán jött létre, mely pedig a szexuális és feminista forradalom betetőzése, ezért Peeters szerint nem az átlag, hanem a szexuális kisebbségek és a feministák igényeit és célkitűzéseit tükrözi. Ezért szükségképpen az új, globális etika közép-pontjában (is) a szexuális és feminista forradalom közös metszete áll: a népességszabályozás (például a fogamzásgátlás, az abortusz, a mesterséges megtermékenyítés révén stb.),⁷ egyfelől a szexuális élvezetek kibontakoztatása (szexuális és reprodukció egészség és jogok biztosítása), másfelől a nők helyzetének stabilizációja és védelme (nemek közötti egyenlőség, női jogok biztosítása) céljából. Ekképpen az új, globális etikát, mint ahogy

a szexuális és feminista forradalmat is, a „fogantatásellenesség” jellemzi. (2023:192) Mivel ez a látásmód az 1960-as és '70-es években még nagyban különbözött a hagyományos értékektől, az új etika elfogadása érdekében Peeters szerint az egész világon meg kellett változtatni az addig uralkodó közgondolkodást (2023:193). Ezért a szexuális és feminista forradalmat képviselő nemkormányzati szervezetek és lobbik nagyban befolyásolni kezdték a kormányzatok és a nemzetközi szervezetek munkáját, különösen az ENSZ döntéshozóiét, hogy a világ más pontjain is megvalósítsák a célkitűzéseiket.

Ennek érdekében számos nőügyi és népesedési ENSZ-konferenciára került sor, ahol a nyugati lobbik megtörték a nemiséget övező, évszázadok óta tartó központi tabut, és bemutatták, miként a népességnövekedés a természeti erőforrások kimerülésével és a szegénység növekedésével járhat együtt. Nőügyi konferenciát rendeztek 1975-ben Mexikóban, 1980-ban Koppenhágában, 1985-ben Nairobiban és 1995-ben Pekingben; népesedési konferenciát pedig 1974-ben Bukarestben, 1984-ben Mexikóban és 1994-ben Kairóban. E legutóbbi, kairói konferencia a „globális kulturális forradalom aktivistái számára [...] történelmi pillanat volt” Peeters szerint (2023:209), hiszen a konferencia résztvevői elfogadták a népesedési kérdés ún. „jogokra épülő megközelítését” – különösképpen a női, a szexuális és reprodukciós jogokra, melyeket az emberi jogokba építettek be (2023:151) –, mely „világszerte gyökeresen változtatta meg a közgondolkodást” (2023:209). Itt történt ugyanis elmozdulás a pusztán demográfiai (ágazati) megközelítéstől a holisztikusabb megközelítés felé, amely a népesedés ügyét együtt kezdte vizsgálni például a szegénység csökkentésének, a nemek közötti egyenlőségnek, a női önmegvédezés előmozdításának, a környezetnek, a humanitárius segélyezésnek, a nemzedékek közötti méltóságnak, a szexuális és reprodukció egészségnek stb. az ügyeivel (2023:90; 194). Így vált a népességszabályozás a fenntartható fejlődés zálogává, vagyis egyben a gazdasági fejlődés, a társadalmi igazságosság és a környezetvédelem alapvető feltételévé (2023:194).

A fenntartható fejlődésről és koncepciójáról Peeters kifejezetten szkeptikusan–kétkedően ír, és egyenesen a valóságalapját kérdőjelezi meg. Így igencsak bíráló hangnemben fogalmaz a három aspektusának (tehát a gazdasági fejlődésnek, a társadalmi igazságosságnak és a környezetvédelemnek)

⁷ Malthus (1803) úgy látta, hogy a népességszabályozási eszközök sem egyformák. Vannak a preventív tényezők, melyek a termékenységet, azaz a fertilitást csökkentik (például az erkölcsi önmegtartóztatás és a születésszabályozás); és vannak a pozitív tényezők, melyek a halandóságot, azaz a mortalitást növelik (például az egészségtelen lakáskörülmények, a nehéz munka, a végletes nyomor, a gyermekek rossz táplálása, a nagy városok, a járványok és betegségek, a háborúk és az éhség). S bár úgy vélte, hogy mindkét típusú tényezőnek folyamatosan hatnia kell a népesedés féken tartása céljából, határozottan elutasította az abortuszt és a sterilizálást, s csak az önmegtartóztatást propagálta. Érdekes azonban, hogy a Malthus nevéből eredő iskolák és mozgalmak, mint például a neo-malthusianizmus ennek az ellenkezőjét, az abortuszt, a sterilizációt és a fogamzásgátló szerek használatát hirdeti, sőt egyes esetekben ezekre kényszerített nőket. E mozgalom „ún. népességszabályozó intézményeire” Peeters is tett utalást (2023:91).

elősegítését célzó, az ENSZ és Gyermekalapja, az UNICEF által véghez vitt oktatási reformról,⁸ melynek központi részét képezi a lányok oktatási joga, különösen Afrikában, Ázsiában és a Közel-Kéleten. Úgy gondolja, hogy a lányok érdekében tett nemzetközi erőfeszítések diszkriminatív jellegűek a fiúkkal szemben és korántsem érdek nélküliek: céljuk a kultúra megváltoztatása mindenütt, hiszen azzal, hogy „iskolába viszik a lányokat”, „előmozdítják önérvényesítésüket», tudatára ébresztik őket »jogaiknak«, »választási szabadságuknak«, »önállóságuknak« és annak, hogy saját életükkel ők »rendelkeznek» (2023:273). S mivel így megtanulnak védekezni a „nemi úton terjedő betegségek és a »nem kívánt terhességek ellen« (2023:273), az anyai és csecsemőhalálozás, valamint a termékenységi ráta csökkenése végső soron a Föld népességének stabilizációjához vezethet. Peeters mindezzel azonban nem ért egyet, minthogy nem látja szükségét (vagy talán etikusságát) a népességszabályozásnak, így aztán az éhezést, az elszegényedést, az életminőség általános romlását, a fajok kihalását és a természeti erőforrások kimerülésének kockázatát is mind a túlnépesedés pusztán „állítólagos veszélye”-inek tartja (2023:191).⁹

⁸ Hasonlóan, Malthus is az alsóbb néprétegek erkölcsi nevelésében és oktatásában látta a megoldást arra, hogy a nyomort elkerüljék (1798, 1803). A szegénység és népesedés kapcsolatáról alkotott nézeteiben nagyban befolyásolta segédlelkészi állása Oakwoodban, ahol az emberek mélyszegénységben és nyomorban éltek, mégis „ennek ellenére a születések száma messze felülmúlta a halálozásokét” (Farkas, 2003).

⁹ Hasonlóan Peeters-höz, akadnak mások is, akik a népesedést nem problémaként azonosítják, és nem látják összefüggést a népesedés és a fenntartható fejlődés közt. Ilyen például Julian L. Simon, aki 1981-es *The Ultimate Resource* (A végső erőforrás) című könyvében kifejtette, hogy a Föld „eltartóképessége” lényegében határtalan, mert ha egy adott erőforrás egyre szűkösebbé válik, akkor az ára emelkedni kezd, mely arra ösztönzi az embereket, hogy többet fedezzenek fel belőle, másként adagolják, újrahasznosítsák, vagy helyettesítőket fejlesszenek ki. Vagy Giorgos Kallis, aki 2019-es *Limits: Why Malthus Was Wrong and Why Environmentalists Should Care* (Korlátok: Miért nem volt Malthusnak igaza, és miért kell a környezetvédőknek foglalkoznia vele) című könyvében elmagyarázta, hogy a természet igenis lehet bőséges, ha csökkentjük a szükségleteinket. Vagy Haberman, aki 2015-ös cikkében azzal érvelt, hogy a (túl)népesedés nem problémát, hanem lehetőséget jelent arra, hogy olyan feltalálók születhessenek, akik új megoldásokkal szolgálnak az élelmiszerhiánynak.

Így végső soron a kulturális – beleértve a szexuális és feminista – forradalom negatív következményének tudja be például a hagyományos emberkép lebontását, a család és a társadalom szétesését, a depressziók számának növekedését az egyes nemzedékek közt mutatkozó ellentétet, az idősek magányosságát és elhagyatottságát, az egyszülős vagy újraalkotott családban élő gyerekek érzelmi problémáit, a fiatalkori öngyilkosság, kétségbeesés és bizonytalanság növekedését, mely kábítószerproblémákhoz, erőszakhoz és szekták felé forduláshoz vezethet stb. Ugyanakkor belátja, hogy a forradalomnak pozitív hozadéka is vannak, mint például a nyugati kultúra elválasztása a sztereotípiáktól; az agresszív férfiaság, a moralizmus, a dogmatizmus, az elitizmus, az institucionalizmus, az intellektualizmus, a formalizmus, a farizeizmus, az abszolutizmus, a racionalizmus és a Nyugat kulturális imperializmusának kihalása stb. Emiatt a nyugati kulturális forradalom és az azt jellemző új paradigma, a posztmodernitás akár a „szeretet civilizációját” is jelenthetné, de mégsem teszi, mert „megrontja a radikalizmus”. Ez a radikalizmus pedig olyan konstrukciókat szül, melyek „csendben megsemmisítik önmagukat.” (2023:295–296)

Az önpusztító mechanizmus

Ezeket az önpusztító konstrukciókat, melyek végeredményben a forradalom önpusztító mechanizmusát gerjesztik, nem nevezi meg Peeters, de a központi tézis összefüggéseiből kikövetkeztethetők. Ezek a szexuális, a feminista és a kulturális forradalom vívmányai.

A szexuális forradalom vívmányai. A szexuális mozgalmak a szexuális és reprodukció jogok és egészség biztosítását szorgalmazzák világszerte. Céljuk eléréséhez propagálják a szexuális kísérletezgetést, a partnerek váltogatását, a poligámiát, a sokféle nemi irányultságot, a házasságon kívüli együttélést, az abortuszt, a mesterséges megtermékenyítést, a homoszexuális-propagandát, a bérnyaságot, a homoszexuálisok örökbefogadási jogát, az eutanáziát, a magáncélú eugenikát, az embriók gyógyászati célú felhasználását és a rajtuk végzett kutatást stb. (2023:16–18) Azáltal viszont, hogy „szexualizálják” a világ társadalmait, növelik „a nemi úton terjedő betegségek és az AIDS gyakori előfordulását, a nők elleni erőszakot, a gyermeküket egyedül nevelő nők, az úgynevezett »nem kívánt terhességek« és a »nem biztonságos« abortuszok számának növekedését

stb.” (2023:19) – amely problémákra megint csak a szexuális és reprodukció egészségét hozzák fel megoldásként.

A feminista forradalom vívmányai. A feminista mozgalmak közös céljai a nők felszabadítása a férfiak általi elnyomás alól, a nemi egyenjogúság megteremtése s a társadalom újrászervezése saját ideológiájuk szerint. E célok eléréséhez azonban a feminista mozgalmak kapcsolatba kerültek/kerülnek számos olyan mozgalommal – mint például „az anarchizmussal, a leszbikusizmussal, a posztkolonializmussal, az egzisztencializmussal, az individualizmussal, az el nem kötelezettek mozgalmaival stb.” (2023:29) –, melyek követelései gyakran ellentmondanak a feminizmus céljainak. Így például a nemi diszkrimináció elleni küzdelemben a feministák elfelejtik, hogy ha csak a lányok iskolába járását szorgalmazzák az ENSZ oktatási reformjának a keretében, azzal gyakorlatilag a fiú gyerekek ellen követnek el diszkriminációt (2023:273). Sőt, a feminizmusnak napjainkra olyan vívmányai vagy vadhajtasai is lettek, melyek kifejezetten újra a nők férfiak általi elnyomását szorgalmazzák.¹⁰ Nem véletlen, hogy már maguk a feministák is „olykor a feminizmus utáni korról beszélnek” (2023:29).

A kulturális forradalom vívmánya. A kulturális forradalom célja a – szexuális és feminista forradalom közös metszetében álló – népességszabályozás. Ennek eredményeképpen azonban Nyugaton már most demográfiai tél-válság állt be, azaz a nyugati társadalmakban a népességszám csökken vagy stagnál (2023:20).¹¹ Ez nem véletlen, hiszen a népesedéssel kapcsolatos kutatások meghatározó része szerint a népességszám kapcsolatban áll

a fenntartható fejlődéssel, így a szegénységgel is.¹² Ezért a szegénység felszámolásának érdekében a nemzetközi fejlesztési programok a népességszabályozást tűzték ki célul, vagy ahogyan Peeters kétértelműen megfogalmazza: „ha a szegény országok fejlődni szeretnének, mindenekelőtt a népességüket kell szabályozniuk, vagyis a szegénység felszámolásához először is a szegényeket kell felszámolniuk.” (2023:191)¹³ A népességszabályozás azonban felszámolja magát a népességet, azaz a forradalom és a kultúra leglényegesebb pillérét, az embert is. Hiszen a forradalmat nem valamilyen megfoghatatlan entitás, hanem – ahogyan Peeters is írja (2023:303) – hús-vér „férfiak és nők” való-sítják meg. A kultúrát pedig az ember teremti meg értékei, hitrendszere, szokásai és hagyományai által (Whittington et al., 2012).

Ekképpen a kulturális forradalom és képviselői most a forradalom, valamint a szexuális és feminista mozgalmak és vívmányaik következtében kialakult szexuális és reprodukciós betegségek és anomáliák vagy azok terjedése, az új (nemi alapon) elnyomó struktúrák és diszkrimináció, valamint az ezek nyomán a fejlődő országokban drámaian megnőtt népességszámot igyekeznek orvosolni. Vagyis pont azokra a problémákra keresik a megoldást, amelyeket gyakorlatilag „ők maguk okoztak” (2023:19).¹⁴

¹⁰ Ilyen például az interszekcionális genderfeminizmus, mely a tranz nőknél – vagyis azoknak a biológiai férfiaknak, akik nőknél vallják magukat – biztosítana előnyöket a biológiai nőkkel szemben az élet valamennyi területén. Erről lásd például Kelle 2022-ben Magyarországon megjelent könyvét: *Még normális? Akkor gendereljük!* címmel.

¹¹ E jelenséget egyre kevesebben ítélik meg negatívan a tudomány képviselői közül. Például Paul R. Krugman (2021), amerikai Nobel-díjas közgazdász szerint – aki többször is megvédte Malthus elméletét és annak megjelenésekor érvényességét (The New York Times, 2008, 2009) – a föld mostani népességszámát és -növekedését, valamint az abból adódó környezeti kihívásokat figyelembe véve, a fejlett országok stagnáló vagy csökkenő népességszáma nem jelent problémát. A jelenlegi társadalmi és gazdasági berendezkedést, mely egy állandóan növekvő népességszámmal lett kitalálva, kell újragondolni és az új trendeknek megfelelően átalakítani.

¹² Ilyen kutatások eredményeit közli például a Római Klub könyvsorozata is Meadows és szerzőtársai tollából, melynek első része *The Limits to Growth* (A növekedés határai) címmel 1972-ben jelent meg. A kötet azóta számos kiadással bővült, melyek a legújabb népesedési, gazdasági és környezeti trendeket veszik figyelembe. Ilyenek például az 1992-ben közzétett *Beyond the Limits* (Túl a határokon) című kötet, vagy a 2004-ben közzétett *A Limits to Growth: The 30-Year Update* (A növekedés határai: a 30 éves frissítés) című kötet.

¹³ Míg a szegénység felszámolása egy egyenlőbb társadalmi struktúrához vezetne, Malthus szerint szükséges, hogy legyenek szegények, gazdagok és köztük a középréteg, mivel a társadalmi hierarchia, a lejjebb és feljebb jutás lehetősége ösztönzi munkára az embereket. Ezért tehát bár a legtöbb érény és boldogság a középosztályban található, szükség van szűk felső és alsó osztályra is (Malthus, 1803).

¹⁴ Hasonlóan látja például Chaudhuri (2022) is, aki szerint a fejlődő országok szegénységének oka nem azok népességnövekedésében, hanem a fejlett országokhoz köthető faji kapitalista struktúrákban keresendő. Vagy Remoff (2016), aki szerint a fejlett országoknak nem a fejlődők szaporodási viselkedésével és annak megváltoztatásával kellene foglalkozniuk, hanem saját „kizsákmányoló, járadékhajhász magatartásuk”-kal (2023:863).

Záró gondolatok és az alternatíva hiánya

Van könyv, amit azért szeretünk, mert elgondolásainkban megerősít bennünket. És van, amit azért nem tudunk letenni, mert ellentmond nekünk, kételyeket ébreszt bennünk, esetleg arra ösztönöz minket, hogy tovább tájékozódjunk, sőt, cselekedjünk a témában. A Kulturális kihalás számomra egyértelműen az utóbbi, annak számos aspektusában, de főként a túlnépesezési kérdés vagy – ahogyan Peeters fogalmaz – „mítosz” tekintetében, mely elméletének egyik fő pillérét jelenti. E téma kifejtésének hiánya és Peeters ezzel kapcsolatos dekadens állításainak megmagyarázatlansága határozottan további vizsgálatot és több reflektálást igényel, kifejezetten a fejlődő országok és a fenntartható fejlődés vonatkozásában. De hasonló módon tovább lehetne vizsgálni például a női, a szexuális és reprodukzív jogok vagy az oktatási reform kérdését is, ugyancsak a fejlődő országok kontextusában, de természetesen a fejlettekben is. Pusztán a szerzőnő ajánlása, hogy arra „bátorítson mindenkit”, de főként a „fejlődő országokban dolgozó pedagógusokat”, hogy „maradjanak hűségesek önmagukhoz” (2023:13–14), vagy kijelentése, hogy a forradalom céljaiért vívott „csata immár a fejlődő országokban folyik” (2023:20), vagy az ezzel kapcsolatos számos figyelmeztetése (például az ENSZ-programok kapcsán), sarkallja arra az olvasót, hogy elsősorban a fejlődő országokra összpontosítson.

A Kulturális kihalás legnagyobb érdeme egyértelműen sokrétűségében és sokszínűségében rejlik, ahogyan a témák mozaikként összekapcsolódnak és végül kiadnak egy egészet, a kulturális forradalmat és annak globalizációját, mely az egyén és a globális kormányzás szintjén is kirajzolódik. Ekképpen pedig jellemző kulcsfogalmi, jelszavai is megjelennek, tulajdonságai pedig kézzel foghatóvá válnak. Bemutatja az 1960-as és '70-es években a nyugati társadalmakban elindult szexuális és feminista, majd kulturálissá nőtt forradalmat és azok képviselőit, majd annak a nemkormányzati és nemzetközi szervek révén és azokon keresztül létrejött globalizációját. Központi tézise, hogy e forradalmak közös célja – más-más okból – a népességszabályozás, így a népességszabályozó eszközök, s az azokat lehetővé tevő női, szexuális és reprodukciós jogok a követendő új, globális etika és a jelen paradigma, a posztmodernitás szerves részei. Mivel azonban a szexuális és feminista mozgalmak, s így a kulturális forradalom is mítoszokra épült, melyek mára megdőlték, a forradalmi vívmányok és mechanizmus is önpusztítóvá vált. „Miután a posztmodern radikalizmus konstrukciói, melyek – mint láttuk – futóhomokra épülnek, csendben megsemmisítik önmagukat, ugyanúgy és valószínűleg

sokkal gyorsabban dőlnek össze, mint ahogy a berlini fal összedőlt” – fogalmaz frappánsan ezzel kapcsolatban Peeters.¹⁵

A szerzőnő egyébként már a 2020-as *Genderörület* (eredetileg *A genderforradalom*) című kötetében is nagy figyelmet szentelt például a női jogoknak, a szexuális és reprodukciós jogoknak, az etikának, az új, globális kultúrának, a posztmodernitásnak, az ENSZ-konferenciák világalakító szerepének stb. A két kötet tartalmáról azonban korántsem mondható el, hogy nagy átfedésben lennének egymással, inkább kiegészítik egymást. Mindkét kötetre jellemző viszont, hogy ígéretével ellentétben nem ajánl valódi, használható alternatívát, amelyet a kulturális forradalom, valamint a szexuális és a feminista mozgalmak által kínált megoldások helyett az emberek választhatnának, valami, ami visszatérítené őket ahhoz, amire „a férfiak és nők a harmadik évezred elején valóban vágyakoznak” (2023:295).

Felhasznált irodalom

- Carson, Rachel Louise 1962 *Silent Spring*. US: Houghton Mifflin.
- Chaudhuri, Nairita Roy 2022 Review Essay: The Politics of Resource Scarcity and Overpopulation in the Anthropocene. *World Affairs*, 185(1), 207–225. <https://doi.org/10.1177/00438200211065134>
- Ehrlich, Paul R. 1968 *The Population Bomb*. US: Sierra Club/Ballantine Books.

¹⁵ Jellemző egyébként Peeters írásaira, hogy azok szigorú állításait és nehéz nyelvezetét helyenként frappáns megjegyzésekkel oldja. Például „...a globális kormányzás mögött felvilágosult despotákat találunk.” (2023:235); „A társadalom megrévesztése alatt azt a művészetet és tudományt értjük, amellyel az egyéneket, csoportokat, sőt egész társadalmakat, kultúrákat és civilizációt is egy adott szándék megvalósítása felé lehet terelni anélkül, hogy ezen csoportok valaha is ráébrednének, hogy kívülről rájuk erőltetett célról van szó.” (2023:243); „A manipuláció ördögi kör. Az erotikus forradalom elérte, hogy a többség könnyen manipulálható legyen. Ez a helyzet azonban gyorsítja a dekonstrukciót. Élvezetközponit és nárcisztikus nemzedék támadt.” (2023:244); „A konformizmus, melyet konszenzusnak is neveznek...” (2023:244); „A globális kulturális forradalom sikere elsősorban annak köszönhető, hogy nyugaton a hitehagyás következtében meggyengült erkölcsű többség hagyta, hogy manipulálják: íme, a dekonstrukciós spirál.” (2023:244); „Mivel a konszenzus már előre meg volt határozva, hamisnak tekinthető. A radikalizmus amúgy sem épül soha valódi konszenzusra.” (2023:248).

- Fairfield Osborne, H. jr. 1948 *Our Plundered Planet*. US: Little, Brown and Company.
- Farkas Miklós 2003 Malthus két évszázad eltelével. Eszmélet. https://www.eszmelet.hu/farkas_miklos-malthus-ket-evszazad-eltelevel/
- George, Susan 2009 *Lugánói tanulmány*. Budapest: Kairosz Kiadó. <https://adoc.pub/susan-george-luganoi-tanulmany.html>
- Haberman, Clyde 2015 The Unrealized Horrors of Population Explosion. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2015/06/01/us/the-unrealized-horrors-of-population-explosion.html>
- Hardin, Garrett 1968 The Tragedy of the Commons. *Science*, 162(3859), 1243–1248. doi:10.1126/science.162.3859.1243 https://www.jstor.org/stable/1724745?origin=ads#metadata_info_tab_contents
- Kallis, Giorgos 2019 *Limits: Why Malthus Was Wrong and Why Environmentalists Should Care*. US: Stanford Briefs.
- Kelle, Birgit 2022 *Még normális? Akkor gendereljük!* Budapest: Alapjogokért Központ.
- Krugman, Paul R. 2008 Malthus was right! *The New York Times*. <https://archive.nytimes.com/krugman.blogs.nytimes.com/2008/03/25/malthus-was-right/>
- Krugman, Paul R. 2009 The Malthusian insult. *The New York Times*. <https://archive.nytimes.com/krugman.blogs.nytimes.com/2009/07/01/the-malthusian-insult/>
- Krugman, Paul R. 2021 Learning to Live With Low Fertility. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2021/05/17/opinion/low-population-growth-economy-inflation.html>
- Macrotrends. é. n. Africa Population Growth Rate 1950-2023. <https://www.macrotrends.net/countries/AFR/africa/population-growth-rate>
- Malthus, Thomas Robert 1798 *An Essay on the Principle of Population as it Affects the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet and Other Writers*. London: Johnson. (Penguin, London, 1970)
- Malthus, Thomas Robert 1803 *An Essay on the Principle of Population, or, A View of its Past and Present Effects on Human Happiness, with an Inquiry into our Prospects Respecting the Future Removal or Mitigation of the Evils which it Occasions, Second Edition*. London: Johnson. (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1989)
- Meadows, Donatella H. – Meadows, Dennis L. – Randers, Jørgen – Behrens III, William W. 1972 *The Limits to Growth*. Potomac Associates – Universe Books.
- Meadows, Donatella H. – Meadows, Dennis L. – Randers, Jørgen 1992 *Beyond the Limits* (Hardcover ed.). Chelsea Green Publishing. ISBN 0-930031-55-5.
- Meadows, Donatella H. – Randers, Jørgen – Meadows, Dennis L. 2004 *Limits To Growth: The 30-Year Update* (Paperback ed.). Chelsea Green Publishing. ISBN 193149858X.
- Our World in Data. é. n. World Population Growth. <https://ourworldindata.org/world-population-growth>
- Peeters, Marguerite A. 2020 *Genderörület*. Budapest: Alapjogokért Központ.
- Peeters, Marguerite A. 2022 *Kulturális kihalás*. Budapest: Alapjogokért Központ.
- Remoff, Heather 2016 Malthus, Darwin, and the Descent of Economics. *American Journal of Economics & Sociology*, 75(4), 862–903. <https://doi.org/10.1111/ajes.12158>
- Simon, Julian L. 1981 *The Ultimate Resource* (Hardcover ed.). Princeton: Princeton University Press. ISBN 069109389X
- Vogt, William 1948 *Road to Survival*. US: William Sloane Associates.
- Whittington, Richard – Regnér, Patrick – Johnson, Gerry – Scholes, Kevin. 2012. *Exploring Strategy*, 12th edition. UK: Pearson.

Az¹ A. Gergely András 70. születésnapjára készített kötet 2022 decemberében a MAKAT Könyvek sorozatban, a Magyar Kulturális Antropológiai Társaság gondozásában látott napvilágot Bali János, Papp Richárd, Povedák István, Szász Antónia és Tomory Ibolya szerkesztésében. Formai sajátosságait tekintve a Festschrift műfajába tartozik, és magán viseli annak klasszikus ismertetőjegyeit. Erről tanúskodik többek között, hogy az ünnepi kiadványban a változatos tematikájú, A. Gergely András szerteágazó tudományos táplálkozási területeit visszatükröző tanulmányok mellett *laudatio*ok, empirikus élményanyagok, múltidézők, méltatások egyaránt helyet kaptak. A nagy formátumú, 595 oldal terjedelmű kötet borítóján A. Gergely András portréja látható. Umlauf Adrienn grafikusművész alkotása megmutatja az Ünnepelet jószágos arcát, legendás szakállát, élénk tekintetét, lényének „zizegését”, a mindig analizáló polihisztor hatalmas lelkének külső vonásokban is érzékelhető rezdüléseit. A recenzióknak szomorú aktualitást ad, hogy ez év április 1-jén elhunyt a MAKAT egykori elnöke (2006–2019), akit a szakma, a barátok, az ismerősök, a tisztelők még néhány hónapja nagy szeretettel köszöntöttek fel a Kossuth Klubban. A nyolc fejezetből álló kötet belső struktúrájának eklektikus jellege az Ünnepelet tudományterületi sokszínűségéről és diszciplináris „kalandozásairól” árulkodik. A fejezetek sajátos összhangzatát az adja, hogy a gondolatfüzerek mind A. Gergely Andrásnak szólnak és mind A. Gergely Andrásnak kapcsolódnak. A szerzők írásaikon keresztül kutatói attitűdjüket és érdeklődési területüket kötik össze A. Gergely András szakmai tevékenységével, mély vertikumú és széles horizontú – többek között a városantropológia, a politikai antropológia, a szimbolikus térhasználat, az integráció, a kisebbségkutatás, az etnicitás és identitás, a populáris kultúra a Maghreb régióban tárgyköröket magába foglaló – látásmódjával. Nagyfokú nyelvi leleményességre vall az ünnepi tanulmányokat egybeszerkesztett kiadvány címadása. Az *Antropológia – Gondolkodás – Alkotás* hármas egységében az autorok

úgy kapcsolódhatnak a címzetes egyetemi tanárhoz, mint ahogyan Eötvös Péter – a tudós egyik kedvelt kortárs zeneszerzője – a 18. századi bécsi klasszikushoz a *Dialog mit Mozart*² című zenekari művében.

Az első egység a *Köszöntők, portrék* címet viseli. Ebben tisztelgések, baráti hangvételi írások, visszaemlékezések, fotóesszék, valamint a *tabula gratulatoria* található. Érdekes felütéssel kezd Letyei László önreflexív, sajátos terepen gyűjtött, kvantitatív és kvalitatív megfigyeléseket összegző, WHO-adatokkal is alátámasztott közép-európaiságot bizonyító írása. A Szerző munkájának címében Fél Edit és Hofer Tamás Átány-monográfiájára³ reflektálva annak remniszcenciáját adja. Születésnap *Pohárköszöntője* által szemünk előtt megelevenedhet a platóni értelemben vett *symposium*⁴ fogalma, vagyis olyan étkezés utáni rituális együtt-ivás, amikor a közös lakomát zene, tánc, beszélgetés kíséri. Sajátos köszöntőmódot választott Melles Éva és Szász Antónia, akik A. Gergely András sokoldalú egyéniségét dokumentáló fotóesszét nyújtottak át ajándékkul. Az egy évtized közös emlékeit életre keltő fényképsorozattal az afrikai dobzenét mesterfokon művelő tudósna a Szimbiózis Napokhoz fűződő szoros kapcsolatáról, termékenyítő jelenlétéről mesélnek. Egy-egy emlékezetes pillanat megragadásával érzékletesen szemléltetik, hogy az MTA PTI Etnoregionális és Antropológiai Központ egykori tudományos igazgatója hosszú éveken át megkerülhetetlen alakja és kulcsfigurája volt e kulturális rendezvényeknek.

Az *Interdiszciplináris perspektívák* fejezet négy tanulmánya közül Vincent Crapanzano antropológiai megértésmélettét felhasználva Biczó Gábor az imagináció, az interpretáció kérdéskörét helyezi előtérbe, melynek lényegét a Hermész-dilemma alapján tárja fel. Hangsúlyt fektet a logikai-nyelvi-formális

¹ Bali János – Papp Richárd – Povedák István – Szász Antónia – Tomory Ibolya (szerk.): *Antropológia – Gondolkodás – Alkotás*. Köszöntőkötet A. Gergely András 70. születésnapja alkalmából. Magyar Kulturális Antropológiai Társaság, Budapest, 2022.

² Eötvös Péter *Dialog mit Mozart* című műve elektronikusan elérhető: https://www.youtube.com/watch?v=4QCeV7_rW-c Utolsó letöltés 2023. 04. 13.

³ Fél Edit – Hofer Tamás: *Átányok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban*. Néprajzi Múzeum – MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 1967.

⁴ Platón: *A lakoma*. (ford.) Horváth Judit – Steiger Kornél – Telegdi Zsigmond. Atlantisz Könyvkiadó Kft., Budapest, 2005.

fordításfeladat módszertanára, a megkonstruált jelentés funkciójára és a reprezentáció szükségszerűségére. Csepeli György egy validálási-valorizálási folyamat keretében axiológiai problémafelvetések mentén elmélkedik az érték és a kultúra érintkezési felületeiről. Düll Andrea metszéspontokat keres a környezetpszichológia, az ökológiai pszichológia és az ökológiai antropológia között. Máté-Tóth András az illetan és a protokoll változásait veszi górcső alá a vallási törvények és a populáris erkölcs kettősségében. Azt vizsgálja, miként viszonyult 1968-ban a vietnámi háború és a prágai tavasz idején a nyugati fiatalság az egzisztenciális kánonokhoz. Majd Weöres Sándor *XX. századi freskó* című versének metaforikus képeit értelmezve és azokat tágabb összefüggésbe helyezve vonja le a következtetést: amíg az előző évszázadban az anyagi jólét biztonságára vonatkozó bizonyosság veszett el, addig a 21. században már a tudás tudása is elillan. Megállapítja, hogy a recens politikai térben az illetudás egyetemessége felbomlott, így csak bizonyos érvényességi enklávékban lehetséges az eligazodás. Rávilágít, a pluralista társadalomban a kisebb-nagyobb közösségeket íratlan illemszabályok finomszövésű hálója tartja egyben, ahol azonban a regulák folyamatosan megkérdőjeleződnek.

A harmadik rész a kultúra átadása, közvetítése és a kulturális fordítás tárgykörbe tartozó tanulmányokat fogja egybe. Ács Tünde Fatima az iskolai tanítással, neveléssel kapcsolatos (sors)kérdéseket vet fel. A szocializáció és a státuszkezelés összefüggésében a Hátrányos Helyzetűek Oktatása Projekt és a Hejőkeresztúri Modell sikerére, módszertani lehetőségeire, valamint a programok nyújtotta előnyökre irányítja a figyelmet. Egy fővárosi általános iskolában nyomon követi a komplex pedagógiai kultúraváltás folyamatát és összegzi terepmunkájának eredményeit. Balogné Tóth Katalin a kulturális fordítás kihívásait taglalja részletező alapossggal az újlipótvárosi ortodox lakászinagóga, a *stibl* és a Páva utcai neológ imaház példáján, miközben felveti az *insider* és az *outsider* kutatói magatartás dilemmáját. A kultúratudományban bekövetkezett fordítási fordulat módszertanára építve rámutat a *translating culture*, valamint a *cultural translation* konceptusok közötti átfedésekre és határookra. Munkája nagymértékben hozzájárul a tudás továbbélési folyamatának megértéséhez, továbbá meglátásom szerint hatékony eszközül szolgálhat a Ludwig Wittgenstein azon tractatusi⁵ gondolata

– a *Limits of my language are limits of my world* – árnyalásához és társadalomtudományi látószögből történő továbbgondoláshoz. Szuhay Péter a Néprajzi Múzeum 1989 és 2018 között megrendezett cigány/roma témájú kiállításait mutatja be. A tíz tematikus tárlat közül kiemelhető *A társadalom peremén* című, amely az extenzív szocialista iparosítást megelőző ötven év cigányságának foglalkozásait veszi sorra, és rámutat a nehézipar racionalizálása következtében a Kádár-korszak utolsó évtizedében megnövekvő munkanélküliségére. A *Képek, cigányok, cigányképek, az egzotikus vadembertől az öntudatos állampolgárig* tárlat egyik különlegességét az adja, hogy először 2011-ben a *Museu Valencia d'Etnologia*-ban mutatták be, és csak két évvel később került Budapestre. Olyan témákat érint, mint az egzotikus vadember zsánerképei, a cigányok etnográfiai, szociológiai és antropológiai érzékelése, a műtermekben megvalósuló önreprezentáció, a kisebbséggel kapcsolatos politikai propaganda sikertörténete, valamint a szociofotó szembenállása a hivatalos ideológiával. Szorosan összekapcsolódik a *Liszt Ferenc és a cigányzene* (2011), valamint a *Húzd rá, cigány! A cigányzene Lisztől a hungarikumig* (2016) kiállítás. Az előbbi a zeneszerző születésének bicentenáriuma-hoz kapcsolódva a cigányzenéről írt könyvét dolgozza fel, az utóbbi – folytatva a már megkezdett tematikát – a 18. századtól a 20. század elejéig vonultatja fel a cigányzenész ábrázolásokat. A reprezentáció eszközeivel szemlélteti a muzsikuss cigányok zárt életformáját, zenei intézményesülését, továbbá végigkíséri a Magyar Örökség-díjas 100 tagú cigányzenekar művészi és hagyományörző teljesítményének hungarikummá nyilvánítási folyamatát. Tomory Ibolya a 21. századi oktatási rendszerek kihívásait veszi számba a műszaki tanárképzés tekintetében Kelet-Afrikában, különös tekintettel Kenyában, Tanzániában és Ugandában.

A negyedik blokk tanulmányai a *Kép és közvetítés* tematika köré csoportosulnak. Bán András fotótörténeti szempontokat szem előtt tartva az 1945-öt követő fél évszázad magyar fotóművészeti kánonjait, kategóriáit, értékeit vizsgálja. A magyar fotográfia aranykorából rámutat a *Beszélő házak*⁶ műfajteremtő szerepére, az irodalmi topográfia tudományos felhasználhatóságára, valamint részletesen elemzi a konvenciók elvetését és a határok átlépését jelző fotóanyagot. A. Gergely András filmes kapcsolódásaira reflektál Paár Ádám és Bali János is. A politológus, történész a külső ellenségképek formálódásának folyamatát tekinti át az

⁵ Ludwig Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés*. (ford.) Márkus György. (jegyz., tan.) Mekis Péter – Polgárdi Ákos. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2004.

⁶ Hatvany Lajos: *Beszélő házak*. Bibliotheca Kiadó, Budapest, 1957.

1943 és 2021 közötti magyar kosztümös és történelmi filmekben. Fő kérdései: milyen heterosztereotípiákat közvetítenek a reprezentációk imagológiai síkon, és ezek hogyan manifesztálódnak a filmvászonon. Elsődlegesen a törökökről, a németekről, az osztrákokról, az oroszokról/szovjetekről kialakított *Bild*-et elemzi. A mozgóképi ábrázolások esetében a „fekete-fehér látószög” helyett hangsúlyozza a feltárt és egyre gazdagodó történelmi forrásanyag ismeretének szükségességét, a többnézőpontúságot, azaz a tények szociokulturális, társadalomtörténeti és pszichológiai aspektusból történő párhuzamos megvilágítását. Az ELTE Néprajzi Intézetének oktatója a magyarságszimbólumok kutatása kapcsán a nemzetre legjellemzőbbnek tartott filmek alapján egy széles mintavételű, 2021-ben végzett szociológiai felmérés munkafolyamatát és részeredményeit ismerteti.

Az ötödik fejezet a *Hang, tánc és közvetítés* tematikában szólal meg. Biernaczky Szilárd az afrikaiak zongorája néven ismert, a fekete kontinens nagy részén elterjedt hangszer, a *sanza* alkalmazási módjait mutatja be és osztja meg a *viszángysi*-hoz fűződő empirikus élményeit. Magyar László könyve alapján hangszertörténeti megközelítésből nyúl vissza annak eredetéhez és vázolja fel elterjedésének útját. Povedák Kinga és Povedák István vallástudományi, illetve zeneantropológiai szempontból tematizálja a *Tóth Gabi médiaháborút*. A szerzőpáros – A. Gergely András azon kijelentésével egyetértve, miszerint a zenei világ sohasem politikamentes, ahogy a politika világa sem zenementes – a magyar könnyűzene és a politikai hatalom sokoldalú kapcsolódását ragadja meg egy tehetségkutató műsorban tinédzserként reflektorfénybe került, erősen vitatott megítélésű médiaszemélyiség zenei pályafutását vizsgálva. Kovács Nóra tanulmányában az egyik legnépszerűbb társastáncot, az argentin tangót mutatja be. Ricardo Vidort (1929–2006) élettörténetén keresztül tárja fel a mozgás, a tánc, illetve az improvizáció külső és belső összefüggéseit.

Az ötödik egységben a család, az etnikum, a felekezet, a lokalitás és a nemzet fogalma kerül nagyító alá. Bálint Péter mese- és hiedelemtörténeti szempontból vizsgálja az átadott gyermek fenomenológiáját a népmesékben. Tanulmányában vizsgálja az indoeurópai és a sémita mítoszokból keletkezett szinkretikus sémát, valamint e vonatkozásban utal Sámuel első könyvére (Vö. 1Sám 16,12–22; 1Sám 17,33–42). Tóth Judit Gabriella írásában – melynek címe kapcsán erőteljes a Karinthy-áthallás⁷

– az emlékezés egyéni és közösségi formáit, motivációs szerepét kutatja az identitás és a csoportkohézió meghatározásában, a бүккі aprófalvakban, így Répáshután, Bükkzentkeresztben és Nyéztán. Azokat a koherenciákat tárgyalja, amikor az individuum társadalmi környezetétől és szociális viszonyaitól függően újraírja történeteit, majd halbwachs-i alapon pedig kimutatja az emlékezet kognitív és emocionális sémákból álló, társadalmi interakciók során módosuló kereteit, amelyek többszörös ismétlődést követően nyerik el végleges formájukat. Papp Richárd a humor szabadságát és a szabadság humorát veszi górcső alá a zsidó kultúrában. A vicceken keresztül az önsztereotípiák szociológiai olvasatát adja. Rámutat, hogy az önirónia által egy sajátos adaptációs stratégia keretében a többségi társadalommal olajzottabb együttműködés válik lehetségessé. Povedák István *Etnikus zarándoklat és/vagy roma fesztivál* című tanulmánya csatkaí búcsújáróhely „cigány búcsúinak” első átfogó elemzése, melyben a szerző a népi vallásosságra és az etnikai aspektusra helyezi a hangsúlyt, valamint rávilágít a búcsú bipoláris szerkezetére. Korpics Márta és Bérés István a Magyarországon ritkaságszámba menő ökumenikus zarándoklatok szimbolikus jelentőségéről és kommunikációelméleti dimenziójáról értekeznek. Csáji László Koppány teoretikus szempontból vizsgálja az etnicitás és a nacionalizmus egymáshoz való viszonyát, valamint fogalmi elhatárolásukat. Krasztev Péter pedig a macedón–bolgár identitásháború vonatkozásában a versenyképtelen identitásokról és az országmárkázásról fejt ki gondolatait.

A hatodik témakör a városantropológia köré szerveződik. Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor a város és a falu relációjában az urbanizáció, illetve a re-ruralizáció szimbolikájáról értekeznek. A centrum-periféria keresztmetszetében tárgyalják a város és a vidék között fennálló összetett viszonyrendszert. A tudós házaspár rámutat az életmód- és a szemléletbeli különbségekre, a kölcsönös, egymást érintő sztereotípiákra, valamint sorra vesznek azon jelenségeket, amelyek a 21. századi falvakban urbanizációs jelképeknek tekinthetők, végül pedig a falu szimbólumait tárják fel a városi világban. Dobák Judit Miskolcon a Vasgyári lakótelep példáján a mentális térkép használatának különféle módoszatait, identitásazonosító funkcióját vázolja fel. Kifejti, hogy a cigányság betelepülése előtt, az 1950-es években markáns törésvonal húzódott meg a tösgyökeres vasgyáriak és a „betolakodók” között, amely folyamat párhuzamosan zajlott a munkásarisztokrácia ellehetetlenítésével és a város egyik peremkerületét – a helyiek által

⁷ Karinthy Frigyes: *Így írtok ti*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 2022.

csak Kis-Lyukónak hívott Lyukóbányát – érintő gettósodással.

A tanulmánykötet utolsó fejezete a *Távoli tájakon, távoli vidékeken* címet viseli. Kovács Henriett írása, az *Ecce Homo Sapiens!* többszörös kulturális áthallást tartalmaz. Utal egyrészt Pontius Pilátusra, aki János evangéliuma szerint e szavakkal állította a megostorozott Jézust a nép elé (Vö. Jn 19,4–15). Másfelől felidézheti e szentírási szakasz művészettörténeti vonatkozásait, így többek között a hannoveri Landesmuseumban található lüneburgi aranytáblát, továbbá Munkácsy Mihálynak a debreceni Déri Múzeumban kiállított festményét. A Szerző az *Emberi színjáték folytatása* című alfejezetben Dante Alighieri *Divina commedia*-ját⁸ idézi meg, mindezt következetesen biológiai-evolúciós köntösbe ágyazva, úgy, hogy a „bölc ember”-t helyezi a középpontba. Sárkány Mihály az önellátás és az áruterelés gazdaságtanpóliójai összefüggését egy kenyai példán keresztül szemlélteti. A Szerző 1988 és 1995 között többször megfordult Kenyában, és a 'csere' fogalmát választotta egyik értelmező kategóriaként. Tanulmányában rámutat, hogy az ország népességének mintegy negyedét alkotó, egyistenhívő falusi kikujuk esetében megfigyelhető, hogy az önellátás mellett a piacérzékenység is jelen van. A kenyai csereviszonyokat vizsgálva Pierre Bourdieu tökeelméletének tükrében a gazdasági-társadalmi átalakulás vidéki formáit a 20. század végi és a recens körülmények összefüggésében is taglalja. A közelmúlt GDP-adataiból arra következtet, hogy egyre nagyobb léptékben kerül előtérbe a mezőgazdasági termékek kommodifikációja, így adott a lehetőség a fekete-afrikai ország vidéki népessége számára, hogy meginduljon a paraszti állapotból a farmerré válás útján. Drjenovszky Zsófia és Schiller Katalin az amerikai kontinensen mutatja be a kulturális turizmus és a turisztikai stratégiák gyakorlatait. A Károli Gáspár Egyetem oktatója az új-mexikói pueblo indiánok példáján arra világít rá, hogy az őslakosok meg akarják változtatni a róluk kialakított *living museum*-szerű képet, és igyekeznek megtartani a tradíciókat a 21. századi kihívások ellenére is. A budapesti mexikói nagykövetség munkatársa a turizmusantropológiai látásmódban elemzi a Veracruz állam északi részén fekvő – a totonák által a 13. században alapított és a *pueblo magico* programban résztvevő – Papantla városát. Kitér a proxémika jelentőségére, valamint az *overtourism* veszélyeire. Szakcikkében a totonák kultúra újraértelmezésére

és újraértékelésére vállalkozik a turizmus tükrében, és rámutat arra az ambivalenciára, hogy bár Papantla magát a totonák kultúrával azonosítja, azt megóvandó örökségként kezeli, ennek ellenére a kultúra hordozóit, vagyis az indiánokat mégsem vonja be a felértékelési folyamatba.

Az ünnepi kötet rendhagyó módon zárul, hiszen a *Festschrift* végén egy terjedelmes szakmatörténeti interjú olvasható, melyet Tibori Tímea készített. A 2019 elején több ütemben lezajlott beszélgetéssorozat az MTA Társadalomkutató Központ 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely megbízásából készült.⁹A néhány kérdés köré szerveződő személyes hangvételű vallomásokkal tűzdelt, önreflexív, önkritikus beszédflowamból a kiadványban részletek olvashatók. A kerek évfordulóra született köszöntőkötetre vonatkoztatható Raymond Klibansky filozófia- és művészettörténész azon gondolata, miszerint „De a könyvek bár fontosak... – nem maguktól szólnak”. Így az Olvasók fogják szóra bírni ezt a *Festschrift*-et is, mely elsődlegesen nem a szerzőkről és a szerkesztőkről, hanem A. Gergely Andrásról szól, az ő életműve előtt tiszteleg. Mindezek alapján biztosan állítható, hogy az Antropológus Gondolatai mindaddig élők maradnak, amíg Alkotásait kézbe vesszük.

⁸ Dante Alighieri: *Isteni színjáték*. (ford.) Nádasdy Ádám, jav. utánnny., Magvető Kiadó, Budapest, 2017.

⁹ A teljes interjú az alábbi linken érhető el: <https://voices.tk.hu/handle/123456789/8171> Utolsó letöltés: 2023. 04. 13.

Imádkozzuk vagy sem, a Miatyánk különleges szöveg. Egyrészt jól dokumentálhatóan kétezer éves, másrészt minden keresztény ismeri a világ minden táján. Sok változata van, sokféleképp mondják vagy éneklik, százféle nyelven, kórusban vagy szólón, nők és férfiak, állva, ülve, leborulva. A Miatyánk összeköt, inkább mint sok más kulturális örökségünk. Nemcsak teológia, nemcsak egyháztörténet, hanem kultúrkincs. Méltó arra, hogy egy nagyszerű kiadvány témája legyen. Egy albumé, amelyet különféle keresztény vallási csoportok képviselői közös munkával alkottak, *Szöcs Géza* kezdeményezésére, a szekszárdi *Schöck Gyula* menedzselésével.

A Tolna megyei könyvműhelyre érdemes odafigyelni. Kiadásában művészi könyvek, reprintek és új kiadású albumok jelennek meg olyan kivitelben, amely rendhagyó és valósággal megfizethetetlen. Schöck különösen a régi erdélyi kiadványokat gondolja, és teszi ismét hozzáférhetőkké. Olyanokat, mint ez a kötet is, amelynek a borítója egy Apafi-kódexet másol. Erdélyt idézi, annak aranykorát, a viszonylag hosszú és viszonylag békés fejedelemséget az oszmán uralom alatt.

A *Miatyánk* kötetet sokan írták. Az, hogy tulajdonképp Schöck Gyula szerkesztette, csak nehezen bagozható ki a számos együttműködő fősorolásából. Huszonegy teológus, vallástörténész, irodalomtörténész, filozófus, muzeológus, könyvtáros együttműködéséből keletkezett, ábécésorrendben föltüntetve, egyházi kötődésük említésével, ám attól függetlenül. Nem egyházi kiadvány, bár mondanivalója olyanokhoz szól, akiknek van tudomásuk a kereszténységről. Igaz, néhány felekezet hiányzik belőle – pl. a Hit Gyülekezete, vagy Iványi Gábor Evangéliumi Testvérközössége –, de a nagy többség benne van. Jelül az együttműködés szándékának – no meg a könyvalkotó szervezőképességének. Nem állítjuk, hogy a tanulmányok egyenletes színvonalúak, azt azonban igen, hogy minden szerző a tőle telhető legjobbat írta, és tudományos igényű irodalomjegyzéket, jegyzetapparátust használt. A *Miatyánk* nem templomi kegyesség. Nekünk

beszél, hozzánk szól, a művelt és nyitott közönséghez, amely érdeklődik, és hajlandó befogadni részben szokatlan, részben ismeretlen gondolatokat.

Az album – A4-es méretben, csaknem félezer oldalon, nem egészen tízezer forintért (ami nem pénz manapság ilyen kiadványért) – formálisan két részre oszlik, valójában három gondolati köre van. Az első a Miatyánk szövegéről, rajta keresztül az imádságról, valamint az imádkozásról szól okos, mértéktartó, helyenként elmélyült, de mindenütt közérthető és tudományosan dokumentált formában. A második a Miatyánk helyéről a különböző felekezetek szertartásában és liturgiájában. A harmadik gondolati kör album az albumban: huszonnégy könyvrégiség bemutatása, és azon részeinek fakszimiléje, amelyek a Miatyánk két bibliai változatát tartalmazzák.

A Miatyánk szövegelemzésein át a mélybe, az emberi kor antropológiai régiségeiig nyílik szédítő út. Ami magát az imádkozást – mint emberi tevékenységet, humán viselkedésformát – illeti, gyökerei szinte az előemberig, a varázslások világáig nyúlik (*Mezősi Miklós*). E varázslásokkal és bűvölésekkel (boszorkányságokkal) az ember próbálta az istenséget kényszeríteni arra, hogy neki segítsen, összekapcsolva a transzcendenst az evilági küzdelmekkel. Az imádkozó ember – aki a Miatyánkot is mondja – eredetileg a túlélésért küzdő ember volt; a harcos, a vadász, a bujdoskoló. A Miatyánk elmondása ilyen ősi gyökerekből sarjadt. Szálai a zsidó hagyományokba visznek vissza; pontos mását a zsidó hagyományokban nem találjuk ugyan, de fordulatai és egyes megfogalmazásai mégis azt idézik vissza (*Kocsis István*). Sajnos, hebraisztikával foglalkozó tudós nem működött közre a kötet elkészítésében; így a keresztény ősiség zsidó gyökereit a zsidó tradíció felől nem, csak a keresztény tradíció felől próbáljuk megérteni. A két hagyomány egymásra épülése mégis eléggé nyilvánvaló. Hogy is ne lenne az, amikor azok, akik a szöveget – éppen ezt a szöveget szó szerint – először mondták, maguk is a zsidó hagyomány őrzői, ápolói és megújítói voltak.

Az imádkozó ember a maga bűbájoló szándékával a kulturális antropológia és azon át az összehasonlító vallástudomány bekapcsolódása a Miatyánk értelmezésébe. A nyelvtörténet és az ókori irodalom

¹ Schöck Gyula szerk.: Közlélet a Miatyánkhöz. Szekszárd, Schöck ArtPrint Kft., 463.

története viszont ahhoz segít hozzá, hogy magát ezt az imát alaposan megérthessük, és „üzenetét” a jelen formából kibonthassuk. A tanulmányok másik, nagyobb része izgalmas nyomozásokat és mélyreható szöveganalíziseket tartalmaz a szöveg keletkezéséről, variánsairól, szövegromlásokról és az átalakulás történetéről. *Czire Szabolcs* bemutatja a föltételezett forrást, amelyre a két alapvető variáns (Máté és Lukács) visszavezethető, jöllehet magát az ősforrást eddig még nem sikerült régészetiileg föltárni. (A Miatyánk mint szöveg a Máté szerinti evangélium alapján terjedt el; ez az a néhány bibliai vers, amely Kr. u. 100 óta torzítva és újból rekonstruálva azzá a bizonyos globalizált szöveggé vált.) A fordítások során fölhasznált szavak és szórendek variánsai mind jelentést hordoznak; például a „napi” még inkább a „mindennapi” kenyér. A szövegek analíziséből az egykori bölcsészeti kultúra mutatkozik meg, amely a kimondott, még inkább a leírt szóból következtet a kultúrára, amely a szövegeket körülveszi, és értelmezi a kort, amely a kultúrát megalkotta.

Külön szót érdemel néhány kisebbségi Miatyánk, mert ez is szerepel a válogatásban. Kár, hogy nem több: pl. a cigány/roma Miatyánk teljesen hiányzik. A moldvai csángó Miatyánk története azért izgalmas, mert tükrözi a magyar nyelvet a nyelvújítás előtt, valamint küzdelmét etnikai identitásáért, amelyet a hivatalos egyház a latin, majd román nyelvű liturgián keresztül akarva-akaratlan elnyomott. A magyar nyelvű Miatyánk imádkozása a családi otthonokba visszaszorulva sokszor már érthetetlené vált, mint valami ismeretlen szertartási nyelv. Mondták, még ha nem értették is meg (*Mohay Tamás*).

A kun Miatyánk föltűnése és sorsa legalább ilyen különleges. Különféle elemzések keresték az eredetét, és megtalálni vélték a kipszak török, a tatár vagy a Kárpát-medencében már a XIII. században megjelent kunok nyelvén. A szövegváltozatokból az is kiderült azonban, hogy az egyetlen teljes szövegű kun Miatyánk hibás, nyelvileg azonosíthatatlan, és valószínűleg a reformáció korára néz vissza. Politikai (nem egyházi, istentiszteleti) célja lehetett: a kun létezés és identitás bizonyítása abban a korban, amikor a Kunságok és a Jászság lakói alattvalói önállóságukat törekedtek az udvartól visszaváltani (*Mándoki Kongur István*).

A Miatyánk-könyv tanulmányainak másik köre az imádság szerepét és jelentőségét mutatja a különböző egyházak szertartásaiban. A szertartások története maga is a kultúrtörténet része; egy olyan művelődéstörténeté, amelynek bizonyos szakaszában

nem áll rendelkezésünkre más írott forrás, mint az egyes szertartáskönyvek. Sajnos az áttekintés nem teljes; ahogy korábban is jeleztük, hiányoznak belőle olyan ortodox egyházak, amelyek a magyar történelemben is megjelentek, noha csak epizodikusan (pl. az erdélyi örmény ortodoxok). A bizánci ortodoxok szertartásának változásait így is izgalmas végigkísérni, mert jól kiolvasható belőle a politikatörténet: a Habsburg-uralom ideológiai egységesítési törekvései, pl. a görög ortodoxok áterőltetése egy görögkatolikus felekezetbe (*Baán István*). A görögkatolikusok megjelenése az egykori birodalom határain napjaink politikai küzdelmeiben is ott van, többek közt az ukrán–orosz háborúban, vagy Kárpátalja ukrán lakosságának identitástudatában.

A kötet értelemszerűen a római katolikus hagyomány dominanciáját mutatja; a Miatyánk helye és jelentősége elsősorban a katolikus, másodsorban a lutheránus liturgiában tanulmányozható. Luther, úton a reformáció felé, az „úri imát” istentisztelete egyik központjának tartotta (*Reuss András*), és ezt a hagyományt máig tartják az evangélikusok (*Hafenscher Károly*). A liturgia megváltozása a protestantizmus kiválását, fennmaradásért folytatott küzdelmét is visszatükrözi Luthertől az erdélyi Dávid Ferencig (antitrinitáriusok, vagy ahogy a kötet a saját nevükön nevezi őket, unitáriusok). Az utóbbiak szertartásrendjének hányattatásaiban visszaköszön a reformáció előrehaladása Magyarországon és Erdélyben: egy-egy szertartáskönyv mögött új meg új prédikátor bukkan föl – például Heltai Gáspár vagy Huszár Gál –, s mindegyik végigjárja a protestantizmus útját Luthertől Kálvinon és a kálvinizmuson át az olasz Blandratáig és a lengyel szociniánusokig, míg végül az antitrinitáriusok a kolozsvári liturgia megalkotójával, Dávid Ferencel is szakítani kénytelenek, mert ő halad tovább a szombatosság felé, míg az őt követő gyülekezeteknek megálljt parancsol a törökök visszaszorulása és az erdélyi fejedelemség Habsburg-uralom alá kerülése (*Molnár Lehel*). A Miatyánk a művészileg gazdag katolikus liturgiától a lutheri liturgián keresztül a puritán változatokig (református, unitárius) fokozatosan visszaszorul a kisközösségi imádkozásba, egyes gyülekezetekben főleg temetéskor mondják. Az őskeresztények mindig imádkozták, kötött szöveggel, az óskeresztények szertartásrendje szerint négyszer naponta. Kár, hogy a kötet nem ad kitekintést a muszlim imádságokra, hogy megtudhassuk, az iszlámnak van-e a Miatyánkhoz hasonló imája, vagy hogy szertartásai mennyire emlékeztetnek az ortodox gyülekezetek liturgiájára.

A kötet, mint fõnt említettük, egyúttal album is, amely a könyvészeti régiségektõl indulva csaknem napjainkig mutatja be a különféle Bibliák és bibliafordításokban a Miatyánkot tartalmazó szövegszakaszokat. Más megközelítésben ugyan, de ez a része a könyvnek – amely mintegy a felét foglalja el – legalább annyira izgalmas, mint az elõzõ kettõ. Mint emlegetni szoktuk, a könyveknek történetük van, többek közt az, ahogyan nehéz, kézzel másolt fóliánsoktól nyomdai termékekké váltak, röpiratok és rölpapok lettek belõlük, olcsó, majd ingyenes kiadványokká alakultak át, míg manapság, digitális korunkban sokszor csupán elektronikusan léteznek. Történetük másik vonulata a könyvtárak és a tulajdonosok vonulata, akik egy-egy könyvet megszerztek – örökölték, megtaláltak, kisajátítottak –, és könyvtárjukban helyezték el. Maguk a könyvtárak is vándoroltak, így a legpompásabb fóliánsokat ma nem is Magyarországon találjuk meg, hanem másutt múzeumokban, könyvtárakban; a Miatyánk pedig sokszor rejtve marad egy-egy ismeretlen kiadványban (szertartáskönyv, hittankönyv, iskolai

tankönyvek). És mivel történetük túlnyomó részében nyomtatni kellett õket, a Miatyánkot közlõ kiadványok nyomdái is vándoroltak, néha többszáz, akár ezer kilométert vagy mérföldet is. A protestantizmus ébredezõ és újonnan alapított nyomdáitól a diadalmasan elõretörõ rekatolizáció nyomdáig, valamint a menekülõ nyomdáktól az újjáalapított nyomdáig, az uralkodók rendelte betûktõl és betûmetszõktõl a szétszóródó betûkészletekig – ez mind benne van a más-más megjelenésû, könnyebben-nehezebben böngészhetõ Miatyánkokban.

A *Miatyánk* címû kötet olyan vállalkozás, amely átível korokat és társadalmakat, népcsoportokat s társadalmi közösségeket. Tükrözõdik benne Magyarország és a Kárpát-medence története, küzdelmei és átalakulása. Visszapillantás és elõretekingítés egyben. S ha terjedelménél és áránál fogva nem merném is minden érdeklõdõnek ajánlani, tartalma és kiállítása miatt mégis szeretném fölhívni rá a figyelmet. Schöck Gyula és mûhelye maradandót alkotott. Olyan mûvet tett elénk, amely kulturális és vallási vonatkozásain keresztül közösséget épít.

Fotó: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára / Klösz György fényképei

SZÍNPADI TÁNCMŰVÉSZET A BARTÓKI NYOMVONALON
Pályaképek és elemző rálátások

DOI 10.35402/kek.2023.2.14

„Az összes balettem keletkezésének nemcsak szemtanúja, hanem alkotó 'konzultánsa' is volt... Lakásán számtalan éjjelbe nyúló beszélgetésen, Zsuzsa asszony keserű teája mellett alakultak a művek. Spartacus, Bartókok, Sylvia, Cédus, Rómeó. Az én szívem mellett az övé is dobogott. Mentorem lett...” – emlékezik vissza Seregi László *Lőrinc Györgyre*, a legendás balettigazgatóra... Az Operaház, a Balett Intézet, a szegedi, győri és más társulatok kialakításában kezdettől főszerepet vállaló szakember, a felsőfokú táncművészképzés elindítója, nevéhez és mentori hatásához olyan nevek sora tartozik, mint Téry Evelin, Szőnyi Nóra, Orosz Adél, Kékesi Mária, Pártay Lilla, Szumrák Vera, Pongor Ildikó, Róna Viktor, Havas Ferenc, Dózsa Imre, Fülöp Viktor, Markó Iván, mely névsor csupán fényezett kiemelést, hisz a szólótáncosok neve, sikere és karrierje roppant sokszor táncos társaik sereglétében érvényesül.

Lőrinc (eredetileg Löwy) Gyurka 1917. március 17-én született Nagyváradon, öt évesen már fellép a helyi Casino színpadán, 13 évesen „saját kompozíciójú klasszikus táncot ad elő. Címe a napimádás. A tánc a pályám” – nyilatkozta ekkor. Később váradai, budapesti, dartingtoni, londoni tánctanulmányokat folytat, Párizsban szólóestet ad és Gyagilev társulatától kap szerződést, majd ismét Nagyváradon táncol és koreografál, behívják a román hadseregbe, munkaszolgálatos, majd orosz hadifogoly, csak 1948-ban tér vissza Budapestre, évekig a szegedi balettgyűjttest vezetője, majd a Színház- és Filmművészeti Főiskola táncrendezőit képző, 1950-től 1982-ig a Balett Intézet vezetője és szakmai útmeghatározója, közben az Operaház balettgyűjttesének is igazgatója, tanítványainak „búcsúévfolyamából” pedig kinőtt a Győri Balett. 1996-ban hal meg szívinfarktusban (79 évesen), kezdeményezései nyomán alakul ki a Magyar Táncművészeti Egyetem új campusa.

A formalitások illetően közlése „képalírással”, lakonikusan szólva „kivonatos”. Forrása a Táncművészeti Főiskola és a Magyar Állami Operaház közös emlékkiállításának anyaga (2010), majd az ebből kiadványt készítő Magyar Táncművészeti

Egyetem albuma (2017), melyet Bolvári-Takács Gábor szerkesztett és előszavazott.¹ Persze a recenzio műfaja amúgy is hasonlít a kritikától mentes regénykivonatra, vagy máskor az álmodozó impressziózusságra, s még harsányabban van ez így a zeneművek elbeszélése, vagy a képek szóba formálása terén. Talán még savanyúbb az összkép, ha dokumentumképekről van szó, melyeket sem elmesélni nem érdemes, sem esztétikai méltatásukba fogni. Mégiscsak van ugyanakkor serkentő zsánerereje a forrásgyűjtemény-típusú közléseknek. S ez tán nem is más, mint a néző-lapozgató személyessége, nyitottsága, reflexivitása. Az album hetvenes évek eleji képeit például ismerem, a „három Bartókról” akkor írtam is, tehát a korabeli „sajtfotó” is fölidézi a mozdulatok dinamikáját, a koreográfia tónusait, a színpadi szertartás akusztikáját, a főszereplő táncosok talán részbeni pályatörténetét, s hasonló emlékfoslányok íveit. S hasonlóképpen lehet, aki számára a nagyváradi színpadi fotó, a Maurice Béjart-ral közös táncpróba-képek, a Táncművészet címlapfotók vagy a Balett Intézetben bemutatott produkciók emlékképei jönnek szembe (éppenséggel jöhetnek is, mert az egykori kiállítás felújított anyaga s ez album képei is ott láthatók a táncművészeti campus főépületi folyosóján!). Lőrinc koreográfiai, életrajza, könyvei és kapcsolatai terén még az internet is eligazít, de maga a fotóélmény kiemel, megszemélyesít, elbeszél. S ez az, ami miatt e kötet több figyelemre érdemes. Talán nem túl sok magyar koreográfus és iskola-alapító egyetemi ember volt a magyar táncművészetben..., s köztük is a „nagy-tiszteletű öregek” körébe tartozva a Párizsban vagy Londonban is megismertek köréből.

Túlbeszéltem. Életút-vázlat, fotóalbumban. Nézni kell, nem mesélni...! Koreográfus, balettpedagógus, intézményvezető és alkotó ember életműve, melyben zenei anyagok (s ezek közt Händel, Grieg, Muszorgszkij, Gluck, Debussy, Sugár Rezső, Beethoven, Bartók művei) szóló- vagy társulati feldolgozásai, színházi zenei alapok (Molière, Shakespeare, Csokonai) koreográfiái, saját elméleti művek megalkotása is szerepet kapott,

¹ *Lőrinc György életműve. Képek, dokumentumok.* Magyar Táncművészeti Egyetem, Budapest, 2017, 62. o.

méltán maradtak meg a művészeti emlékezetben és műtörténeti kutatásban mint intézményrendszeri örökség fundamentumai.

S ha már Lőrinc pályaképe nyomán az intézményi örökségről, a tánc hagyományról és az oktatási tradíciókról elmélkedünk, vitathatatlan, hogy meg kell emlékeznünk az egyik meghatározó személyiségről, Zórándi Máriáról is. Messze nem kérdés épp ezért, hogy a Magyar Táncművészeti Főiskola/Egyetem tematikus monográfia-sorozatai közül egyikben (A magyar táncművészet nagyjai) az első között jelent meg Bolvári-Takács Gábor sorozatszerkesztésében, Felföldi László előszavával és összeállításában az a kötet, mely a főiskolai képzés egyik meghatározó személyiségének (emlékére) formálta a táncoktatás magyar területen tudatosan választott perspektíváját. Zórándi Mária, a Főiskola egykori rektora, kinek tudományos munkássága (PhD-értékeztése) volt a szakmai útkeresések egyik fő vonulatának és előzményeinek feldolgozása, s ez esetben szerzőként *A bartóki út. Pályaképek a színpadi táncművészet 20. századi történetéből* címen formált monografikus műve² öt nagyobb egységben vázolja a tánc hagyományok színházi változatainak meghatározó szakaszait, saját személyes kötődéseit és a három jellegzetesebb koreográfus nemzedék képviselőinek eredményeit, munkásságát, hatását a következő generációkra. Mintegy sejthető, hogy a húsz portréból mennyit lehetséges itt megidézni, vagy akár csak „névsorolvasással” megtisztelni. Megteszi ezt a kötet, nem várva az én elismeréseimre... – ami pedig ebből mint folyamat, hagyomány, a színpadi művészeti terület meghatározó tónusainak tánc hagyományi bázisához tartozik, ugyancsak vázlatosan jelezhető csupán.

„Magyar zenészerzőnek tartom magam (...). Az én zenészerzői munkásságom, épp mert e háromféle (magyar, román és szlovák) forrásból fakad, voltaképpen annak az integritás-gondolatnak megtestesüléseként fogható fel, amelyet ma Magyarországon annyira hangoztatnak. Az én igazi vezéreszmém (...) a népek testvérré válásának eszméje, a testvérré válás minden háborúság és minden viszály ellenére. Ezt az eszmét igyekszem – amennyire erőmtől telik – szolgálni zenémben; ezért nem vonom ki magam semmiféle hatás alól, eredjen az szlovák, román, arab, vagy bármiféle más forrásból. Csak tiszta, friss és egészséges legyen az a forrás” – írta Bartók egykoron. Ennek mint inspirációnak engedve Zórándi Mária a kínálkozó

nemzetközi összehasonlítás és szociokulturális kitekintés helyett választotta a bartóki út követését a színpadi táncművészetben, elsősorban abban a meggyőződésben, hogy a hagyománytudat ilyen irányba közvetlenül vezet a népzene kutatás továbbvitele felé. Kiindulópontja az volt, hogy a néphagyomány gyökereinek, útvezetési irányának követése nem ellentét a „korszerű esztétika” útirányának, hanem a parasztfolklor az egyetemes kultúrafelfogás részeként éppen annak felel meg, amit eltérő kultúrák, szomszéd népek vagy messzi hagyományok összehatásaiban lehetséges meglátni. Mert lehetséges ugyan „intuitív és spekulatív módon” épp oly jogos eljárással nem a népzene támaszkodva kortárs zenekultúrát alkotni, ám aki „a természet nyomán” formálja munkásságát, e különbséget saját eredményeivel hitelesítheti, „mert a parasztszene természeti jelenség” – idézi Bartóktól. Úgy véli, Bartók fő üzenete a korszerűség, mely valójában összművészeti komplexitás, és egyben nemzeti a nemzetköziségben, de személyes is, amennyiben a nemzeti önazonosság új tartalmának keresése határozza meg. „Különösen érvényes ez a tétel az európai totalitásban. Föl tud-e mutatni ez a nemzet olyan sajátos, csak rá jellemző értékeket, mellyel karakterizálhatja, megkülönböztetheti önmagát, s ezáltal színesítheti és gazdagíthatja az európai palettát” – látja iránymutatónak. Ehhez azonban be kell látni, hogy a bartóki modell nem a népi elemek reprodukciója, nem környezethű megjelenítés, hanem az átértelmezés feladatának vállalása, emellett a művészet törvényszerűségeinek keresése a művészeti anyanyelv harmóniája révén. Vagyis nem provincialitás, nem látványos giccs, hanem az európai kultúrába öntörvényűen bekapcsolódó, pátozmentes megoldások rendszere. Úgy véli, a feladat korántsem könnyű, hisz a bartóki művészet öröksége révén az irodalomban, filmművészetben, szobrászatban is már jelen lévő, épp ezért a táncművészetben is megtalálandó formai hagyomány sem lehetséges a korai francia expresszionista táncművészet importálásának, az új formanyelvi kísérletek legkülönbözőbb irányzatainak átvétele és táncnyelvi újraértelmezése nélkül. Ennek már a korai, 1920-as évekből jövő tematikai gazdagság, a formanyelvi kísérletek színes skálája, Paulini Béla, Szentpál Olga vagy Molnár István korai kísérletei is részét alkotják, vagyis az előzmények és a színpadi táncművészet alakulása révén az első koreográfus nemzedéktől (Molnár István, Rábai Ferenc, Pesovár Ernő) ránk hagyott minták is részei a teljes időképeknek.

² Magyar Táncművészeti Főiskola, Budapest, 2014., 168 oldal

A kötet a második és harmadik koreográfus nemzedéket is személyes portrékban, életmű-értékelésben mutatja be, jelezve azt is, nem volt mindig egyértelmű a bartóki úton továbbjutás, hisz az avantgárd és a modernista eklektizmus is önálló hangot nyert, ám a néptánc e korszakokat egészségesen túlélte, a túlharsogott kísérletező kedvet a táncismeret hiányának tudja be. Ennek is oka, magyarázata és értelmezési lehetősége a bartóki úton megfogalmazott archaikus népi kultúra, morális tartás és a tiszta források tisztelete, mely a magaskultúrába fölemelkedett művészeti szintéziseknek is nemzedéki örökségévé válhatott, a táncban és a színpadi

néptáncművészetben is méltó maradhatott Bartók vagy Kodály alapozó munkásságához...

A kötetsorozatban nyitó Nádas Ferenc centenáriumi tisztelegést a Harangozó Gyula emlékkönyv követte, majd Nádas Myrtil piruett-memoárja vezette tovább, hogy azután e jeles előadóművész és táncpedagógus, Zórándi Mária műve mutassa föl a hazai néptáncagyomány egy meghatározó útját. A folyamat, melyben a hazai folklórműfajok egyike lehetett a néptánc kutatása, immár visszahat magára a folklórfogalom módosulására is. Sőt: a bartóki út nem elhagyható, de ez útválasztásnak is leginkább csak a legnagyobbak felelhetnek meg...

Fotó: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára / Klösz György fényképei

SZERZŐINK

A. Gergely András (Budapest, 1952–2023), folyóíratunk örökös főszerkesztő-helyettese.

Almadi Sejla (Tata, 1986) a Bordeaux-i Egyetemen szerzett doktori fokozatot. A Budapesti Corvinus Egyetem Világgazdasági Tanszékének adjunktusa, a KEDGE BS vendégoktatója, a R.E.D. & Publishing vezetője. Szakterülete a kutatómódszertan, a tudományos írás és az önbeteljesítő jóslatok.

(sejla.almadi@uni-corvinus.hu)

Bana Tibor (Körmend, 1985) PhD-hallgató – Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Demográfia és Szociológia Doktori Iskola.

(bana.tibor.1985@gmail.com)

Bakony Alexa (Zalaegerszeg, 1992) MA diplomáját a Színház- és Filmművészeti Egyetemen szerezte 2017-ben dokumentumfilm-rendező művész szakon. Első egészestés dokumentumfilmje, a *Tóbi színei* több mint hetven nemzetközi fesztiválon szerepelt és többek között elnyerte a Magyar Filmkritikusok Díját is 2022-ben.

(aprobakony@gmail.com)

Czibere Ibolya (Debrecen, 1965) egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, BTK, Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszék; tudományos főmunkatárs, ELKH-DE High-tech Technológiák a Fenntartható Gazdálkodásban Kutatócsoport.

(czibere.ibolya@arts.unideb.hu)

Dominek Dalma Lilla (Pécs, 1983) PhD, adjunktus – Nemzeti Közszerződési Egyetem, Társadalmi Kommunikációs Tanszék, Mathias Corvinus Collegium, Tanuláskutató Intézet, kutató.

(Dominek.Dalma.Lilla@uni-nke.hu)

Fülöp Zoltán Ottó (Szeged, 1990), PhD tudományos munkatárs, GFE Teológiai Kar.

(zoltanotto29@gmail.com)

Heidl Sára Eszter (Pécs, 1995) szociológia alapszakos és vallástudomány mesterszakos diplomát szerzett a Szegedi Tudományegyetem képzésében. Jelenleg kutatási asszisztens (PhD-hallgató) az Erfurti Max Weber Kolleg és a Grazi Tudományegyetem programjában vallásszociológiai témájú projektjével, melynek munkacíme *Event Religion as an alternative to modern religious phenomena*.

(sara.heidl@uni-erfurt.de).

Husztai Éva (Fehérgyarmat, 1976) egyetemi docens, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Politikatudományi és Szociológiai Intézet.

(husztai.eva@arts.unideb.hu)

Kozma Tamás (Budapest, 1939) ny. egyetemi tanár (Debrecen). Egyszerre készült tanítónak és lelkésznek (protestáns), pedig valójában író szeretett volna lenni. Iskoláit Budapesten és Kolozsváron végezte, végül Dombgyházon kötött ki, mint képesítés nélküli nevelő. Fáradtságos, de izgalmas is volt innen tanári, majd doktori minősítést szerezni. Jelenleg az innovációkat kutatja.

(kozmat3@gmail.com)

Nagy-Menyhárt Szidónia (Gyergyószentmiklós, 1990) a Debreceni Egyetem Humántudományok Doktori Iskola, Szociológia és Társadalompolitika Doktori Programjának hallgatója. Kutatási területe a munkamigráció hatásának vizsgálata a családok életében Gyergyóremetén.

(nagymenyhartszidonia@gmail.com)

S. Nagy Katalin (Nagykanizsa, 1944) DSc, művészettörténész, szociológus, a BME professor emeritusa.

(snagykatalin.44@gmail.com)

Szilágyi Erzsébet (Pécs-Somogy, 1940) professor emerita, film- és művészetszociológus.

(szilagyzsoka40@gmail.com)

Fotó: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára / Klösz György fényképei